

1917.

ი. ი. ჯიქია წიგნიანობის

2. 32. 373

ს. 154 თ 3 ე ლ მ

საქართველოს
საგარეო ურთიერთობების
მინისტროს

(სტორიული & ენოგრაფიული გამოკვლევა)

I

წინა-დროება ისტორიისა. — სე დამუარდა სუფუქველი კა-
ტობიისის წამოცემისა — სე გაციო ზეკ ცომზე ასიას
გამოკვლევა.

უკანასკნელის 20—30 წლის განმავლობაში უძვე-
ლეს ტომებზე, იმათ შთანამოძველობაზე და უოფა-ცხოვ-
რებაზე ვერძის მსწავლენი სრულებით ახადს აზრს
დაადგენს. ამ ცვლილების საფუძვლად იმათ აქეთ ორი
ახალი მტო მცნიერებისა — ენათ შესწავლა ანუ შედა-
რებითი დინგვისტიკა და არხეოლოგია ისტორიის წინა-
დროებისა. ენათ შესწავლის საგანია გამოკვლევა ენისა,
იმისის ფუქვებისა და გრამმატიკულის ფორმებისა, და
გარდა ამისა შედარება ერთის ენისა მუორესთან, შესა-
მესთან და სს. აქამომდე შესწავლულია 800-მდე ენა და
ამ შესწავლამ ცხადად გვიჩვენა იმათში რომელს რომელ-
თანა აქეს ნაესხაგური კავშირი. ახლა ეს ენები და-
სწავლენი კრიან მოდგმა-მოდგმად, ნათესავეებად ანუ
კვარებად გრუბებებად და დალეკტებად. ენის თვისებისა

916. 117

2230 1917

ანუ აგებულობისა მუბრ უკლა მსოფლიო ენისა, მადრი
 და სლავნი, ამოწვეტილნი და ცოცხლნი, და უფრო
 სმ მოდგმა ენებად: ერთ მოდგმას შედგენენ ქება,
 რომელთ შორისაც ენის ფესვი ანუ ძირი შედგენს
 სიტყვასა და უცვლელად შთება ერთი-ერთს დაკავშირე-
 ბაში — არსებითს სახელში, ზედ-შესულში, ნაცვალ-სახელ-
 ში, ზმნაში, კახელედობაში და სხვ. მეორე მოდგმას
 რთულ სიტყვაში, რომელნიც შედგებიან არიან, ვაქვათ,
 თრის თუ მკტის ფესვიდამ, ერთი ანუ ორი ამ ფესვით-
 განი უცვლელად ეკება. მესამე მოდგმის ენებში ფესვი
 ისე იცვლება, რომ სძირად სრულებით ჰკარგენ თავისს
 სასიათს და მნიშვნელობას. პირველ მოდგმას (одно-
 жные) ეკუთვნიან: ჩინური, ტიბეტური და სს.; მეორე
 მოდგმას (приклепные): იამონური, ავსტრალური, ნეგრუ-
 ლი აფრიკაში, ამერიკის ენები, თურახული თავისის გრუბ-
 შებით — ფინურით, თურქულთ, მახოლურით, თუნგუ-
 ზურით, სამოკდურით. მესამე მოდგმისანი (флексивные)
 არიან შემდგენი ენანი: ა) სემიტური თავისის გრუბშე-
 ბით — არამეო-ასსირიულთ (ქლდეური, სირიული და
 ასსირიული), ხანანურთ (ებრაული და ფინიკიუ-
 რი) და არამულთ; ბ) ხამიტური მისის გრუბ-
 შებით — ეგვიპტურით, ლიბიურით და კრიოპიურით;

გ) ინდო-ევროპული შემდეგის გრუპებში — ინდო-ევროპული (ზენდური, სპარსული, სომხური, რუსული, ლათინური, გერმანული, ანგლო-საქსონური), კელტური, ელდინური, იტალიური, გერმანიული (გოთური, სკანდინავური, ქვიშა-გერმანიული, ზემო-გერმანიული), სლავური და ლეტონური. ამ ენების მოდგმით აკებულობაში არსებობს ისეთი განსხვავება, რომ ზოგიერთნი მეტყუარნი, — მთელი ახალი შვილი, რომელსაც ეგუთუნაინ, მაგ., დარენი და აგასისი, — ამტყვიებენ. ვითომც თვითთუდა მოდგმა იყოს აღმოცენდა ცალ-ცალკე სხვა და სხვა ადგილს, სხვა და სხვა დროს. ამ საგანზე დიდი პასხია და ენათმეცნიერნი მოძვედონ განახებს დასაჯებს; ეს კი უმჯობესია ახლავე, რომ ლინგვისტიკურმა შესწავლამ იქამდე მიადწინა, რომ არა თუ ადაჯინა ის დედა-ენა, რომლიდანაც აღმოსცენდნენ ინდო-ევროპულის ხათესავის ენები ¹⁾, არამედ ხათლად აღმოკვირინა ინდო-ევროპული უძველეს წინა-მართ შირველი ადგილ-სადგომი, სველებანი, ეოფა-ცხოვრება, სარწმუნოებრივი მიდრეკილება, ურთი-ერთ-მორახი დამო-

1) Bibliothèque des sciences contemporaines — La Linguistique par Abel Hovelacque, Paris, 1876, 198—208.

კიდეულებსა და სს. 2) ერთის სიტყვით, განვითარების
 ლინგვისტის მიქს-მიულდერის თქმით უნა მთავიძევის
 დროების წყვილადში, ბერით შორს, ვიდრე ესნიდის
 და პაპილონის ღერსმებრივი ლიტერატურა, ვიდრე
 აკვამტის იეროგლიფური მწერლობა. ეს გვაკავშირებს
 შუაწევრის სიტყვის ვაჭვით კანობრიობის წინა-
 მართან და იქიდან იწეობს თავის ცხოვრებას 3) 4.

იმავ სავანს, რომელსაც ხვან ზემოდ შეკვებით,
 სელი დახლო თვით ანსკოლოგიაშიც. ამ სწავლის წყა-
 როებს შეადგენენ დედა-მინაში ნამარხული გადაშენებულთ
 ტომთ კვალი, ძველ ნანგრევებში და სასაფლაოებში და-
 ცული მისი სხვა და სხვა ნაშთი და ნაწარმოები. საუ-
 ბედუროდ ანსკოლოგია ვერეთ შეჩერებულია უფრო
 კვრამის ნიადაგზე და ზოგიერთს აზიის ადგილებზე,
 თუმცა უნდა ვთქვათ, რომ აქამომდე სკოლოგიის მასა-
 ლების შემწეობით იმან უკვე გარკვია ის ცხოვრება,
 რომელიც კანობრიობის გაუკვლია ბერით ადრე ისტო-
 რიის დრომდე. ამ ცხოვრებას ის საზღვრავს სამ საუ-

2) François Lenormant, Manuel d' Histoire
 Ancienne de l' Orient, Paris, 1869, II, 278—287.

3) Лекции по науке о языке, С.-Петербургъ, 1865,
 стр. 19, 20.

კუნედ: მარცხის სუკუნის (каменный век) მოძვი-
 ნარეობაში ადამიანი დაბალ სარისსზე დგას, მკურნებს
 მხოლოდ სამკურნელს და ჭკის იარაღს; მესამე (სპონზო-
 ვი) (бронзовый век) წარმატებაში შედის, ჭკის მაგიერ
 სპონზის თითბერს; მესამე სუკუნე (железный век)
 წარმოკვადგენს ისტორიულთ ვაშთ დასაწყისს: მხარე-
 ბა შედის და კრცვლდება რეინის იარაღი და სხვა და სხვა
 უოფ-ცხოვრებისთვის საჭირო რეინულობა. თქრო და
 გერცხლი ძველადვე იხმარებოდა. აქ უნდა შევხედო-
 ვიქიანოთ, რომ თვითთუღია სხენებულთ სუკუნეთაგანი
 შეიცავს დიდს დროთა სივრცეს და არა ას-წლოვანს
 დროს, როგორც სასოკადოდ მიღებულია სიტყვა სუ-
 კუნე, რომ თითქმის უკვლა ადამიანის მოდგმას და ხ-
 თისაგს, რომელსაც კი ძველადვე უცხოვრია და წარმატ-
 ბა აღიარებია, გაუღიდა აქვს სამივე სუკუნე, თუმცა
 სხვა და სხვა დროს, სხვა და სხვა ჭკუნის მხარეში, რომ
 უკანასკნელს სუკუნეს ბოლო მოუღო საბერძნეთში და
 ი კალიაში: დრე, სამსრეთ-დასავლეთს ევროპაში მე. V—VII
 სუკუ., და სრდილო-აღმოსავლეთს მხარეებში კი მე X—XI
 სუკუ., ესე იგი ქრისტეს სარწმუნოების მიღებით.

ამ გვარად, როგორათაც ქებისა და არსეოლოგიის
 შემოწმებით, აგრეთვე სხვა და სხვა ტომთ მესხიერება-

ში დახურგულის გარდამოცემით ახლა სწავლა მარჯვ-
 რებს უზენეს ძველ მოდგმით პირველ-დასაწყისად აღიქ-
 მამულს, რომელსაც შედგენს ზემო აზია, ²⁰² ანუ ვიწრო
 ვაკე-მადლობა, საიდანაც მიმდინარებს დიდი მდინარე,
 ოთხ-შტოფ დაყოფილი. ეს ვაკე-მადლობა არის ბოდო-
 რი ანუ ბელურტაგი; ეს ოთხნი შტოფი არიან: ანდოსი,
 ქედმენდი, ოქსუსი და იაქსარტი. ბოდორას ვაკე-მად-
 ლობი ანუ ბაქტრიანი უჭრათ ანდო-ვერობელების წინა-
 მარებს, არაილებს ⁴⁾ და მათ ძეზობლად სცხოვრებდნენ
 სამიტნი, სემიტნი და თურახელები. აქ არაილებს დედ-
 მამულში, ვადრე ისინი ერთმანეთს დაქმორდებოდნენ
 ერთი, იმათ ქსტოდნობით მიწას შემუშავება, სესა-თესვა,
 გზის კეთება, ვარჯ-ქსოვა, ხალი-მეხობა; ისინი სოჯლი-
 დნენ თურქე ასამდე; ხმარობდნენ სხარტელო მკლად-
 ეებს და რკინის ცულებს შინ და გარეთ; აგრეთვე მი-
 ხნურ პირუტყვებს — ძროხას, ცხვარს, ძღვას, ცხენს;
 მისდევდნენ ხათესობას და ქორწინებას; ქმარნი ღებდნენ
 თავიანთ უფროსებს და ისვენებდნენ უზენესს არსებას,
 რომელსაც სხვა და სხვა სახელს უწოდებდნენ.

4) ლეონორ ქობლას ამის პირდაპირე ციპებს დაუფიქრო-
 ვამდებია ადგილებს ზემო მდინა, მისე ერთი მხარე ისილე
 Lenorm., Man. d'Hist., II, 275—277.

სუბი-აზიიდან გაიბნა ადამიანის თქლი სხვა და
 სხვა მხარეს. რა უნდა უთავილიყო მიხეზა? ამდგომად,
 ამბობს ამერიკის ისტორიკოსი დრეპერი, რომ ამდგომად
 მიხეზად მიახსნათ ხალხის გამრავლება და მისი სურ-
 ვილი ნათავიურის ქვეყნების დატერისა. რასაკვირველია
 ერთი მიხეზთაგანი ესეც იყო; მაგრამ უნდა გვახსოვდეს,
 რომ აზიიდან ისეთის ხისწრაფით იწყობოდა მოძრაობა,
 ეს მოძრაობა შეიცავდა ისეთს სიმრავლეს ხალხისას,
 რომ უმთავრესი მიხეზი იმისი სხვა რამ უნდა უთავი-
 ლიყო. ჩვენ ვიციით, რომ უუბკელესის დროდამ აზია
 შეუბრუნდევდა იბურთება. ამ აბურთებას დიდი გავლენ-
 ხა აქვს ბუნებაზედაც და კაცზედაც: ჭკვა იცვლება, ციფ-
 დება; მიუღი მდინარეები შრება და სწყდება. ამ მოვ-
 ლიებით იხსნება ის შემთხვევა, რომ აზიის მოძრაობა
 მცხოვრებნი, შერეულნი და შემოფოთებულნი, სტოკბ-
 დნენ თავიანთ ადგილ-სადგომებს და მიიწყდნენ იქით-
 კან, სადაც იმით წინ კვებით უკეთესი ადგილები, ვიდრე
 მათა მხარე ⁵⁾ თავიანთ მოგზაურობაში იმით თან გაჭკონ-
 დათ ძველი მ-ზამური თქმულებაები, რომელნიც დატო-
 ვილეს ქვეყნის თვისებას ანუ მოვლენას რასმე მოახსენებდ-

5) *Исторія уметвеннаго развитія Европы, С.-Пе-
 тербургъ, 1865, I, 24 — 28.*

სენ, მკ. თქმულება წარღვნაზე, რომელიც შემდეგ მარტო
უბრალებში არ იყო გავრცელებული; ამას გარდა ცხინთაძემ
წყვეულებასაც მისდევდნენ, რა წვეულებასაც მომწოდებში მის
დევდნენ ელვინები და სულ-ბოლოს ამერიკელი: ისინი
ასევე ჭლახქებს, მდინარეებს, მთებს და ადგილ-მამულებს,
სადაც ბინადრობას სდებდნენ, დროით თუ სამუდამოდ,
იმ სახელებს აძლევდნენ, რომელნიც ძველს ადგილებს
მოაკონებდნენ. ამ გვარად სპირად მოხდებოდა, რომ
ერთი და იგივე სახელი მოგზაურობდა ერთის მხრიდან
მეორეში და მესამეში.

სულ ძველად გავიდნენ ზემო აზიიდან ხა-
მიტნი და დაბინავდნენ ზოგნი სპარსეთის უურეს გა-
რეშემო, ზოგნი ქალღეაში, ზოგნიც ნილოსის მდინა-
რეზე. სამიტებმა თითქმის ერთ დროს დააფუძნეს (4000
წლის წინ ქრისტეს შობამდე) სამეფოები ბაბილონში და
პეკამტეში. თითქმის იმავე დროს დაიძრნენ თურანელი:
ერთმა იმათმა ნაწილმა გაიარა კასპიის ზღვის სრდილო
მხარე და მიჭმართა მცირე აზიას და ევროპას; დანაშ-
თენმა ნაწილმა მიჭმართა სამსრეთისკენ, გადაიარა ინდო-
ქუშის მთა და დასახლდა ინდოეთის სარკვრად — ატრო-
პატენში (ადრბეიჯანი), არმენიაში და მცირე აზიაში.
ამ დროს სემიტნი და არიელინი ბინადრობდნენ უკრ

ისევ თავის სამშობლოში: იმათ გამოუღობთ იქვე
3000 წლით ქრისტეს წინაჲ. სეპიტნი მიტროპოლიტის
თას მონათესავე სამიტების ნაკადს და დაუგაკმარებენ
იმით, ბოდოს კი მძღავრეს და დაიმონხვეს ანუ ამოსწვევი-
რეს ივინა ქადაგაში, ასსიარიაში, პალესტანაში და
აარბასტანში. არაუღკოთ მონათესავეთა შორის შარკელნი
შეიძინენ კელტნი: იმათი გზა იდო ეახშიის სამსრუთით
საქართველოზე და აღბანიაზე (დაღესტანზე), შავი-
ზღვის სრდილჲ მხარისკენ და დუხაით კერობისკენ;
იარანიელნი გაემგზავნეს შოგნი ინდოეთისაკენ,
შოგნი მიდიისაკენ და სპარსეთისაკენ და 2500
წლით ქრისტეს წინაჲ მათ დაამსუკეს შარკელი ბაბა-
ღანის იმპერიაჲ. ბოდოს გაკლდეულს კვალს გაქცენ
უკრ გარმანიელნი, მსუგან ხლავიანნი. იმათ კაიხანი
იბის:ღრეს სვეითებას მხარეში ვიდრე კერობისკენ გაი-
წვედეს ტანისით, თირახით და ისტურით ქუესამდე.
ეს უკანასკნელი მოძრობა უნდა მომხდარიყო შარკელს
საუფლებაში ქრისტეს შობის წინ, არაღგანაც აღქმასდრე
მაკედონელას დროს (356—324) მათ ეპერათ დიდი
სიკრტე შავის ზღვიდამ მოვიდებულა რეინამდე და ბელ-
ტის ზღვაამდე.

თავდა-პირველად ცხოვრების წარმოცობის კონსტრუქციას
 ადგა ორი ქვეყანა: კავკასია და პაპილონი. ამ ქვეყნებში
 დაბადდა სხელმწიფო წესი და სასახლეები. წესობა
 დება; აღეზება სხვა და სხვა კვალი ხელოვნება და სწავ-
 ლა-მცნაურება, რომელიც იქიდანვე გავრცელდა ასირია-
 ში, ფინიკიაში, მედია-აზიაში და სხ. ესეც უნდა შევ-
 ნიშნოთ, რომ ხელ ძველად იმართებოდა ორ-გვარი სამ-
 წყნდო ნიშნებით: იეროგლიფური ანუ იდეოგრაფიუ-
 ლი და ლურსმებრივი. პირველი შეადგენდა მსატ-
 რობას, ესე იგი წარმოადგენდა იმ აზრებს ანუ სავსებს,
 რომელთა წარმოადგენა ქსურდათ, მაგალითად ① ნიშნავდა
 მზეს, ② მთვარეს. მეორეც თავისი ფორმით მიემსგავ-
 სებოდა ასარს ანუ ღუწმინს, ამითვისავე ეწოდება იმ ს
 ღუწმინებზეა წერა. ღუწმინებრივი ნიშნები წარმო-
 ადგენდნენ მხოლოდ სიტყვის მარცვლებს, და არა ასოებს.
 იეროგლიფურს ნიშნებს სმართდნენ კავკასიანნი,
 ღუწმინურს პაპილონი - ასირიელნი, მიდიელნი და
 სპარსელნი. ზოგა-ერთნი ამტკიცებენ, ვითამც ამ უკ-
 სისხელების მომგონნი იყვნენ თურბულნი, რომელთაც ის
 შემოუტყისათ სქობა-ზაიად პაპილონიში. სამწყნდო ნიშ-
 ნებს წარმოცობის მაწერეს ქანახკელთ, ესე იგი ფაი-
 კელთ, რომელნიც შემდეგ გადაიხახლესა პირველ ს

სამშობლოდ, ახვიანობის მოსაძოვებლად ებრუნებოდა. უკრ ხისდრძინებს სპარსეთის უფრეს კაფრებზე და შემდეგ დამკვიდრდნენ თვითონ სამუდამად. მისხველეთ სპარსზე, ებრუნებოდა კი მკობიარებაში. ფინიციელეთს გახვრდულეს ეს ნაშენი უკვლავს, სადაც კი ისინი, როგორც ზღვათ-მკვლანი, აღეს-მაგვობდნენ. ეს ნაშენი შედგენენ აღფრთხილს ანუ ჩვენებურად ანბანს, რომლის მქმნობითაც გამოიხატება უოკალიკი ასო, უბოთ თუ სხვანი 1).

აქ, ჩვენის აზრით, უაჯილო არ იქნება განვანდვითთ ის სხვათა, რომლითაც განვითარდნენ კვანძუტ და ბანდიონი და ამხთანავე ვუჩვენოთ ის ძალი, რომელაც ახლეს მტვირუბამ აღმოჩინა იმით გამოკვლევამ. და რის ამბობს ამ სავანზე ჩვენის დროის მიმართ თუ ების ასტორიკოსთაგანი, ფრანსუა ლეონარდინი. იტყვას ცივილიზაციის წარმომადგენელი ტომებში ამ ხანკვანის სავუქნის წილად უაღმატეულესად დანს-სამსოვან ხელსებედ მსადიდეს მოღონად ბერძნებს და რომელიეს არ ფიქრობდნენ, რომ ვარემი სავერძეთისა და იტალიის უოვილიაჟა სხვ. ვინმე დანსი ასტორიის უურად-

---

1) ამ სავანზე ახლად გრცელი და შექმნილი აღზრდის Alphabetum ვრანსუა ლეონარდინის.—Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines par Daremberg et Saglio, p. 108—2. 8.

ღებისა, თუცა იცოდნენ, რომ ამ სავრცეზედ, რომელ-
 ლიც მდებარებს ნილოსსა და ინდუსს შორის, მდებარე-
 ბულა იყო როგორათაც ფართო პანა ცივილიზაციისა,
 აგრეთვე სახელმწიფოები ისეთის ხატატო ქალაქებით,
 რომელნიც სავრცით გადაქმტებოდნენ ასლანდელს დედა-
 ქალაქებს კროძისას და ისეთის სამეუფო მღატებით
 ანუ სასსიდკებით, რომელნიც სამდადრით და შემკულო-
 ბით არ დაუვარდებოდნენ ხეყის კოროლების სასსიდკებს.
 იცოდნენ მოგზაურების შემწეობით, რომ აქ უდაბურა
 ადგილები და მფინარების ნაპირები სავსეა დიდროვანის
 სახურკვებით, ესე იგი ტაძრებით, შირაშადებით, სხვა და
 სხვა კარის ძეგლებით და მათის უგნაურის წარწერებებით, —
 ეს უკლავ იცოდნენ, მიგრამ იმათ თვალში მანინ უკრ
 წყვდადით იყო გარკმობრული.

ახლას ხაქუე სხვა მდგომარეობაშია. პოლის დროს კრო-
 ძის სიფლოპელობა და გავლენა თითქმის მოკლეს დედა-მიწა-
 რე გავრცელდა. ეს შემთხვევა იყო მიზნა როგორათაც
 სწავლის წარმატებისა საზოგადოდა, აგრეთვე ძველის და
 უძველესის საოგენოების გამოკვლევებისა. უმარვლესის
 დრო პის შესწავლა იწყეს ეგვიპტით. თავდა-პირველად
 შ:მშ:აღიონმა (დიდის ნაპილეონის დროს) აგლავა ის

ფარდა, რომელიც ქვარავდა იეროგლიფურს შერეობას
ეკვიპტოსს. მეგნიერებსა კარა ისტორიულის სე-
უნჯისა. ნადოსის ვაკე-ღვლებს მთელს სპარსეთს
მომადებულ იქნა ძველი ძეგლები და ამ ძეგლებსა ცხა-
დად დაკანახეს მაქმედებანი ფარსონებისა, რომელნიც
წვედიადის დროადაც ქმართავდნენ თავის ქვეყნას. ამ
წვედიადიდამ გამოიკრიბნენ თითქმის 4000 წლის გან-
მეღობის მეფონადნი ეკვიპტოსანი. ახლა ჩვენ ვიცით
იმათის დროს ხელისუფლება საარსტატურო, სასკულბტუ-
რო და სამხატვრო; ვიცით, რომ გარდა შირუტკით
თავყანისცემისა იქ სუფევდა სამეგნიერო აღსარება, რომ-
ელიც ქვეყნის შემოჭმედად ქსადიდა ერთ ღვთაებას. ახ-
ლა ნათარგმნიან და ითარგმნება იმათი უმთავრესი ღი-
ტურატურა, რომელიც თავისას აღჩაქსით მიემსგავსება
ებრაულს სამღთო შერდობას. ერთის სიტყვით, ეკვი-
პტოს დაიჭირა შესაფერი ადგილი მსოფლიო ისტორია-
ში და ახლა ჩვენ შეგვიძლიან მოვუთხროთ მისი მატთანე
მისსავე სამღვილსა და თანა-მედროე წუროებზე დაბუ-
რებული, მოვუთხროთ ისე, როგორც აწინდელის დროც
ყოფა-ცხოვრება.

„ასხირობის ისტორიის აღდგენა უფრო გასაოცრებელია, ვიდრე ისტორიის დასტურება და დასტურების დასაბუთება. როგორც ვთქვამდეთ, როგორც ვთქვამდეთ (ეგვიპტში), დიდ-დიდის წოდების ნაშთები. აქ მოგზაური პოულობის მოღვაწეობა-გონივრული გროვას ნანგრევებისას. ჰგონებდნენ, რომ სიუჟეტით დასაბუთებული უკველივე კვლევა შესაძლებელია ცივილიზაციის; მაგრამ, ხვანდა: სანუკეზოდ, სამს მუნ-ნაყრის, ბოტკის, ლეიარდის და ლოფთუსის სრული ხათვლი მოჭფინეს მშვენიერს სკულპტურას ქალაქის და ასხირობისას. იმათ პლატო სუჟეტებში ხორცა მის-სეს: ისინი წარმოგვიდგენენ ასხირო-ქალაქის შეფენის და იმათგან დატყვევებული ტომით. აქ ვხედავთ იმ პირთ, რომელთაც საზარელს თვისებებს ცხოველად გამოჭნატკენ ებრაელთ წინასწარ-მეტყველნი. აქ ვხედათ იმ ბჭებს, რომელთა ქვემოც, ერთის წინასწარმეტყველის თქმით, ტომთა გროვანი მიმდინარეობდნენ, როგორც ვთქვამდეთ. აი ის კერძებიც, მშვენიერის ხელოვნებისა, რომელნიც იზი-დავდნენ და აცდენდნენ იულოვას აღმსარებელს ასხილს. აი თვით ურთა-ცხოვრება ასხიროელებისა, მრავალ სურათებად წარმოგვიჩინა: იმათი სასულიერო ცერემონიები, იმათი შინაური სუულებები, იმათი სახლის მორ-

თუღობა და ძვირფასი ვაჭრები; აი იმათი დასაქმებულნი,
 ციხე-სიმაგრეების იერიში და ზღუდე-კლდეების დაშორ-
 ღვედა მამისები.

სიხელოვნობა

„მრავლად ბაბილონი-ახსირობის შერობა, რომელე-
 ბიც კი ამოთხრილთა მიწის გულად, შეიკუდია მრავალ-
 გვარის წარწერებთ. არ ეგონათ, რომ ეს მწერ-
 ღობა, უცნაურის თვისებებსა, ოდესმე გამოკვლევულყო;
 მაგრამ იმასაც სძლია ახლანდელმა მეტადმა მეცნიერებო-
 სამ. ღუძსმკობრივის მწერლობის გამოძიებას შეუდ-
 გენ ანგლისელი რეკლამისონი, ნეპოცი ჭინკი და ფრან-
 ციელი ობშერტი და ახლა სკენ იმათის შემწეობით კითხ-
 ულობთ ჯდჯო-ახსირობის სრინიკებს, რომელნიც წარ-
 წერილი არიან მარმარილოებზე და შედუღებულის გარის
 ფიგურებზე და რომელნიც შეიგვეს მათიერვე ნაამბობს
 ვრცელს მოთხრობაებს იმათ კალაშქრებაზე და კვანების
 დაშვრობაზე, აგრეთვე მათს უღმობედს სხვათაზე.
 ზოგიერთი ეს მწერლობა შეესება იმ შემთხვევათაც, რომელ-
 თაც მოისხენებს ბიბლია და იმათი შეთანახმობრე-
 ბა ნამდვილ გვიმტყინებს უპაველს შემშობრტებას სხმლოთ
 ისტორიისს. ახსირო-ბაბილონის დროს შესწავლამ მოჭ-
 ფანა სხვი თვით ცივილიზაციის დასაწყისს და იმის

მიმდინარეობას. შეუძლებელი იყო, რომ ამ გვარის ბრძან-
 კალე კულტურის სამუდამოდ შემწყვეტულიყო, მაის სე-
 ზღვრებში მართლა და ცხადია, რომ მისი სწავლის
 ღონისძიებები მიჭიროდია მათის სამხედრო მსჯელობის კვლს
 და გავრცელებულა აღმოსავლეთად და ჩრდილოეთად, მი-
 დიაში და სპარსეთში, სადაც მუსთაისკმათ ირანელებს
 ასეშენილებს დროს. ამას წინადა საბერძნეთის ხელოვნე-
 ბის წყაროდ მიანხდათ კვიპტო; მაგრამ არა: ასღა ამ
 წყაროდ უნდა ვხედავთ ნინეას, ბაბილონო-ახსიარიის გუ-
 ღენა მოჭყენია სირიას, მცირე აზიას და საშუალო-
 ზღვის კუნძულებს; ბერძნების ქალაქბადაძ, რომელნიც
 შავი-ზღვის პირად ჭყვარდენ, ის შესულა თვით ელდი-
 ნის ტომის სამფლობელოში, და ამ გვარად საბერძნე-
 თის სკულპტორებს მაგალითად და ნიმუშად ქქონათ
 ბაბილონო-ახსიარიელთ ნაწარმოები. მცირე აზიიდან ეს
 ხელოვნება ღიდიის მცხოვრებთ შეუტანათ იტალიაში,
 სადაც მას დაუდგია საფუძველი ეტრურიის ცივილიზა-
 ციისა, რომელზედაც შემდეგ აშენებულა რომის დიდუ-
 ღა 1).“

1) Lenorm., Man. d' Hist., I, I—XVI.

ზემოდ მოვიხსენეთ მცირე აზია. ეს მხარე ძველად
ისე უიწოდებოდა დაკავშირებული კაკაზზე და თუ ვინაა სწორად
ქართულად, რომ აქ საჭიროა იმას თქვან კანკალად
ლოთ. მცირე აზია, რომელიც ახლა საზოგადოდ ცნო-
ბილია ანატოლიად, მე-X საუკუნის შერდის კონ-
ტანტინე პორფიროგენეტის თქმით—ანატოლიის თუ-
მად, le thème anatolique (Vivien de Saint-
Martin, Nouveau Dictionnaire de Géographie
Universelle, 1877, p 133.), შეადგენს ნახევარ კუნ-
ძულს და თითქმის ჩვენ საზღვრად მდებარებს. სამის
მხრით ის შემოზღუდულია საშუალო-ქვეყნის ზღვით,
კვიის ზღვით ანუ არსიპულაგით, პრამონტიდით ანუ
მარმარილოს ზღვით და პონტის ანუ შავის ზღვით.
დასამთენის მხრით იმას უძვეს ხმელეთი: ნაწილი სომ-
ხეთისა ეფრატის სათავეებში და მესხეთის მთა. მცირე
აზია იყოფა თავრს-აქეთ აზიად და თავრს-იქით აზიად.
თავრის მთა მესხეთის მთის შუამკვლობით უერთდება
თვით ჩვენ კაკაზს და მოელს საერთოზე მოყვნილია,
როგორმათაგ უკვლავ ადგილები მცირე აზიისა, ვულკანუ-
ბით, რომელნიც გამოწმობენ, რომ ის ცენტრის მოქმედუ-
ბით არის ამოსკთილი დედა-მინის გუბიად. მცირე

აზიას ბუნების თვისებით, ქაჩათ და სუოთვიურებათ და-
 დად მიემსგავსება კავკასიის მხარეებს. შესწავლისთვის
 მდინარეთაგანნი არიან: უმთავრესი სიდიდით და სიგრძე-
 რიუდის მნიშვნელობით ქალისი ანუ ახლანდელი უიზიდ-
 ირმაქა, თერმოდონი, ირისი და სანგარიოსი. მცირე
 აზიაში ძველადვე დამკარებულა ორ-გვარი შთამომავლო-
 ბა. ერთს შეადგენდა სემიტური გვარი, მეორეს არიელი
 გვარი. სემიტნი დაბინაკებულან ჩრდილო-დასავლეთის
 მხარეში; არიელნი კი აღმოსავლეთ-სამხრეთად.

აქ მოვისხებეთ მხოლოდ იმ ტომებს, რომელნიც
 ჩვენ ტომთან მცირედ თუ მეტად დამოკიდებულნი უო-
 თილან.

სემიტები ანუ უკედ ვოჭვათ, არამიელები იქ
 ადგილ-ადგილ გაცხდტაკვეულნი იუენენ, ადგილ-ად-
 გილ კი შეერთებულნი. სახელა ა რ ა მ ი, ა რ ა მ ი ე ლ ი
 წარმომდგარა ებრაულის ა რ ა მ-ი დამ, რომელიც წინამსავე
 მოას, მთიანს ადგილს. არამი უცკელეს დროსვე მისთია-
 სებია მცირე-აზიის აღმოსავლეთ ნაწილს და სამუდოო
 ქვეყნის ზღვის მოსაზღვრე თემებს ეფრატამდე და ტიგ-
 რამდე. მცირე აზიის არამიელებში დარს-სახსოვარნი
 არიან: კამბოდოკიელნი, რომელნიც მკვიდრობდნენ ზღვის

ბინად, მთა ადგილებში და საშუალო ეფორტისა და ტიბ-
 რისა. ქრისტეს შობის წინ მერვე საუკუნეში, რომელიც
 კიელებში დაამყარა თავისი უფლება და ენა მათთვის
 მონათესავე ტომის სირიელებმა. ეს ენა აღექვანდრე მა-
 კდონის შემდეგ განდევნა იქიდან ბერძნულმა ენამ.
 შემდეგ ამ მხარეს უწოდდნენ: სპარსები კამბადოკიად
 რომელები კი ზღვის ბინ-მხარის მონტის კამბადოკიად.
 მუარე სასელოვანს აჩამუღს ტომს მცირე აზიისას
 შედგენდნენ კილიკიელები, რომელთაც კამბადოკიის
 მხრივ თავრივე ქსაზღვრავდა და ახსირიელთ ბძინებლო-
 ბას ქვეშ ირავდა ეს ტომი ერთი თემად იყო შეერთებუ-
 ლი. ახლა კილიკიაში უმოკრესობს სომხური ენა, რომ-
 ელიც აქ ქრისტეს შობის შემდეგ მე-X საუკ. გავრცელ-
 და. მესამე შესანიშნავ ტომად ირავებოდნენ კარიელნი,
 რომელნიც ბინადრობდნენ სამხრეთად მცირე აზიაში. კა-
 რია ძველად იწოდებოდა ფინიკად. თვით კარიელების
 ერთ ნაწილში ფინიკიელი ენა იყო გავრცელებული. სა-
 ზოგადოდ უნდა ვთქვათ, რომ მცირე აზიაში ფინიკიელებმა
 თავისი კვალი სხვა და სხვა მხარეში დასტოვეს: ნაწილი
 ლიზიის იწოდებოდა ფინიკად. როდონი და სხვა სა-
 შუალო-ქვეყნის ზღვის კუნძულები იმათგან იყო კო-

ღონიერად დაფუძნებული. ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ პირველი ცნობები ამ ადგილებზე, სადაც ფრინველებს მსვლელობა და ალებ-მიცემობა ქქონიათ, იმათგანვე შეკრებილი.

არაერთ ტომთ რიცხვში მიზიელებს და ღიზიელებს ეპურათ სრდილო-აღმოსავლეთი მხარე. სტრახონი ორსავე ამ ტომს ქსადის ფრიგიელებად. საზოგადო წყულებისამებრ ფრიგიელის ტომისა იმათ ქქონდათ საერთო ტაძრები. პირველად იმათ მხარეშივე დაურქო ერთ ადგილს აზია, რომელიც იქიდანმ ჟერ მთელს ანატოლიას მიეთვისა, მასუკან მთელს აზიას. თვით ფრიგიელებზე ეს უნდა ვთქვათ, რომ მთელს მცირე აზიაში ისინი უფრო მომეტებულად იყვნენ გავრცელებულნი, ვიდრე დანაშთენნი ტომნი. ფრიგიელები იყვნენ გაბნეულნი მცირე აზიის შუა-ადგილებში ჭაღისის მდინარემდე და სახლობდნენ მჭიდროდ. იმათისავე ერთ ჭმონმობერ მათს ინდო-ევროპიულს შთამომავლობას: ამ ენის სიტყვები და გრამმატიკული აგებულობა მოგვაგონებენ ელვინურს, ძველ ლათინურს, ტეტრანურს და სხ. ფრიგიელები განვითარებულან განათლების წარმატებით. სანგარიოსის სათავეებში უჩვე-

ნებენ ძველს სასაფლაოებს და სხვა და სხვა კვანძებს
ლებს ფრიგიელის წარწერებით, თვით იმპერატორის
რომელიც ახლა თითქმის გარკვეულია, კლდის უფრო ად-
რეტიკს ემსგავსება *). ფრიგიელების მონათესავედ ირიტ-
ხებიან სომეხნი. ამის საბუთად მოჭეკათ ჰეროდოტე,
რომლის თქმითაც სომეხნი ფრიგიის კოლონიას შედ-
გენდნენ *). სომეხის ენაზე ახალმა გამოკვლევამ დას-
ლო შემდეგი დასკვნა. მისი საძიარკველი და გრამმატიკა
ცხადად გვიჩვენებს მისს ხათესაგურს კავშირს ზენდურს
ენასთან, თუმცა ამასთანავე ისიც უნდა ითქვას, რომ
მრავალ-გვარი კვლით იმისს ლექსიკონში როგორათაც
სემიტურის ენისა, აგრეთვე ტურანულისა. მიზეზი ცხა-
დაა: დროთა განსვლიანობაში სომეხებზე უმოქმედნა ის-
ტორიულ გავლენას სემიტებისას და ტურანულებისას და
ამისათვის შეუძლებელი იყო, რომ ამ გავლენას არ დაე-

*) Maspero, Histoire ancienne des peuples
de l'Orient, Paris, 1876, p. 239—240, 604.

*) P. Giquet, Histoire d'Herodote, Paris,
1870, VII, 406.

ტოკებისა თავისი კვალი იმათ ენაში ¹⁰⁾. თვით სხუელ-
 წოდება სომხებისა არ მქონა, არ მქონდა, წარმოდგე-
 რაა არა მ-ივამ, რომელიც ზევით მოვხსენივთ. ამტკიც-
 ებენ, რომ ვიდრე სომხები დაეპარებოდნენ ახლანდელს
 არმენიაში, ეს სახელი რქმევია იმ ტომს, რომელიც მათ
 წინად იქ სახლებულა და ამ უკანასკნელის სახელწოდება
 მიუთვინებიათ იმათაც ¹¹⁾.

რად თქმა უნდა, რომ მცირე აზიის უკვლავ ტო-
 მებში უმთავრესს ტომად უნდა ითვლებოდნენ ჰელაზგე-
 ბი. მართლია, ეს სახელი ძველადვე ამოიგვეთა, მაგრამ
 მათი მიტოლოგიური გარდამოცემა მათ შთამომავალ-ტომ-
 ში ელდისებში დაიწა. ზოგიერთნი ამტკიცებენ, ვითომც
 ჰელაზგებს ზემო აზიადამ უნალზე გამოეკლათ და ვი-
 თომც ჰირველი ბ.ნ.დრობა იმათ დაედვათ სვენის კე-
 კასის ნრდილო-მხარეში. ჰელაზგების მიფი ანუ ზღა-

¹⁰⁾ Momsen, Histoire romaine, trad. franç., 1866, V, 263 — Vivien de Saint-Mart. Nouveau Diction. de Géogr. Univer., p. 215.

¹¹⁾ Victor Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1867, I, 22 n. 1.

ზარ-თქმულესა მათ წინაშარად უჩვენებს იაფურს, რომელ-
 ლიც კაკაზში თურმე ცხოვრობდა. ყაფიერადაა — და
 აზიის შვილი პრომეთე კაკაზის ქედზე თურმეცხოვრობდა
 თიღა მამსკვალულა. აქვე ცხოვრობდა პრომეთეს შვი-
 ლა და კლდეზის მამა დეკკალიონი. ვიდრე ჰელაზტები
 ევროპში მიიკრიბებოდნენ, იმათი მოგზაურობა უფრო
 მონტის ზღვის სრდილოეთად ყოფილა; ნაწილი მათი კა-
 დაბინაკებულა მცირე აზიის სხვა და სხვა ადგილებში
 დასაკლეთის მხრით. ჰელაზტების მიჰი წარმოგვიდგეს
 ყოფა-ცხოვრებას და მოღვაწეობას ძველის გმირებისას,
 ჰელდეროფონისას, თესეისას, ჭერეულესისას და არგო-
 ნაეტებისას. ამ მიჰში მოხსენებულნი დირს-სახსოვარნი
 არიან ამაზონები. მიჰი გვიჩვენებს იმათ მეომარ დედა-
 კაცებად, რომელნიც თურმოღონის მთა-ღელეებში თურმე
 მკვიდრობდნენ და რომელთაც ქქონდათ სა'ი ჭილაქი: თე-
 მის-ყურა, ღაკასტია და ხადესია. იმათგანვე თურმეა და-
 ფუძიებული ეფესი თავისის ტაძრით, ეუშესი და სმირნა.
 ზოგნი მკენიერნი აქირობენ, ვითომც ამაზონები შეად-
 გენდნენ ინდო-ევროპიულს სკვითებს, ვითომც იმათ კაკ-
 კაზი გამოკლდით და მცირე აზიაში დაბინაკებულდოყვნენ,
 ვითომც ცხენოსნობაში და შეიღდ ისრის ხმარებაში ღიად

დახლოვნებულნი ვოფიდაუკენ, ლ. შქრობში თავიანთ
ქმრებს არა ჭმობდებოდნენ და ვითომც აქედამიწიდან
დგა ზემოდ მოუყვანილი თქმულება ამასთანვე (12).

იმ სივრცეზე, რომელზედაც, მიტის თქმულებით,
გაბნეულნი იყვნენ ამასონები და თვით მათ მკობე-
ლად მკვადრობდნენ: ტიბარენნი, მაკრონნი, მოსხნი და
კოლხნი. რადგანაც ამ ხალხებს თითქმის საზოგადოდ
ჭართველ ტომად ჭსადიან, ამისთვის აქ უნდა მკითხველს
გუჩქნოთ თუ რას მოგკითხრობენ იმათზე უჩვეულის
დროს უცხო-ტომთ თქმულებანი და რა აზრს მიაწერენ
ამ თქმულებებს სკენს დროში. აქ უნდა ვთქვათ, რომ
ძველის ცნობების შემწეობით ახლა ვადვილად გვიჩვენებს ის-
ტორიულ ატლასებს უჩვეულს ნათესავთ გეოგრაფიულს
მდებარეობაზე. ამ ატლასებში ხსენებულნი ტომნიც არ
არიან დავიწყებულნი. ამ გვარი ატლასები სკენ ორი
გვარს ხელად: ერთი კეუთუნის ფრანსუა ლენორძინს, არ-
ხეოლოგიის პროფესორს შარაეში, მეორე მასპეროს,
პროფესორსავე ეგვიპტის ენისას და არხეოლოგიისას

12) Viv. des.—Mart. Histoire des découvertes géographiques, Paris, 1845, II, 157—250.

Collège de France-ში. პირველი შედგენს დამატებს
 ლენორმანის პრომისს Manuel d'Histoire ancienne
 ne de l'Orient, რომელიც გამოიცა 1813 წელს და
 თვით შეიცავს XXIV კარტას. მეორე კვლავი, შემდგო-
 რი ცხრა კარტით, ჩართულია მასშერისაკე ისტორიაში
 Histoire ancienne des peuples de l'Orient. ორივე
 კვლავი ერთ-გვარ წყაროებსზეა აშენებული და ერთი მეო-
 რის ეთანხმება. იმათში უფრო სრულია ლენორმანის
 „Atlas d'Histoire ancienne de l'Orient anterieu-
 rement aux guerres médiques.“ ამას გარდა ამ შრო-
 მაში ავტორი თვითთულის კარტის წყაროებსაც უჩვენებს
 და აღნიშნავს გზებს, რომლითაც ძველ ტომებს
 ქონათა მსვლელობა წყნის ხაზის გასარკვევად საჭი-
 როდ ვრაცს. აქ ზოგიერთი ცნობები გამოკვრიბონ
 ლენორმანის კვლავიდან.

პირველი კარტა წარმოგვიდგენს ევროპას, აზიას და
 აფრიკას იმ დროს, როდესაც ქვიშის პირს ჯერ აწინდელი
 გეოლოგიური მდგომარეობა არა ქონათ მიღებული. ეს
 კარტა, დაფუძნებული გეოლოგიურს ცნობებზე, აშთებს
 ლენორმანს, გამოკვებისტავს ევროპას, აზიას და აფრი-
 კას მასზე, როდესაც პირველად აღმოჩენილა ადამიანის

კვალი დედა-მიწის გულში. საქარის ზღვა, კავკასიანელებში გერმანიისა ვერ ისევ ოკეანით არის გარეშდებული. დადი ბახსიანი (მთა-ღელეები) არაღა-განზნინა და შავი ზღვა შეკრებულნი არიან; სთავეები უმთავრესის მდინარეებისა არ შედგენილან; ევროპა და ამერიკა ერთიმეორესთან არიან გადაბმულნი... ამკე კარტაზუა მოხაზული თვით ის აფგილები, სადაც ძველი გარდამოცემა უწყნებს სხვა და სხვა ტომთ შირველ აფგილ-მამულს.

მეორე კარტა შეესება იმ დროს, როდესაც, ძველისავე თქმულებით, ევროპა, წინა-აზია და ჩრდილო-აფრიკა მოიფინენ ადამიანით; როდესაც არიული ვერ ისევ ოქსუსის მთა-ღელეებში მკვიდრობდნენ; როდესაც ხ.მიტებს და თურანელებს ებრათ სხვა და სხვა მხარე, შექვევ არიის ხათ, ახან დაჭერილი; როდესაც სემიტები ვერ არ იყვნენ სამხრეთს არაბეთში და როდესაც კავკასიის უძველესი ძეგლები გაიყენებენ მოშავო მოდგმას, კატარაეტებმდე გავრცელებულს. შავი ზღვა და კასპიის ზღვა იმ მდგომარეობაში იყვნენ, რა მდგომარეობაშიაგ ახლა არიან. ჩრდილო და სამხრეთი მხარეები გუგარისა ვერ დასახლებულნი არ იყვნენ. ამ დროს უზგუბები 2500 წლის წინათ ქრისტეს მოხამდე.

მესამე კარტა შეიცავს კონოგრაფიას დაბადების (მე-X თავი: ნოეს შთამომავლობა). აქ მხედველს უძებრია მთელი ის სივრცე, რომელიც მიჭვენილია მსხვილად და პირს ქალისის მდინარით ვიდრე თობულის საზღვრამდე. თობულის უჭირავს აღმოსავლეთი პირი იმავე ზღვისა და ის ადგილები, რომელნიც მტკვარსა და რასს ანუ არაქს შუა მდებარებენ. მოსახლის მოსაზღვრეა აგრეთვე თორღამა და ამის სამეფო აბელთს შეადგენს ტიგრის სათავე და არაქსის მარჯვენა მხარე. თუმცა ამ კარტის საფუძვლად ღებარებინა უზენებს მხოლოდ მე-X თავს „დაბადებისას“, რომელიც მოსეს შეუდგენია მე-XVI ს. უკ. ქრისტეს წინ, (მუხლი 2 და 3: ძენი იაფეთისნი დამურ და მაგოც, და მადამი, და იოაკან, და თობულ და მოსოს, და თირას და ძენი დამურისნი ასქანაზ და რიფათ და თორღამა), მაგრამ იმისვე წყაროდ უნდა მიგვაჩნდეს აგრეთვე წინასწარ-მეტყველი ეზეკიელი (მე-VI ს. უკ. უკ. იხილეთ თავი XXVII. მუს 14; XXXVIII, 3; XXXIX, 1.

მეშვიდე კარტა ანუ ეგვიპტის გეოგრაფია თუთმეს მე-III-ს დროს (1600 წ.) გაგვაჩნობს რომენკლატურას (სახელებს) თემებისას, რომელიც ამოიკითხვის იეროგლიფურს მწერლობაში ამუშავებული დაბადების

მოსხი, და რემენე ანუ ანძენა.* რუსთვე ამ ნათესავს
 აქაც იგივე გეოგრაფიული მდებარება აქვს, როგორც წინა
 კარტაში. აქ, ლენორძინის აზრით, მუშაზე შეადგენს
 მოთეთროს ნათესავს (არიელებს), რემენე კი მოშავო ფერს
 ნათესავს (ედიოპედნია, ეუშიტნი და ნეკრნი) და, რო-
 გორც სწინს ლენორძინის ფაქტით, რემენების მხარე ძვე-
 ლად ვერ ისევ სემიტის გვარს უჭირავს და არა არიელ
 ტომს ანუ ფრიგიელების მონათესავე სომხებს.

მეთერთმეტე კარტა მოჭხაზავს გეოგრაფიას ას-
 სიარიის ძეგლებისას. ამ კარტის ნომენკლატურაგ ის არის,
 როგორც გამოსთქვავდნენ ასსიარიელები. აქ ნახვენებია
 სამარიგი ხაზღუბები ასსიარიისა: ა) ბინდიუსისა და სა-
 მურამათის დროს (905—828), ნინევიის პირველ დარ-
 ლეკვამდე; ბ) თიგლათფალახარ მე-II დროს (780—821),
 როდესაც დაფუძნდა უფრო მჭიდროდ ვიდრე წინათ,
 მეორე მონარხია ნინევიისა; გ) ესარ-ქლადბონის დროს
 (681—617). როდესაც სარგონიდების მონარხია აღვი-
 და უმაღლესს წრეზე. ამ კარტაზე: შვი-ზღვის სამ-
 სრეთით თაბღი, თაბღს შემდეგ მახსაკი, რომელსაც
 უჭირავს ჭაროხის მთა-ღელეკები, შემდეგ მუსკაია, სა-
 დც :ხლა ქარი ღ-კახეთია; კიმირრა (კიმირნი), კაკასის

ქალთებში საქართველოს მხრით; იღვწის ილიბის მთებში (Illibi, Illipi ომბერტის გამოკვლევათა კრების აღბანია ანუ შებდეკ დელისტანი, Maspero, Hist., 447 n 1); ურარტი იწოდება იქ, სადაც ეფრატის და ტიგრის ერთდებთან (Ourarti, Ararti არის არარტი დაბადებასა და აღაროდანია ქრონოლოგია (VII.407—Maspero, Hist., 399 n. 2). ახლა ზოგიერთნი ევროპის არსეოლოგნი, იმათ შორის დენორმანი. ამტკიცებენ, ვითომც აღაროდანნი იყვნენ ქართველნი, რადგანაც აღაროდანების ეს დურსმხებრივს წარწერებში გარეშე ვანისა წარმოგვიდგენს ქართულის ენის ფორმებს, Lenorm., Lettres Assyriologiques. 1-re série, I, 124—129.

მეცამეტე კარტა გვჩვენებს იმ სივრცეს, რომელიც უბუნია ორს მონაწილას ქალდეო-მიდიისას ნახუნოდორსისორის (ნახუქადონოსორის) დროს (604—561). აქ მიდიელთ და ზრიახელთ (არაანა) თემების ნომენკლატურა გამოწერილია ბუდისტუნიის წარწერადაც; ქალდეელის თემებისა კი ასხირიისა და ბაბილონიის მწერლობიდაც. აქ ტიბარენია, ეს უკანასკნელი ტომი დასავლეთის მხრივ, კარტა წინ არის წარწეული ქალხისის მარ-

ვესა შირიდაშ. იმასნი მოსაზღვრენი თაჲრის მოსინეკენ
არაიან ხაღისნი. ტიბარენებს წინ არაიან ^{სტრეპტონიშვილი}
მოსინეკია, მაკრონნი, მოშიანნი და კოღხნი. იბერნი და
აღბანელნი ცხოვრობენ იქვე, სადაც ამას წინად მო-
ვისსენეთ. არმენია შეიცავს ეფრატისა და ტიგრის
სათავეებს.

მეჩვიდმეტე კარტა წარმოადგენს სპარსეთის იმ-
პერიას დაწარმის მეფობაში, ოც სასატრაპოდ დაუო-
ფილს (521--490). ეს კარტა ამენუბულია ჭეროდო-
ტის თქმულებაზე, მაშასადამე მისი ნომენკლატურა
ეკეთუნის კლასიკურს გეოგრაფიას. აქ იმ სიკრ-
ტაზე, რომელიც მდებარებს ქაღისის მარჯვენა ნაპირსა
და ტიბარენების საზღვარს შორის, ახლა უჭირავს მონ-
ტის კაპშადოკიას. აქ ტიბარენნი, მოსინეკია, მაკრონნი,
მოშიანნი, კოღხნი, იბერნი, აღბანნი, ისე ისე არაიან
ნახევენება, როგორათაც ამას წინად. საღიბებს უჭი-
რავთ ქაღისის სათავე, ბასიანებს ეფრატის მდინარის
სათავე და მათ შემდეგ ამ მდინარეს მახდევან აღარო-
დაინნი.

ჩვენის აზრით, სსენებულთ ტომთ უცხო-ტომთა
 ადგილები და ერთი მეორის საზღვარი უნდა
 იყოს. ჩვენ ამასაც ვფიქრობთ, რომ უცხო-ტომთა
 ცნობები ერთსა და იმავე ტომს სსვა და სსვა სახელს
 აძლევენ და ამ რიგად იმათ წარმოგიდგენენ სსვა და
 სსვა ტომებს. ამ გვარ შეგდომის უცხო-ტომთ მხრივ
 ხშირად ვხვდებით ძველ დროშიაც და შემდეგაც. ის ვი
 ვქვ ვარეთ უნდა გვქონდეს, რომ სსენებულთ ხალხთ
 სამდვილად ქსტერიათ თითქმის მთელა სივრცე ქალისის
 მდინარეიდან მოყოლებული ვადრეკაკაზის მთამდე. ამაში
 იმიტომ არ უნდა ვაჭუნეულობდეთ, რომ, როგორათაც
 სსვა და სსვა გვარი გამოველვა ქმოწმობს, კვიპტელნი,
 ქალდეო-ასსირიელნი და ებრაელნი იმათთან თურმე დაი-
 რქობდნენ და აღუბ-მიცემობდნენ, იმათის მადნებით სარ-
 გებლობდნენ და იმათ ქალ-ვაყებს სსვაჭროდ ეტანებო-
 დნენ; მაშასადამე დიად ვარგად იცოდნენ მდებარება იმა-
 თის ქვეყნისა.

თუ ჩვენ აქ მხედველობაში ვაჭრნიებთ იმ გახო-
 ცარს ვამთა სივრცეს, რომლის მომდინარეობაშიაც მათ
 უცხო ტომთა სსენებულთ ადგილებში უჩვენებენ და თუ
 ამასთანავე იმათ ქართულ ტომად ვადვიარებთ, მაშინ

ზემოსხსენებულა უცხო-ტომთ ცნობები ძველ-ფას ქართულ-
 ბად უნდა მიგვიჩვენდეს. ასეა იმათ ქართულ-ქვემო-ქვე-
 ლობაში თითქმის არ გვხვულობენ. ეს სწავლანი უნდა
 დეულია რამდენთამე სწავლულთაგან, მაგრამ იმათ შორის
 ისე საფუძვლიანათ არავის არ გამოუცვლევია, როგორც
 ფრანგურს დიუბუა დე მონბერეს, რომლის მოგზაურო-
 ბა Voyage autour du Caucase გამოიცა ეჭვს წიგ-
 ნად პარიჟში 1839—1843 წ. თუმცა დიუბუას დროს
 ასედა არსეოლოგია ჟურნალ არ არსებობდა, მაგრამ ამ
 ეკრობიელმა, განვითარებულმა მეცნიერების მრავალ შტო-
 ებში, სხვა და სხვა ტომთ მიტოლვიერისა და ისტო-
 რიულის ცნობების შედარებით ისე გამოიძია დასკვნილი
 სჯგანი, რომ აწინდელს არსეოლოგიურს გამოძიებას ჟუ-
 რნალ იმაზე წინ არ წაუდგავს ფეხი. ესეც უნდა ვთქვათ,
 რომ დიუბუას „მოგზაურობა“ აქამომდე მიუღეს ევ-
 რობაში მიღებულია უკეთესს სახელმძღვანელოდ საზო-
 კადოდ ვაგვიჩვენე. აი რას ამბობს დიუბუა როდესაც
 ის აგვიჩვენს საქართველოს სომხეთის მადრებს:

„რკინა ითხრება აქ პოდნისში, ასტალიში, ვარდა-
 შერდში, კარაგლისში, უელფში და სხვ. უელფის მადანი
 ცნობილია ძველადვე და მე ეჭვი არა მაქვს, რომ უელფი

უნდა იყოს ხალიბი ჭომერის, ჭეროდორის და სტრამონისა; რამდენჯერმე შემინიშნავს კიდეც თუ როგორ იყო განთავსებული საქართველო თავისის რეინით და სმილენშია და მცხეთა ღება დაჭეშმარიტებით ითქვას, რომ თობელი, ანუ თუბელი „დაბადების“ ქნიშნავს ახლანდელს საქართველოს; იოსებ ფლავიოსი იბერიად სთარგმნის იმ ძველ სახელს, რომელსაც ბერძენნი მასთვისებდნენ ქართველებს.

ზოგან, თობელ და მოხოს ვაჭარ შენდა, რომელთა აზრადღეს ალებ-მიცემობა თვისი ვაჭრობითა ვაცთაათა და ჭურჭლითა რკალისათა“ (რვალი სმილენისი), იტყვის ეზეკიელი ქალქის ტირის ალებ-მიცემობის მშვენიერს აღწერაში (თავი, XXVII. მუხლა 13) ¹³⁾.

შინატი სმილენი არ უთავიდა სავსად ალებ-მიცემისა, რომელიც ამდღარებდა თობელის ვაჭრობას. სუ

¹³⁾ ეს მუხლა ითქმის ებრა-ეგვიპტის ლავიანთაგ უბრძულ-წყლის ბაღაში, აგრეთვე ხმტკუნში და ლათიურში. შინალოც ამ უგანსეულში ავგანის მიკელს ამბობენ Graecia; ქართულ ბაღაში კი მეცხელია ასე, ლავიანთ სლავიანურში. ქართულში: ეგლიდაც უთველი და განმგზავბელსა მისი, ვაჭრობელს მეს შინის ხელებსა ვაჭრისა, და ჭურჭელსა ლავიანსა მისცეს სავაჭროდ მუხლა. სლავიანურში: «Влада вся, и ближнии твои продаяху въ тебѣ души человекъ: и сосуды мѣдны даша куплю твою.»

თუ თობელს არ წამოგვიდგენს ძველის-ძველად დასა-
დებს:“ ხოლო სულაჲ შუაჲ თობელს: ესე თუ გვერდო
ხუროჲ მსკდელი რვაღისა და რვინისა?“ (IV, 22).

„აჲ, სადაც ებრაელნი უწევნებენ თაჲიანთს თობელს,
ბერძენთა ქმოვებენ ხაღბებეს, რომელთ სახელი ქნიშნავ-
და იყოღადს და თვით ხაღხს, რვინეულობის ჭედის
მგოდნეს.

„თავდა შირველად ამ საგანს შეეხება ქომერა. ის
ამბობს ილიადის შორე თავში:“ ოდიოსი და ახოვანი
ეპისტროფუსი წინამღროსბენ ქალიზონის მხედრობას,
მომავალს შორი-ჭკეუნით ქალიბით, სადაც კერცხლი იმო-
ვება.“ შემდეგ ქომერისა სხვა მწერლებიც ხშირად მოიხ-
სენებენ ხაღბების რვინას. სტრაბონი, განმარტავს რა
ზემად მოყვანილს სიტევას ქომერისას, არღვეეს იმ მწე-
რადთ აზრს, რომელნიც ხაღბებეს ასახლებენ მგირე
აზიის წინა ადგილებში; თვით სტრაბონი იმათ უწევნებს
სომხეთში. მართლადაც, ეულფა (კოდფა) არის სომ-
ხური სიტევა და მე ვიცი სომხეთში სამი ადგილი, სა-
სულ-დებულა ეულფად და სძნივე იგინი განიჭმულნი
ყოფილან მადნებით. ერთი მათგანიჲ ურსის ფაშალიკში;
მეორე, რომელიც მე განვიხილვე, დიდ-არმენიაშია, მაგ-

რამ ორსავე ამ უუღოში ითხრება მხოლოდ მარტინი. მუსაქეს შუადგენს ის უუღო, რომელიც რეანის მდინარის მდინარე და რომლის სახელით ორი-ათნის წლის წინაჲ იგულისხმებოდა ერთი გუგარის უმთავრესთა თემთაგანა, ესე იგი ხუბა უუღოთა, ანუ გოდუფორისა. იმ დროს ეს უუღო შუადგენდა არმენიის ნაწილს (Saint-Martin, Mémoires sur l' Arménie, II, 367).

ახლა თუ თქვენ დარწმუნდით, რომ უუღოთა ძველი ხალიბი, მამ ისიც ცხადი უნდა იყოს თქვენივე, თუ რისთვის უწოდეს ქომური ქალიხოსებად უუღოთად მომავალს მხედრობას: გადით მტკვარს, რომელიც შირისში უუღოთა მიმდინარებს, და თქვენ შესვლით მშვენიერს დახნის ხუბაში, რომლის სახელი ისე ძველია, როგორც თვით ქართული ერი (Strabon, livre XI, p. 382).

ახლა კიდევაც წარმოგიდგენს ერთს ადგილს, რომელმაც ხუბი უწოდებდა მთქვია და რომელიც ცხადად გაიმტკიცებს, რომ უუღო, გოდუფო, თობელი და მოსოხი ერთი და იგივეა. ესეკიელის წიგნში ვითხულობთ: „ესე კაცისათა განამტკიცე შირი შენი გოგსა

ზედა, და ქვეყანასა ზედა მაგოგთასა, მთავარსა როსსა,
მოსოხს და თობულსა, და წელე მის ზედა (XXXVIII და
XXXIX)¹⁴. თუ მკითხნოთ, რა მსგავსება აქვთ ერთმანეთში
ეულფსა და გოდფსა, მე გეტყვით ამაზე: ეულფი ით-
ქმის ქართულად; სომხები კი ამ სიტყვას გამოხატქმენ
გოდფად, რადგანაც მათ ენაში ლ იტყულება ლ-ად, ასე
მაგალ., სომხები იტყვიან აღბანის მაგიერ აღვანი, და-
ზარეს მაგიერ ღაზარი, თრიალეთის მაგიერ თრელ, და
სსვა.⁴ 14).

სხვა ადგილს იგივე დიუბუა ამბობს: უმესხნი, მო-
სოხნი, მოსოხის ტომი, წარმომდგარნი შირველთ ფრი-
გიელთაგან (?) ანუ თარგამოსიანთაგან და მიდიელთაგან,
რომელთაც იგი დაუყენებიათ წარმოტების გზაზე და
ხაღბოსნობის მჭიდრო საფუძველზე, ბინადრობდა კოლ-
ხიდასა და საქართველას შორის: იმას ეპერა მთელი
მხარე უფრიდის სათავიდამ (ფაზი ძველთა მწერალთა)
ვიდრე მტკვრის სათავემდე. თვით უარსისა და ასაღვი-
ხის ფამალიკები უნდა ყოფილიყვნენ მოსოხის მუა-გუ-
ლად.

¹⁴) Voyage autour du Caucase, IV, 136—141.

ერთი და იგივე არ უოფილა უოკელთვის მოხატვის
საზღვრები: ხან კრცელი თუძმე იყო, ხან მესხელთა
მოსახს საზღვრადნენ რამდენიმე სამეფონი, რომელნიც
მას მძღვრობდნენ და სტრატებდნენ უხვად მინიჭებულს
დედე-მინდვრებს. სტრატონის დროს, მისისავე სიტყვით,
იგი დაუოფილი ქჷონდათ კოდსიდას, იბერიას და არ-
მენიას.

რქმე აღარ განვიძიორებ, რც რომ უკმოდ ვსთქვა
მესხეთზე (II, 17 და 71; III, 171). აქ მხოლოდ შევ-
ნიშნავ, რომ თვით საქართველოს მწერალნი მესხებად
იხსენიებენ მესხეთის მცხოვრებთ, რომელნიც ამ სასულით-
ვე ცნობილნი არიან ბიბლიაში, სტრატონისაგან და ბრო-
კომისაგან. თუძმე ისინი აქამომდე იხვე მესხებად იწო-
დებიან, მაგრამ უმეტესი ნაწილი მათის მხარისა უკმო-
ქართლად არის შეცვლილი. ეს გარემოება სკენ გვიმტკო-
რებს დიდს ნათესაურს დამოკიდებულებას მესხებისას და
ქართველებისას; ამასვე გვიმტკიცებენ მათი ენა, ხასიათი
და ცხოვრების სვეულებანი, რომელნიც უოკელთვის ერთ-
ნი და იგინივე უოფილან. მოსხნი და თობელნი-ქართველ-
ნი—ძველის-ძველადგანვე არიან ხმობილნი, როგორც
თვით სამღთო-წერილში, აგრეთვე ჭეროდოტისაგან. ჭე-

როდოტის სიტყვით თანხვე, მოხსნი და ტიბარენია, ერთად სწავს ხარკს სპარსეთისთვის (Hérodote, III, 94), ერთ-გვარ არიან შეიარაღებულნი და ერთს სარდალს აქვემდებარებთან ქსერქსის მხედრობაში (VII, 78) ¹⁵).

რომ თუბელნი თუ თუბელნი არიან ქართველნი ეს ცხადია: იოსებ ფლავიოსი ნამდვილად ამბობს, რომ თუბელები იკუდასმქუოდნენო იმის დროს იბერნი ანუ იბერნი მღინისა, სტრაბონისა და პროკოპისა, ესე იგი აწინდელნი ქართველნი. ტუბელი, იბერა და ჭროდოტის ტიბერნი ერთი და იგივეა, თუმა თვით ქართველნი ამ სახელს არ უწოდდნენ თავიანთ ქვეყანას. აქამოდე შერჩენიან ეს სახელი მხოლოდ მათ სტრასტო ქალაქს ტბილისს, რომელიც ძველად დიდად განთქმული უოფიდა თავისის აბანოებით. მე კიდევ გამოვიკვლიე მნიშვნელობა ტუბელისა და მოხოსის ვაჭრობისა, რომელიც განვი-

¹⁵) ვიხილე ეს სენაპოტეის შესახებ, ამას ერთ-გვარად ამბობსვე ალგაუცის ანთ სტრაბონი, რომელიც ამო სწავილოდ იხსენიებს ტიბარენის ცომებს. Recherches sur les populations primitives du Caucase, Paris, 1847, p 57—58. ახლად ავტორი Géographi de Strabon par Tardieu, Paris, 1867, II, 210.

თარღებოდა ადამიანისა და სწილენსეულობის
მოხით. მეკამტვიცებ, რომ რვაღი ტუბღესა გამოტკინ-
დათ საქართუელთს სომსეთოდამ და თუაფიწვისა რაღა
შესისა შხადღებოდა მის მასლობდად უუღთვისა და სხვა
ადგილებს მრავალს ქარხანებში. რა ღიდის სხისინი არიან
ეს ქარხანები, ამას გვიმტვიცებს „დაბადების“ თქმულეს
წარღვის წინა-დროის ტუბღ-კაინსუ, რომელმც შირვე-
ლად თურმე შემოიღო ყოველ-გვარა იარაღი რკინისა და
სწილენისა.“¹⁶⁾

აქ შენიშვნაში დიუბუა თავისის აზრის შესამოწ-
მებლად სელიბების მღებარებასუ მოიყვანს სკილქს
(522 წ. ქრისტეს წინ), რომლის თქმითაც შექდევ მო-
ხსენიქებისა სწისკრობდნენ ტაბარქინი და მხუყან ხა-
ლბინი. ცხადიათ, რომ სკილქსი აღნიშნესო სელიბებს
ტბიღისის მსლობდად. „მე ვუაქრობო, განხერძობის
დიუბუა, რომ მოსახექია მოსისინი არიანო, თუმცა ქრო-
დოტი განსხვავებას ქმოვესო მათ შორის.“

აქ უნდა დიუმტოთ, რომ გამოხენილი ახლანდელთ
მეგნიერთა შორის ერნესტ რენანი სელიბებს ექებს მკელს
გორდიანში, რომელმც, ამის აზრით, არის ქაღღე ასუ
აწინდელი ქურთების ადგილ-სადგომა¹⁷⁾. სკქის დიქ-

¹⁶⁾ Dubois, Voyage, IV, 336—339.

¹⁷⁾ Ernest Renan, Histoire Générale des lan-
gues sémitiques, Paris, 1863, p. 65—66.

რით, თუ ამ შემთხვევაში შეგდარიან დიუბუა, შეგდარი უნდა იყოს აგრეთვე რეჩინი. ერთი ეს, რომ სტრაბონი, რომელსაც სვეჩის მხარის ტომთა აღწერაში ვხვდებით ვითარებანი ვარგათ სცადებია, უწვევებს სლადებს, რომელნიც, იმის სიტყვით, უჩვენ დროში ქალღიებად იწოდებოენ,“ ტაბარუნებსა და ჭანებს შორის. ჭანებს ის ძველ მეგრებად ქსადის ¹⁸⁾. მეორე ეს, რომ რომაელებისა და კონსტანტინების დროს სსენებული ქალღიებ ზონტის ქალღიად იწოდებოდა. მამ სხანს, რომ ის უღვის შარი მხარე ყოფილა. აი რას ამბობს ამაზე სსელაოვანი უს სენ-მარტენი: „სველნი და საშუალო საუკუნითა მწერდენი ქალღიად უწოდდნენ იმ ადგილს, რომელიც მდებარებს ტრამპიზონსა და კოლსიდას შუა და რომელიც მიუბოძებენ იმ შთას, სიადამიც სამომდინარეებს ეგრეთა, ანაქსია, მტკვარი და აკამფსისი ანუ სლადისად ჭაროხა. ქრისტეს შემდეგ მე-X საუკ. დამდეგს ეს სახელი დაურქვა ერთს კონსტანტინებოლის ხამსედრო თქმთავანს, რომლის სეტესტო ქალღიად იწოდებოდა ტრამპიზონი“ ¹⁹⁾.

¹⁸⁾ Strab n, X II, 497, 499.

¹⁹⁾ J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l' Arménie, Paris, 1818, I, 327. n 1. — Lebeau, Histoire du Bas-Empire, Paris, 1825, III, 366 n. 3.

II

გაგაზი.—მისი დამოუკიდებლობა უკვე აღსანიშნავი
ისტორიულ ცოდნას.—ვერსიული ცოდნისთვის მის
განსაკუთრებული მნიშვნელობა.—ამის შესახებ გაგაზის
შეხვედრა.

როგორცთავს გეოლოგია გვარწმუნებს, აწინდელი
კავკასიის არე-მარე არის სიმისა თუ ოთხის ეპოქის სა-
წარმოები. ძველის-ძველად ამ მხარეს ვრცელი ოკეანა
თურმე ჭეხარავდა. მომხდარა ცვლილება; ამოხეთქილა
ვიწრო და გძელი მთის ზურგი, რომელიც ათას ფუ-
ტამდე ახურთავებდა. შემდეგ ამისა დამყარებულა სინ-
გრაფიკი მშვიდობიანობა; წრდილოეთით სამხრეთად
კავკასს წყლის ზეირთინი თურმე სცემდნენ. როდესაც ბუ-
ნება მეორედ შერეულა კავკასის ზურგის სამხრეთად
წყლის გულადამ თავი ამოუყვია ასაღრახისა და გურიის
ქედს. ბუნება ისევ დაჩვენებულა; მაგრამ ოკეანა ისევ
თურმე ვრცელდება თავის მიფლობელობას როგორცთავს
კავკასის წრდილო მხარეზე, აგრეთვე მის სამხრეთად. აქ
უფრო ვრცელი სრუტე, რომელსაც ქსტყრია ამიერისა
და იმიერ-საქართველოს ღელე-მინდვრები. ბუნება ისევ

შერეულა და იმ სიკრცხუ, რომელიც ჩვენ დროს ჯერჯერ
შავსა და კასპიის ზღვებს, ცეცხლის მოძრაობის შედეგად
ლით დაუჩქვია მოქმედება. აჭარის ქედის მსგავსად
ჩენილა აწინდელი ასაღების ბასხეინი, გარე-მოცულა
ცინის-ჯვარისა და ჩილდირის კრატერებით (crater დიდი
მთის ქაში, სიღამაც გაღბობილი და გამანარა მიწა
ამომდინარებს). ამართულან დიდ-მშენიერნი ვაკე-მინდვრე-
ბი შურაგელისა, ჟავახეთისა, ღორისა და მადლი მთე-
ბი ურბანდისა, აღმტანისა, აღაგუზისა და არარატისა;
მგრამ დელე-მინდვრები რიონისა, მტკვრისა და არაქ-
სისა ჟურ ისეკ წყალში წოდებულან. ვაკე-ზი და ვაკე-ზს
აქითი მხარე თან გაგზავნილკვამულ კუნძულებად ამო-
ყურებოდნენ. უკანასკნელი ეპოსა უოფილა უწოდოდ
აწყოთებული. მაშინ მისცემია ვაკე-ზს ის სიმღლე და ის
სახიათა, რომელსაც ასღა ის ჩვენ წარმოგვიდგეს. ამ
დროს რკანს უკან დაუჩქვია. იმურეთი, ქართლ-გახეთი
და ველა ვაკე-მინდვრები გარეშე ზღვებისა, შავისა და
კასპიისა, როგორათაც თვით უბრძობის ნასეკარ-კუნ-
ძული სმელეთად გადაქცეულან. გახსნილა ვულკანე-
ბი ვაკე-ზის შუაგულში და აგრეთვე იმის სამხრეთად.
აქ, სიღაც მათი კრატერები უოფილა, აღმართულან

ელბრუსი, ფასის-ძითა, უზბეკი და სხვანი. ახლა უკვე
გულქანება დასმულია, მაგრამ ცნებლის მოძრაობა მანდ
არ შეწყვიტულა. ამას კომიტეცებენ ერთის მხრით დენა
მაჩას გულ დამ ცნებლის წელისა და ცნებლისა ბაქოს
გუბერნიამა, მეორეს მხრით თვით მაჩას ძრვა, რომე-
ლიც დროითი დრო აჩვენებს ხვენს დედა-მაჩას და რომე-
მელმაც სხვათა შორის 1840 წელს ანარატას კრატერი
გახსნა და მდიდარი სოფელი ასურია ხრულებით ჩანთა
და 1859 წ. მამხია დაანგრია. აქ ისიც უნდა შევნი-
შნათ, რომ უკანასკნელს ცვლილებას დაუდვია დასაწყი-
სი კანცალცალკეებისა ურთიერთშორის ზღვათა, შვისა,
კასპიისა და აზოვისა. რომ ივინი შეერთებულნი ყოფი-
ლან, ამისი ნიშნები ასევე ქსანს, ასტრახნისსა და კავ-
კაზის კრცელი ვაკეები წარმოადგენენ შემშრალს ზღვის
ძირს. აქ ზოულობენ იმ მოდგმის დოკოკინებს, რომელ-
ნიც აწინდელის კასპიის დოკოკინებში არ განსხვავდებიან.
გარეშემო ადგილები კასპიის მხარისა აქამომდე ცვლილება-
შია: როგორათაც ბადხანის უურეს, აგრეთვე ძიელს აღმო-
სავლეთს ნაშირს ასტრახანამდე ისე აუწყვია, რომ ამუ-
დარია ანუ ოქსუსი, რომელიც ბადხანის უურეს უერთ-
დებოდა თურსმქის ველის ასურთებით, აღმოსავლუ-

თისკენ მიმართულა და არაღის ზღვაში შედის. იატაკის
მხლობლად ქვიტკიანის შენობები, რომელნიც ოდესმე
ზღვის ნაპირად მდგარან, ახლა ისე იდგმან, რომ
ნაწოდინი შიგ ზღვაში, რომ მხოლოდ მოწმენდილს
დარში იხილვებან. წარჩინებულის გეოლოგის პურნი-
სონის ფიქრით, სრული კატაღებლკეება აწინდელის
სამის ზღვისა, კასპიისა, შავისა და არაღისა, მომხდარა
ისტორიულად დროების დასაწყისში 1)

კავკაზი, რომელიც ძველდვე შეადგენდა საზღვარს
ევროპისას და აზიისას, მიმართება შავის ზღვის ბი-
რთი სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ კასპიის ზღვის პირად.
იმისი სიგძე არის 1420 კერსი. კავკაზი წარმოადგენს
ორგვარს სისტემას: ერთია ზემო კავკაზი ანუ უბთავრესი
მთის ზურგი; მეორეა ქვემო ანუ მცირე კავკაზი, რომელიც
როგორაიანც ვაჭვით გიდეც, ბირგელთან შეკავ-
შირებულად მესხეთის მთით და სურამის მთით. ზემო
კავკაზის ზურგში უმაღლეს ქედებად ირიცხებან: ეღბრუსა

---

1) Bullet. de la Société Géologique de France, 1837, t. VIII. — Щуровскаго, Геологическіе очерки Кавказа, „Русскій Вѣстникъ“ 1862 г. февраль 459—468 и апрѣль, 707—709.

(18,526 ფუტი ზღვის შირის მღვდელად), კამთან-თხუ (17,091ფ.), დისთხუ (16,925ფ.), უაზბეკი (16,546ფ.) და ალაი-სოსი (15,244ფ.). მცირე-კაკვას უერთდება ზემოდ მოხსენებული თავრის შთა, რომელიც თვით უკავშირდება გამღვდლის შთას ინდოეთში. ზემო კაკვასის გაყოფებაზე თითქმის მკვთოვანი ნაწილი (296 კერსი) უოკელთვის დაგვირგვინებულია თოვლის გვირგვინით: აქ სამუდამო თოვლის წრე სამხრეთის (საქართველოს) შირივ არის 9,600 ფ.; შუაგულს ადგილს 10,500 ფ.; აღმოსავლეთად კი 12,200 ფ. ჩრდილო-მხარე, სამხრეთის წრეს შედარებით, 1,000—1,500 ფუტით მღვდელად ადის.²⁾ საზოგადოდ კაკვაში უხვად არის მინიჭებული მდინარე წყლებით. მათ შორის ზოგნი მიმდინარეებენ შუა-ზღვაში, ზოგნიც კასპიის ზღვაში. შუა-ზღვას ერთეიან: კაკვასის ჩრდილოეთად—ბასსეინი უბანისა თავისის ნაკადულით, ღაბით; სამხრეთად—სოში, ენგური, კოდორი და რიონი მათის შტოებით. კასპიის ზღვას ერთეიან: ჩრდილოეთად თერგი, სუნჯა, კოი-სუ, სამური და კუმა, სამხრეთად—

²⁾ Стебницкаго, Замѣтки о распространеніи ледниковъ на Кавказѣ въ Извѣстіяхъ Кавк. Отд. Геог. Общ., 1877 г., т. V, № 1.

მტკვარი და არაქსი მათის შტოებით. კაკაზი შერევის
 მრავალ ტებს, თუმცა ისე მრავალს არა, რამდენადაც
 უნდა ქვეყნების დიდი მთები. უმთავრეს ტბად იქნა
 ცხება გოგჩა ანუ სევანგი ერეკნის გუბერნიაში (80 კი-
 სამდე სიღრმით), შემდეგ ხოზაშინი, თოფარავანი და
 ტბის-ყური ახალციხის მაზრაში. კერძოს შენიერი, ^{მეტი}
 რომელთაც კაკაზი მიმოუვლიათ, განცვიფრებულნი არიან
 მისის აღბეჭდილებით. მორიგ კატერის თქმით, არც
 აღმა შევიდარიისა, არც თაური, არც ატლასი, არც ბლ-
 კანი და არც აშშენინი ანუ რომელიმე კერძოს მთა არ
 წარმოგვიდგენს ამ გვარ კლდე-ზღუდეებს და მრ-
 ვალ-გვარად დაგლეჯილს თოვლის სივრცეს და ისე
 კანკინად აღმართულს დიდებულს მთის წვერებს, რო-
 გორსაც წარმოგვიდგენს ს:შულო კაკაზის ზურგი.⁴
 უერთისკე შესხდევით თქვენ გრძობთ, ამბობს ბესნი,
 ამ მთის უაღრესობას კერძოს მთებზე. ეს გაუოლებს
 კაკაზისა, მღაღი და კრცელი, რომელიც დასტკერის
 გრცელსკე გუმიისის ვაკე-მინდორს, მართლა და განაო-
 ცანი რამ არის.⁴ ბოტანიკი გოხი ხწერს: ურაც რომ
 ხემის სიემწვილობითკე შედგება ხემს გულის წადილს
 და საგანს ხემის შესწავლისს, უოკელიკე ეს ასლა ხემ

თვალ-წინ მდებარებს, უსაზღვროდ გამშენიერებულია³⁾.
 კავკასიას მხარეზე ბუნებას უსყად მოუფენებლად მდინარე-
 ვალ ხაირი სიმდიდრე: ცხელისა და ცივის ჭაობების წყარო
 ანუ, უკუდ კვსთქვით, კლიმატი; უოკლგვარი მცენარე. აქა-იქ
 ხეთი-ქქისის სათათს სავალზე ბარადამ მოუოლებით მთის
 ქედამდე, ვბოულ-ობთ უკვლას ბუნების ნაწარმოებს, შენო-
 ბაში სავალიო ხე-ტყეს და ხე-ხიდს, რომელნიც კი ქვეყნის
 შინად არიან გაბნეულნი. გარდა ამისა კავკასიი განსხვავ-
 დეა ცხოველებისთვის სსვა და სსვა სახმარის ქვეებით:
 აღკასტრით, მარმარ-ლოებით, გიშრით, ქვასა და ტბის
 მარლით; მანერადებით ანუ საბაზრო წყაროებით, შაბით,
 გკარქილით, ფისით, ნავით; მეტალღებით: თქროთი,
 ვარცხლით, სმილენით, კალით და სსვ. ავადემიკის
 აბისის თქმით, სსქართულო—სომხეთის მეტალღებში
 რკინას და სმილენს აქვთ დიდი მნიშვნელობა, და უნდა
 ვთქვათ, ძველი თქმულება ივერიის მადნებზე დაფუძ-
 ნებულია თვით იმაზე, რომ დიად გავრცელებული
 უოფილა აქაური რკინა და სმილენი. სამხრეთად კავკა-
 სისა რკინა იბოება უფრო ქართლში, იმერეთში და სა-

³⁾ Schnitzler, L' Empire des Tsars au point
 actuel de la Science, Paris, 1862, I, 210, 214.

მეგრულში. მრავალი გროვა რკინის წიღისა, აქამდე
 ნუელი იმერეთისა და სამეგრელოს ტყეებში, ქმარმოძენ,
 რომ უძველესის დროდამდე ადგილობრივნი მცხოვრებნი
 შეხვედნი უოფიდან მათ შემუშაებაში. კარგი რკინის
 ღითონი არის აგრეთვე ასაღებისა-იმერეთის და თრია-
 ლეთის მთებში და თვით სუყის ღელში, სადაც ძვე-
 ლის ქანსების კვალი აქამომდე ჟერ არ აღმოუჩნიათ.
 განსაკუთრებით ისეთს მდიდარს რკინის მადნებს წარმოგ-
 ვიდგენს დაღვარის მთები სომხეთში, რომ სიმართლე
 მოითხოვს მათ ვუწოდოთ საქართველოს მადნების მთე-
 ზად (Erzgebirge)⁴).

უპოვლოა, ამ გვარ მხარეს ამ გვარის მდებარეობი-
 სს უნდა აღეძრა უურადლება იმ ტომთა, რომელნიც ვი ის-
 ტორიულს ასპარეზზე იღწიადგნენ. ასეც იყო. სულძვე-
 ლად ქაღდუო-ასსიორიული, ეგვიპტული და ფინიკიული,
 შემდეგ მიდო-სპარსნი და ბერძენნი ანუ ელლინნი უო-
 კლოვის კულტოდნენ კავკაზს. იმით მიანნდათ ის სიმ-
 დიდრის წყაროდ. ფინიკიული, რომელნიც იმ ხანებში
 უპოვანზე მეტად განვითარდნენ ალბ-მიცემობაში და თა-

4) Prodrömus einer Geologie der Kaukasi-
 schen Ländcr, S-Petersb., 1858, 63—65.

ვისი გავლენა კრწლად მოჭყინეს დედა-მინაზე, მე-XVII-XIV საუკ. ქრისტეს წინ, უკანადათ ~~გაქრებულნი~~ მოგვევს ღებორმანის სიტყვაბი—~~ურადღა მსგებნის მსგებ~~ თაანსა და შეუწყნარებულს შავ ზღვაში, რომელიც ჩვენის დროს მუხუთათვისაც კი დიდად საშიშარია. ისინი მოგზაურობდნენ ნაპირ-ნაპირ, მცირე ხნის ჩრდილო მხარეებში, აღებ-მაცემობდნენ ადგილობრივთ მცხოვრებთ შორის და შედარდნენ კოლხიდაში, საიდანაც ბრუნდებოდნენ, დატყართულნი მდხეულობათ: ოჭროთი, რომელსაც კოლხიდედნი მოუღობდნენ თავიანთ ძდინარე წყლებში და რომელიც ჭრვანებს შემოჭობნდათ იქ ურადის მთიდან და არამხსდის ჭკუნიდან; კალით, რომელიც სეჭარო იყო თითბრის შესამუშავებლად და რომელსაც იბურნი და აღბანდნი სთხრიდნენ კაკკაზის მთებში; ტყით და კერცლით, რომელიც აღმოაპოვებოდა იმავე მხარის სხვა ადგილებში; ხელ-ნაჩარის დათონებით, რომელთაც სჭედებდნენ ხაღიბნი თავიანთ მთებში და რომელნიც სახელ-განთქმულნი იყვნენ მთელს ჭკუნიან პირზე. ეს დათონებია: უკეთესის ღირსების სმიდენძი, წმინდად დათლილი რკინა და ნამეტსაკად ისეთი ფოლადი, როგორსაც კრც კრთია უცხო-ტომთაგანნი ვერ იმუ-

შაკუბდა.⁴ 5) ფინიციელებს ქქონდათ გაბმული სეფითარი
 ცხენ-სიმბერეები, ბოსნიური კოლხიდამდე მქ. V სუფ. მქ.
 შემდეგ ბერძნებს დროს აღეკავდა კოლხისებია. ფინიციე-
 ლებსმდე შერბეს კავკასის მხარეზე პირველი ცრობები,
 რომელთაც ხეწამდე არ მოუღწევიათ, თუმცა მათ მო-
 ისხეებენ ელლანთ შწარღნი.

ფინიციელებს თავანთი სეფროები შ.ქქონდათ ეგ-
 ვიპტეში და ქალდეო-ასსირიაში, თუმცა ამ უკანასკნელთ
 თავის-თავადგ ქქონდათ დამოკიდებულობა კავკასიან.
 აქ უნდა შევხიზნოთ, რომ ამათში ეგვიპტე მომარე-
 ბით იმყოფებოდა და ამისთვის იმისა დამოკიდებულობა
 ხვენ მხარესთან უფრო სუტა იყო, ვიდრე ქალდეო-ას-
 სირიისა. ერთი ღირს-სახსოვარი ფაქტი, ეგვიპტელთაგან
 დატოკებული ქროდოტის ისტორიაში, არის შემდეგი.
 ქროდოტი სცხოვრებდა მე-V სუფ. ქრისტეს წინ.
 მისის თქმით, ეგვიპტის განთქმული მეფე სეზოსტრისი,
 რომელიც ასლა ცნობილია რამშეს შუორედ და რომელიც
 ქვევოდა მე-XIV სუფუნეში, აზიისა და ევროპის დაპურობის
 შემდეგ მისდგომია ფაზის მდინარეს და აქ დაუსხდებია

5) Man. d' Hist., III, 34—35.

თავისი კოლონია. მე გამოვეკითხე ამ საგანზე, ანთონ
ქროდოტი, კოლხიდელისაგ და ეკვიპტელებისაგ დაუბრ-
ნივე ერთის აზრისანი არიანო. ეკვიპტელნი იტყვიანო,
რომ კოლხიდელნი შედგენენო სესოსტრისის მსედრო-
ბის ნაწილს. ამ აზრს ვმომოხსნო იმათივე მოძავო ფე-
რი, სუქუჭი თმა და წინადაცხვით, რომელნიც წყულებად
ქვეთ ორსივე ტომს და რომელნიც კოლხიდელებთან მი-
უთვისებიათო თვით მათ მუხობლებს მკროსებს. გარდა
ამისა ეკვიპტელნი და კოლხიდნი ერთ-ნაირად მისდევ-
ნო სელის შემუშვებას და თვით ყოფა-ცხოვრება და
ეს ორსივე ტომისა ერთი და იგივეაო.⁴ ეს გარდამოცე-
მა ქროდოტისა ანუ, ჩვენის ფიქრით, მიჭი, მიუღიათ
ნამდვილ შემთხვევად შემდეგის საუყუნოების მწერლებს
და ამ გვარად გუბრელებულა ჩვენ დრომდე. 200 წლით
ქრისტეს წინად ამოღონ როდოსელა სწერს: უპირველი
აფამიანის სამშობლოდამ, ეკვიპტიდამ, გავიდა მრავალ-
რიგების მსედრობით წარჩინებული მოძარი (სესოსტრი-
სი), რომელნიც ეკლას ადგილებში მრავალი ქალაქი და-
ფუძნა. იმათ შორის ზოგი გაუქმებულია და ზო-
გი კი ახლაც ქვიკის. ამ უკანასკნელთაგანია ეს კოლხი-
დაში. კოლხიდელნი მოამოძავლობენ იმ მსედრობას,

რომელნიც აქ დაუმეორებია ეგვიპტის ტომს. ისინი ხმამაღლა თაყვანთ წინა-მართაგან მიღებულს ფემტრქანს, რომელსედაც ნაწვენებია ხმელეთისა და ზღვის საზღვრები, შარ-გზები და ბაღიკები.⁶ დიოდორეც (I სარე ქრისტეს წინ) ამბობს: სკვოსტრისმა განგლო მდინარეგან-გი და მიაღწია აღმოსავლეთ ოკეანემდე. მასუგან, როდესაც სრდილოეთით უყუიქვია, იმინ დაიმონავს სკვითთა ტანთის მდინარემდე, რომელიც ქსაზღვრავს აზიასა და ეგვიპტის. იტუვიან, ვითომც იმ ეგვიპტელთაგან, რომელნიც სკვოსტრისს დაუსახლებია მეოტიდის ტბის გარეშემო, წარმომდგარან კოლხიდის ტომთა. ამის შესამოწმებლად მოქვავთ წინა დაგკეთა მამობრითის სქესის უმაწვილთა, რომელიც ზეუღელაჲ არის როგორათაც ეგვიპტეში, აგრეთვე იმის კოლონიებში და ურბებში⁶).

როგორც მოკისხენეთ, ქალდეო-ასსირიის დამოკიდებულობა ზევნ მსარესთან უფრო ხშირი უოფილა. მათი შარ-გზები პაბილონიდამ მიემართეოდნენ — ერთთა მიდის ქალაქისკენ, ებატანისკენ, და შემდეგ კასპიის მი-

---

⁶) Histoire d' Hérodote, II, 122 — 123. Moreau de Jonnés, Éthnogenie Caucasienne, Paris, 1827, p 126, 130, 157.

რის შესავლით ჭირვანიისკენ; მორე მესხობა ტამიით უფ-
 რატზე და კილიკიით კამბადოკიასში. უფრატზე, იყო ბუნ-
 ბითი გზა, რომლითაც ქალდეო-ახსიარის მსოფსმენი
 აღეს-მიცემოდნენ ანძენიასში და კაკვასში. საზოგადოდ
 ხსენებულ გზებზე აქა-იქ გამართული თურმე იყო ქარ-
 ვახლები საქონლის დასაწყობად. ჭეროდოტის თქმით,
 უფრატზე სავაჭროები გაჭქონდათ და შემოჭქონდათ ხა-
 ტივებით, რომელნიც ახლაც თურმე ისმარებთან ტივარის
 მდინარეზე. ამ გზით ქალდეო-ახსიარისში შედიოდა არ-
 მენიიდან ღვინოები, ჩყენის მხრიდან სხვა და სხვა მდ-
 ნულობა და აგრეთვე უმჩვიდსი ქალ-ვაენი, რომელნიც
 ფასობდნენ მათის სიტურვის გამო. ეს ჩვეულება შემ-
 დეგშიაც არ ამოკეკილდა. უთვით ჩემს დროსაც, ამისებს
 ჭეროდოტი (მე-IV საუკ), კოლხიადელთ და მათ მოსაზ-
 ვარე მცხოვრებთ ხარკით ედითო, რომ ყოველს სუთ
 წელიწადს ახ-სი ვაფი და ქალწული ქალი ეძლიათო
 სპარსეთისათვის⁷). ახლაც გარკვეული ღერსმებრივი
 მწერლობა ქმონდობს, რომ იშვიათი არ უოფილა ქალ-
 დეო-ახსიარილებთაგან გადასმქრება ურარტში ანუ ახ-
 ღანდელს ანძენიასში, ილიანბში (აღბანია ანუ დაღისტა-

Hérod., III, 195.

ნი) და ტუბალ-მოსხეთში. ამ საგანზე და რუსთმოსხეთ-
ტუბალის გვარ-ტომობაზე მოგვეყვას ერთი ასოცდევანური
წიულ სურათა, — აზრად, რომელიც დაფუძნებულია მცირე-
აზიის უკანასკნელს არსეოლოგიურს შესწავლაზე, 1861
წელს, საფრანგეთის მართებლობის მიხედობილობით, გა-
მომხენილის არსეოლოგის ჟორჟ ბერნოს მიერ. რვინ
თევენს, ჭკითხავს თავის-თავს სური, ტუბალა და მოს-
ხი ანუ ტიბარენში და მოსხნი, რომელთაც ტარის ქა-
ლაქში შექქონდათ სპილენძის ჭურჭლეულობა და რა-
მელნიც ეთველთეის შეერთებით არიან ხსენებული ბიბ-
ლიაში და თვით ჭროდოტის მიერ? მოსხნი თევენს მარ-
ველის მცხოვრებნი ეპმადოკიისა, რომელთაც ასხირიის
გავლენა მოთეხილბ მცირე-აზიაში. უეცკელია, რომ ძვე-
ლი მახავი, მდებარე დათთველილის მთის არკეს ძირად,
ქალისზე, შეადგენდა ვრცელს სამფლობელოს ტურანუ-
ლებისას. ბევრით შემდეგ, სტრაბონის დროს, რომელსაც
ეპმადოკიაში ბინადრობდნენ სემიტნი, “მოსხეთი“ შეი-
ცავდა კოლისიდას, იბერიას და ნაწილს არმენიისას. რაც
კა შეესება ტუბალს ბიბლიისას, ტაბალს ღურსმუბ-
რივის შწერლობისას ანუ ტიბარენებს ჭროდოტისას,
ეს ტურანული ხელსი გავრცელებულა შავი-ზღვის ბი-

რამდე, ტრამპეზისსა და ხინობს შუა უსწავლია ხოც-
 ხავეური დამოკიდებულ ან მოსხო-ტობარქნობ მიდვის ტუ-
 რსელეპთან ⁸⁾. უსწავლია აგრეთვე მხარბ-უკრთ-უკვან-
 ტომობა ძველ ქალდეველებთან, რამელთაც დაუმხვიათ
 მესობოტამიაში ქუშატნი და ეურბო-ტიგრის ქვემო ხ-
 შირსუ დაუფუქნიათ ქალდეა ⁹⁾ ამთვან მიუღიათ,—
 დაქმატებს სუზი,—სემიტებს და სემიტებთაგან არიელებს
 შირველ-დაწება სწავლა-ხელოვნების; ამთვე შეუტანიათ
 ღურსმებრივი შწერლობა როგორათაც მესობოტამიაში;
 აგრეთვე არმენიაში და თვით სუზანში. სულ ძველის-
 ძველად მოსხნი, ტობარქსნი და ქალდეველნი შირველნი
 განვითარებულან მადნიების და მეტადელების შემუშავებ-
 ა-

⁸⁾ ამ უკან შევხედოთ, რომ თუცა ასეოლოგიის ხუც-
 ტამს ტურსელეობა ქაღას, მეტამ ლანგესტაის კტვი-ქტხ-
 და სხუთები მოქვეთა ერსისც და შუარესისც, ასევე შექმნებ
 გვეჩება სუზანა.

⁹⁾ ამ სუგან სხვა შწერლებიც შევხებიან. იმა შინან
 შოგნი ამცა-ცებენ, ვითამც მესობოტამიის ქალდეველნი ვა-
 შახელ-ეწენ გონდელადამ, შინდელას ქურთობტამად (Re-
 nan, Hist. de lang. semit., 60, 66, 68); შოგნი
 შინან შახელ სესხავრებობს უჩველებს შახელას ქალდეობა
 (Leanglois, Collection des hist. r. armén., I,
 3, 44)

ში.—მე-XII საუკუნეში ქრისტეს წინაჲ მეფემ თიღლათ-
ფაღასარ I-მა ორჯელ თურმე სილია მომხტამს და მათ
სუთ მეფეს, რომელთაც სპერიათ უმცირესი ნაწილი კანდა-
დოკაისა და მონტისა. როგორც სწისს, მოსხეთის აღ-
მოსაუღეთად ტიბარენებს ქონიათ დიდი სამფლობელო,
რადგანაც საღმანასარ II-ის წარწერით, ჰემის მეფობის
ოც და მეორე წელს მე ოც-და-ერთსულ გაკედით ეფრატს
გაღმა, შეკედით ტაბლის ქვეყანაში და ოც-და-ათს მე-
ფეს ამ ქვეყნისას სარკი დავუღო“¹⁰).

ამტკიცებენ, ვითომც მიდიის მეფეს კასკარს
(635—595 წ.) ეფრატის სთაქეობადმ შეერკეთს მონ-
ტისა და კაკკაზის მხარეში ის ნაწილი ქართველის ტო-
მისა, რომელიც იქ თურმე ცხოვრობდა, და მათ ადგილ-
ში დაესახლებინოს ფრიგიელი ტომი ჭიკანელნი და ირა-
ნელი ტომი კატბატუკა¹¹). მის დროსვე სკვითნი, ქრ-
თლის-ცხოვრების საზარნი, კაკკაზისა და კასპიის ზღვის
საზღვროეთად მცხოვრებნი, კაკკაზით დასხმიან მიდიას,

---

¹⁰) Revue de Deux Mondes, 15 oct 1873, Asie Mineure d'après les nouvelles découvertes archéologiques, 909—910.

¹¹) Maspero, Hist, 398—399, 478.

სადაც უმელობელნათ და უმძლავრნათ 28 წელსადრ. სპარსეთის მეფეს კიროსს (559—529 წ.) დაუმჯობესებია აღბახელი და იბერია, კოლხიდელი და შავსაღმისი, ხალიბსი და ტიბარქსი, რომელნიც იმის შემდეგაც სპარსეთის მეფეობელობაში დამოუხილავს. მეფეს დარიოსს (522—506) მოუღს თავისს ვრცელს იმპერიაში ახალი სახელმწიფო წესი დაუმჯობესებია და სასატრაპოები ანუ, სვენებურად, საკრისტოპოები დაუარსებია; იმათ შორის, ჭეროდოტის თქმით, მეთვრამეტე სასატრაპოს შეადგენდა არაქსისა და კაკკაზს შუა მდებარე იბერია და აღბახია, რომელთაც სარკად სდებიათ 200 ტალანტი; მეცხრამეტე სასატრაპოც უიფილა ზონტი და მისნი მცხოვრებნი მოშიანნი, ტიბარქსი, მაკროსნი და მოსინეკნი; იმათი სარკი უიფილა 300 ტალანტი ¹²⁾.

სპარსეთის პოლიტიკური ძალა და გავლენა ვერ ისევე მოქმედებდა, როდესაც ევროპაში და მცირე-აზიაში აღუვაკდა მის მოწინააღმდეგე ელლახელი ტომი, რომელმაც მცირე ხანში ის შეარყია და დაამხო. მოუღი შავი-ფლვის ზირი და უმეტესი ნაწილი საშუალო-ქვეყნის

¹²⁾ Hérodote, III, 194.

ზღვის კივისა კლდინების კოლონიებით მოიფინა. იმით შორის უკელაზე მეტად განვითარდნენ ფოკუს და მილეტი-ნეკნის მხრით განსაკუთრებით დიანს-სახსრკანის მილეტი, რომელნიც მდებარებდა კარის დასავლეთად, ღათმივის ნავთ-საუუდელის მახლობლად. მილეტში დამყარდა ბინა კლდინების წარმოტებისა. მილეტელთაგანი იყვნენ: ფილოსოფოსნი-ფალესი, ანაქსიმენდრი და ანაქსიმენი; ისტორიკოსნი-ჰეკატე და კადმი; ორატორები-ესხინი, ასპაზი და არისტოდი. მილეტს ჰქონდა ასამდე სამხედრო გემი; მილეტმა გაიზინა მრავალი ცხერის ფარები და თავისი მშენებრი საღებო და ქსოვილები მიუღეს მაშინდელს სმელეთზე გაავრცელა. მილეტი აღუბიფეშობდა ერთის მხრით აზიის შუაგულამდე, მეორეს მხრით გიბრალტარის ბოღაზამდე. უმთავრესი ასპარეზი იმისის ვაჭრობისა იყო შავი-ზღვის შირი, სადაც იმან მოჰფინა საკუთარი კოლონიები, ერთი მეორესთან დაკავშირებული. იმისი კოლონიები გაშენებული იყო უმთავრესის მდინარეების შესართავებში, ზღვის მოხერხებულს უურგებზე და ხეობების შესავალში. იმით შორის ოღბია მდებარებდა დნემრისა და ბუღის შესართავში და სცვლიდა სკვითების მდიდარ სამკაღზე საბერძნეთის ღვინოს და ხეოფეს; ტანა-

ისი იყო გაშენებული დონის შესართავში, იქ, სადაც ციმბირის ჭარხანები იყრიბუბოდნენ. ტანისხის შეფერვა იყო ციმბირის ბეწვეულობა, ინდოეთის ფერწვეულობა და სურნელ-სურნელობა. ჭანაგორბა იყო დაფუძნებული ეუბანის შესართავში და იმისი ხავთ-სადგური დასტკროდა შონტს და ბოსტორს კომპერიისას. აქ იყრიბუბოდნენ აზიულნი ბოსტორიულნი, მკოტნი და წრდილო-კაკკაზის ტომნი. შემდეგ ტანისძა და ჭანაგორბამ თავის მკორობლიად ანუ დედა-ჭლასად აღიარეს მანტიკაშუა. ტორიკოსი და ბატა მდეპარებდნენ გულენჯიკისა და სურფე-კალეს უურეზე; დიოსკურბა მდეპარებდა აფსაზეთის შუა-გულში. დიოსკურბას შექქონდა კაკკაზის მთიულეებში მანტიკაშუის მარლი და ნაცვლად კაკკაზიდაძა გამოქქონდა ტუვი და სხვა იმისი ხაწარბოები. ფაზი ანუ შემდეგ ფოთი შუადგენდა საგაჭრო ჭლას კოდსიღისას, რომელსაც გაქქონდა სული, კანაფია წმინდა სანთელი, ფისი, ტილო, ხე-ტეე და თაფლი ¹³⁾.

საზოგადოდ მცირეაზიის ელდინებმა შეკრიბეს და გადმოგვეყს თავიანთი ცნობები თვით კაკკაზზე... აქ ჯერ ეს უნდა ვთქვათ, რომ კაკკაზს აქამომდე სხვა

¹³⁾ Dubois, Voyage, I, 56—58.

და სხვა ტომნი სხვა და სხვა სახელს მისთვისებენ იმს
 უწოდებენ-თურქნი კაჭ-თაგად, სპარსნი იაღბუზად, ქრ-
 თველნი იაღბუზის მთად. უყანასკენნი¹⁴⁾ კავკას-
 დაც სახელ-სდებენ. ზოგნი ამტყვიებენ, ვითომც იაღ-
 ბუზი ანუ ეღბრუსი ძველს სპარსულს ენაზე ქნიშნავდეს
 მდელ ტანს, სიმაღლეს და ვითომც აქამომდე სპარსნი
 ეღბრუსად უწოდდნენ მდელ მთას ვაბრაილის მარნი-
 სას სპარსეთში. ეღბროტის აზრით კაჭი უდრის ძველს
 მიდიურს სიტყვას კაჭსძს, კასძს და კასძიის ზღვისა
 და თვით კასძიელების სახელ-წოდება ამ მთადამ არის
 წარმომდგარი, რადგანაც ვრათოსთენის მოწმობით, რომელიც
 მოქუავს სტრაბონს, კავკასიელნი კავკასს კასძიის
 მთად უწოდდნენ¹⁴⁾. ზოგნი კავკასს ეძებენ არიელთ
 უპირველესს საცხოვრებელში, საიდანაც მრავალი გეოგ-
 გრაფიული სახელ-წოდება გავრცელებულა სხვა და სხვა
 მხარეში. ზემო-აზიაში ძველად კავკასად თუნძე უწოდ-
 დნენ იმ თოვლით დაბურულს მთა-ადგილს, რომელიც
 მდებარებს სამხრეთად გომალისა, ბეგრთანსა და არიანს
 შორის. ვივიან სენ-მარტენის აზრით, იქ სადაც იწ-

¹⁴⁾ Voyage au Mont Caucase, Paris, 1823, I, 132—137.

დუსს აქვს სიახვე, ცხოვრობდა და ცხოვრობს გურგულ-
 ლებული ტომი ჭაზ-აზნი. იმათ შთებს უწოდებენ
 უწოდებენ ჭაზ-აზნი (გირი სანსკრიტულია არის შთა,
 ჭართული გორა); ეს სიტყვა მიდო-სმარსუღს ენაზე გა-
 დაქცეულა გობ-კაზად, რადგანაც ამ ენაზე კოსი შთასვე
 ჭნიშნავს. ამ სახელ-წოდების შემოტანაზე ხეკში ვივია-
 ნე დე-სენ-მარტინი ამბობს: უწყვეტსნი ედღინთ შწე-
 რადთაგანნი არიან ჭორჭი და ჭომერი, რომელნიც
 ჭეკაკოდნენ მე-IX საუკუნეში ჭრისტეს წინად. იმათ სა-
 ხელ-წოდება კაცკაზი არა ჭხვოდნათ. ესეც უნდა ითქვას,
 რომ ჭომერისაგან არ არის მოხსენებული არც აზია
 არც კოლხიდა, არც მონტი და არც ფაზი. კოლხიდას
 ეს აღნიშნავს აეტის სამეფლობელოდ; მხოლოდ ორჭიკი
 უწყენებს ფაზს. მართალი, ორჭიკის არგონავტიკაში,
 რომელიც წარმოგვიდგენს (მე-XIV საუკ.) — არგონ-
 ნავტიკის მოგზაურობას კოლხიდაში, მოხსენებულია კაც-
 კაზი, მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, რომ არგონავტიკა შემ-
 დეკშია შეწვლილი და დამატებული. ნამდვილი გოგ-
 რაჭიული ცნობა ხეკ მხარეზე ედღინებში იმ დროდამ
 ვრცელდება, როდესაც მილეტელებს დაუფუძნებიათ გო-
 ღონიები შავი-ზღვის შირად. შირკლად კაცკაზს და

ყოფნიდას იხსენიებენ ესხილი, ჭერქსიდი და შინდარო,
რომელნიც 550—500 წ. ცხოვრობდნენ. ვიკინგან და რა
დროს დარქმევია კაკკაზს ეს სახელი, აი ამასევერას ამბობს
სენ-მარტენი: იქელის თქმულებით ჩრდილოეთად კაკკა-
ზისა და გარეშემო აზოვის ზღვისა შვედრობდნენ კიმ-
პერიელნი, რომელნიც ხსენებულნი არიან თვით მოსე
წინასწარ-მეტყუელისაგან და რომელთ სახელი, კიმპე-
რიის ბოხტორი, მისთვისება აზოვის ზღვის შესავალს.
კიმპერიელნი ამ ადგილიდამ შეუძრავთ და განუდევნიათ,
ქროდოტის ცნობით, მე-VII საუკუნის გასულს, მათ-
თავე მოსაზღვრე სკვითთა. ამასთანავე სკვითნი დაქსნმიან
ირანის ტომს მიდიაში და აქედამ იმათ გადაუსახლებიათ
ჩრდილოეთად კაკკაზისა მიდიას მცხოვრებნი, რომელნიც
ქართლის-ცხოვრებაში ცნობილნი არიან ოსებად, უცხო-
ტომთ შერაღთაგან კი აზებად. მართლად და მიდიური
მომდინარეობა ოსებისა უჭკეული ფაქტია. იმათი ენა
ირანული ენა; ისინი აქამომდე თვით თავის ტომს ირო-
ნებად ჰხადიან. აზებად ისახელწოდებოდნენო ივინი,
იტყვის სენ-მარტენი, იმ ჰაზ-აზიზების სახელით, რომ-
ელნიც ინდოეთში სცხოვრობდნენო და ეჭვი არ უნდა
გვქონდესო, რომ იმათგან არისო შირველად სახელ-წოდე-

ბული კავკაზის წრდილოეთი მხარე აზიად და თვით უმ-
თაურესი ზურგი კავკაზისა კავკაზად ¹⁵⁾. მარცხენა
მილეტელების დროს შესანიშნავი კლდისებრი
მწერაღნი, რომელნიც ჩვენ მხარეს შეესებინ, არიან: სკი-
ლაქსი, ჭეროდოტი და სტრაბონი. სამნივე კუთვნიან
მცირე-აზიას. სკილაქსი დაბადებულა კარიის ქალაქში კა-
რიანდაში, მაგრამ რა დროს ცხოვრობდა დატყუმარი-
ტებით არ ვიცით, თუძუ საზოგადოდ იხსენიება მე-V
საუკუნეში, როდესაც ქვაოდა ჭეროდოტი, (486—406წ.)
შობილი ქალიყარსაში. სტრაბონი დაბადებულა ჰონტის
ქალაქში ამასიაში, ცხოვრობდა უკანასკნელს საუკუნეში
ქრისტეს წინად და იყო თანა-მედროე რომის იმპერა-
ტორებისა, აგვისტოსისა და ტიბერისა. სკილაქსისაგან
არის დატოვებული აღწერა საშუალო ზღვისა, მრომონ-
ტადისა, ექსინის ჰონტისა ანუ შავის-ზღვისა და მუ-
ტადის ტბისა. ჭეროდოტს შეუდგენია ცხრა ისტორიუ-
ლი წიგნი, რომელშიაც მოხსენებულნი არიან ჰონტის
მხარე და, როგორც ზემოდ ვთქვით, თვით ჩვენი ტო-
მიც. სტრაბონს დაუწერია ორ-გვარი თხზულება—ის-
ტორიული, საუბედროდ, დაკარგული და გეოგრაფიუ-

¹⁵⁾ Recherche, 6—13, 145, 151—152, 189.

და, რომელიც ხათარგშია თითქმის უკვლა კერძოდ
 ესე. აქ საჭიროა ვხადით შევდგეთ მსგავსად სტრა-
 ბონზე, რადგანაც რა ცნობებიც კი შემორჩენილია სტრ-
 აბონზე სვილაქს, ჰეროდოტს და სხვა კვლავილთ მწე-
 რადთ, თითქმის უოკვლია სართულია სტრაბონის ეგეოგ-
 რაფიაში.

სტრაბონს მიმოუვლია სირია, ეგვიპტია, საბერ-
 ძეთი, იტალია და თვით სკენი მხარე, როგორათაც ჰე-
 როდოტს კოლხიდა ¹⁶). თუმცა სტრაბონი თავის მოგ-
 ზაურობაზე სკენში არას ამოებს, მაგრამ ეს ცხადად
 იგულისხმება მისის წიგნის ვითხვის დროს. შეუძლებე-
 ლიც იყო, ამისთანა ცნობის მოყვარე კაცს არ ესარგებ-
 ლა შემთხვევით: იმისი დედის ბიძა მოაფერხესი უოფი-
 ლა მიტრიდატის დროს, როგორათაც თვითონვე გვიამ-
 ბობს, გაშკე კოლხიდისა ¹⁷). სტრაბონის ეგეოგრაფია-
 ში, რომელიც დაუოფილია 27 წიგნად, სამი (მე-X,
 მე-XI და მე-XII) წარმოკვიდგებს მცირე-აზიის აღწერას
 და იმათ შორის მე-XI და მე-XII შეიგვენ თვით იმ

¹⁶) Hérodote, *Introduct. de Quiquet*, p. II, livre II, p. 122.

¹⁷) Strabon, XI, 401; XII, 513.

ცნობებს, რომელნიც სკენის მხარის სურათს გამოგვი-
 ხატვენ, თუმა ზოგიერთნი მათგანნი აქა-
 თხზულებაში გაბნეული არიან. სტრაბონის ზნის სწავლა-
 მენიერებაში დიდად განვითარებული. თავის გამოკვლევა-
 ში ის ადგა კრიტიკულ მეტოდს: ერთ ავტორს მეორეს
 უთანასწორებს, ერთს მეორით ქმონობს ან არღვევს; რაც
 სტრაბონს დასაყურებელი არა ჰგონია, იმას ის შეაგრძნობს
 და ჰკიცხავს; რაც სიკეთოდ მიანნია, იმას სიფრთხილათ
 იხსენიებს. სტრაბონის წუროება—ზემბარ-გადრამოცემაჲ
 მიწები, ძველი და თანამედროე მწერლები და თვით მის
 მიერ გაგონილი და ნახული. კავკასის შესწავლის მასა-
 ლებად ის ქსადის უფრო მიტრიდატისა და რომაელების
 დროს შეკროვიდს ფაქტებს. ერთ ადგილს ის ამბობს:
 „რაც კი შეესება იმ ქვეყნებს, რომელნიც მეოტიელთ
 კიდემდე მდებარებენ და რომელნიც კოლხიდას ქსაზდ-
 ვრავენ, იმ ქვეყნებზე ცნობანი გარდმოცემული გვაქვს
 მიტრიდატ კეპტორისაგან და იმის მოადგილეთაგან“¹⁸⁾
 ამ მოადგილეთაგანი იყო თვით სტრაბონის დედის ბიძა.
 გარდა იმისა სკენ ვიციით, რომ ზოგიერთი ცნობა კავ-
 კასზე კუთვნის ეპომპეის ისტოპიკოსს ბოსილონიოსს.

686 IX. bild (1)

¹⁸⁾ Strabon. I, 22. 114—116 IX. bild (1)

აქნიშნეთა, იტყვის სტრაბონი, რომ *ბოსიდონოსი* იყო მეგობარი ბომპეისა, რომელმაც კოლხელებს ზღვის ყიდით კასპიის ზღვის კიდეზე გაიწიო და თავისი მსუდრობა იპქრიულებში და აღბანიულებში შეიყვანა (66—62 წ.)¹⁹). სტრაბონი აფუძნებს აგრეთვე თავისს აღწერას როგორათაც თეოფანესზე, რომელიც, მისისავე სიტყვით, „ბომპეის თურმე დაჭკეპობდა და თვით უოფილა აღბანიაში,“ აგრეთვე მეტროდორ სკეპსისზე და ქიფსიკრატზე, რომელთაც ხინებულად იცოდნენო მთელი ეს მხარეა²⁰). მაშასადამე, სტრაბონს დაწერილებით უნდა გამოეკვლია კაკაზი. ამასთანავე ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ სტრაბონისაგან აღნიშნული მ.მ.წიულება მოებასა და მდინარეებისა თითქმის სრულებით ეთანხმება ახლანდელს ტომოგრაფიულს გამოკვლევას და თვით იმათი ნომენკლატურა, სტრაბონისაგან დატოკებული, ხვენ დროს მიღებულია ისტორიულს კარტოგრაფიაში. — ამ შრომაში ხვენ ვხარკებდობთ უკანასკნელის ფრანგულის თარგმნით *Géographie de Strabon par Amedée Tardieu*, რომ-

¹⁹) Ibid., XI, 389.

²⁰) Ibid., XI, 411—412.

შელმაგ აქამოდე, 1867—1873 წ., გამოსცა მარტოში მხოლოდ XII წიგნი: რადგანაც ქვემოთ გამოკრებილი ფაქტები გახსნულია, როგორც ვთქვით, აქამოდესტრატის ნის რეკონსტრუქციის ხეყნ იმითი ციტატები არ მოგვეყვას, რომ სტრატის სტრიქონები არ აჭრულდეს.

სტრატონის თქმით, კავკასია არის ვრცელი ზურგი, რომელსაც უწოდებენო ხან კავკასად, ხან მთის ქედად, და ადგილობრივი მცხოვრებნი ცი, ერთობსტენის მოწმობით, სასელ-სდებენო კასპიუსად. ეს უკანასკნელი სახელი მისცემია, როგორც სწახსო, იმ კასპიელთაგან, რომელნიც კასპიის სამხრეთად თურმე ბინადრობდნენ. კავკასის ზურგი განწაწილდებოდა რამდენსამე შტოებად, რომელნიც ერთის მხრით ქსაზღვრავდნენ იბერიას და აღბანიას, მეორეს მხრით უკავშირდებოდნენ მესსეთის მთას, შემდეგ იმის გაყოლებას სკიდიესს და ფარადრეს, ხეყნის დროის ჭანეთის მთას. თვით ეს ორი ქედი უერთდებოდა თაყრს, რომელიც შეადგენდა სამხრეთ საწილს არმენიისს. გარდა იმისა კავკასს ქსაზღვრავდნენ: მონტისა და კასპიის ზღვები. მონტის ზღვას ძველად თურმე ერქვა Pontos Axeinos ანუ, გადმოთარგმნილით, სტუმართ შეუწყნარებელი ზღვა მისის შფოთიანის

თვისების გამო, როგორცათც შირ-ქუშობის გამო შედეგის შირის მცხოვრებთა, სვეითთა, რომელნიცა როგორცც იტუვიანო, უცხოეთულებს ქსოცავენენ, იმათ ლეშს სვეტდენ და იმათ თავის სარქულეს სასასმელა ჭურჭლის ხცვლად სმარობდენ. შონტოს აქსეინოსს დაქრქეკია Pontos Euxeinos ანუ სტუმართ შემწენარებელი მამის, რომცხაც გარქემო იმისა დაუქმნებულა ელდინთ გოლონიები. კასპიის ზღვა, რომელიც სივრცით მცირედ თურქუ განსხვავებოდა კასპიის შონტზე, იწოდებოდა აგრეთვე ქირკანიის ზღვად ქირკანიულებთა გამო, რომელიც იმის სამსრეთად ცხოვრობდენ. კაკვაზი მდიდარი იყოთ უაველ-გვარის ტყით, მეტადრე სახავო ხე-ტყით. იმისა უმადლესი ადგილები ზამთრობით დახმული თურქუ იყო, ზაფხულში კი გახსნილი. თოვლისა და ყინულის გამო მთიულნი ასახვლელად სმარობდენ ერთ-გვარ ქაღამისს გამოუქნელის ხარის ტყავისას, განიერს, როგორც დოღას ტყავი. სკენის ფიჭვით ეს უნდა იყოს ანღანდელი თხელამური. სასახვლელად სხდებოდენ შირურტვის ტყავზე. გვერდით ქონდათ ბარგი, და ამ გვარად ცურავდენ მადლიდამ დაბლა. ეს ხვეულება ახლაც არის მხოლოდ ტყავის მაგიერ ინმარება დაგორ-

გოლებული სახადი, რომლითაც შეეიხუდს თოვლებზე დაე-
შეკებან ხოლმე მთის კალთებზე. სპარობდნენ კურდუკ-
ხან და ხან წვეტიანს ფიფარს მკვალს და შარბონს, რომ
მელიც ფეს-საცმელზე თურმე იყო მიბმული. სტრამონი
მოახსენებს გაკვასში მრავალ-რიცხვს ენებს: მარტო აღ-
ბანიაში თურმე უზგებდნენ 26-მდე სხვა და სხვა ენას.
მომეტყუელი ენები უოფილა დასაკლეთს მხარეს. დიოს-
კურიის ქალაქში დროითი დრო თურმე სამოიკრიბებოდა
სხვა და სხვა საღხი, სხვა და სხვა ენების მოსაუბრე,
300 ეი არაო, როგორც ზოგიერთნი მწერაღნი ამტკი-
ცებენო, არამედ 70-ით. სტრამონი გაკვასიელთ ქსადის
კელურ ტომებად: ისინი ყოფა-ცხოვრებაში ურთი-ერთ-
მორის დაშორებულნი უოფილან და ეს თურმე იყო მი-
ზეზი, რომ თვით ენები დაიკლიჯნენ და ერთი მხარეს
დაქმორდნენ.

სტრამონის წყენებით ტანახიდაძე (დონიდაძე) ვიდ-
რე ფაზამდე შევიდრობდნენ: ა) ტანახისის შირად საკ-
რომატნი; ბ) მეოტადის ანუ აზოვის ზღვის სამხრზე
მატნი; გ) ტამახის სახეკარ გუნძელზე და მონტის შირ
ანამამდე სინტნი; დ) ანაშის სამხრეთად გელენჯიკამდე
კარკეტნი, ახლანდელნი სურჭეზნი; იმათში იყო გაშენე-

ბული, დიუბუას გამოკვლევით, კლდინების ქ-
 ლაქი ტოროისი, რომელმაც თანხმდნენ მსახე-
 ლი გადასცა თვით ზღვის უურეს, ან გელენვიებს; ე)
 გელენვიის სამხრეთ-აღმოსავლეთად უოფილან ასიკლნი,
 ანუ ელდინნი, რომელნიც ტროადიადამ მიმოვალნი და
 ზღვის ღელვას შეუტანნია სხენებულს ადგილს; მ) ასი-
 კლვების მომიჯნავენი და დოსკურნიის მოსაზღვრენი ქე-
 ნიონნი, „ლიკონიის კოლონიის, რომელიც კასტორს და
 პოლლუქს მოქუილთა;“ ნ) დოსკურნიის დამცქერნი მთის
 ქედით სოანნი ანუ სუანნი; 6) ქენიონების მოსამზ-
 ღვრენი კოლნი : ამით სჭერათ მთელი მონტის
 ბიძი ტრამპიზონამდე, რომელიც შეადგენდა საზღვარს
 კოლხებისას და ტიბარქებისას; თ) ტრამპიზონს იქით
 ტიბარქნი კამბადოკიის საზღვრამდე; ი) ტრამპიზონისა
 და ფარნაციის ზემოდ ტიბარქნივე, მაკრონი ანუ სონნი
 (ფანნი, ჭანნი); ჰელდეკლნი, ანუ ძველნი საღიბნი ფარ-
 ნაციის უახლოესად. კაკაზის აღმოსავლეთ-სამხრეთად,
 მკვიდრობდნენ, კარდა იბერიელთა, ღვენი, აღბანნი, კას-
 მიკლნი, კდუსიკლნი და გელნი.

აქ სტრამპონის შესამოწმებლად და შესავსებლად
 შემოგვაქვს აღწერა სვილაქსისა (მე-IV ს. უკ.) სვილაქ-

სის აღწერას მიუყვართ კიმპერიის ბოსფორის შესვლით მოსტადის ტბისკენ და აქედამ გოლხედაში სვლაქია სწერს: „შემდეგ გოლხეებისა შექსვდებით ბუზურებს და მდინარეებს-დარაანონს და არიონონს. ბუზურებს მისდევენ კეხეირნი და მდინარენი შორდანიისი და არხანიისი ²¹⁾; შემდეგ არის ქლაქი ღიმნე და ელდინელთ ქლაქი ოდეინიოსი ²²⁾. კეხეირთ შემდეგ არიან ბეხეირნი ბეხეირის ნაგ-სადგურით და ელდინურის ქლაქით ბეხეირისით. ბეხეირთ იქით არიან მაკროკეიადნი ²³⁾ ნაგ-სადგურით მსორონიით; შემდეგ ელდინური ქლაქი ტრამპუხესი ²⁴⁾; მაკროკეიადთ შემდეგ შექსვდებით მოსუნექებს ნაგ-სადგურით ზევირიოსით, ელდინურის ქლაქით ქოირადესით და გუნძელთ არესით ანუ მარესით; ესენი ცხოვრობენ მთებში ²⁵⁾. მოსუნექებს მიჭვეკებთან ტიბა-

21) ვიყავი სენ-მანტენის მხით აღსკვე.

22) ამისვე უიქლი იქ იახე.

23) ქვატე თხო-მედლოე სვლაქიისი და ქვადლოცისი, როგორითაც შემდეგნი მწერალნი ამ ხელის უწოდებენ მაკროკეად. მაკროკეადლი ბერძნულად ქანძივს ცქელთაივს.

24) ქვატე ტრამპუხესს მხრამი ასუნებს ქლაქს ქვამონისს.

რენი 25); ტიბარნებს ხაღუნია (ხაღიბია) შავრის ხვ-
 სადგურით ჭნეტესით, კლდინ. ქ-ღაქით ეამქნეთა და
 კლდინელთავე ცისუ-სიმაგრით ასინეთათა 26). ხაღიბებს
 ქსაზღვრავენ ასინიას, მდინარე თერმოფონი, კლდინების
 ჭაღაქი თემის-უფრი და მდინარე ლიკასტოსი კლდინურის
 ჭაღაქით ლიკასტოსითვე, შემდეგ მდინარე ჭაღიბი და
 კლდინების ჭაღაქი ჭარმენე ხვ-სადგურით და კლდინე-
 ლებისავე ჭაღაქით ტეტრეკოსით 28) (Viv. de S-Mart.,
 Hist. de Découv. géogr., II, 280—281. Dubois
 Voyage, I, 58 - 67, 309).

სტრამონის აგეოგრაფიამ²⁷ ხენთის განსაკუთრუ-
 ბით უურადლების ღირსია ის ადგილები, რომელნიც
 შეეხებთან კოლხიდას, იბერის და ალბანის, ამისთვის
 უნდა იმათზე შევდგეთ.

25) სავაძე უჩვენებს მოხუხეებს და მთ ქალაქს ქობულეთის ვილ-
 მის ან აღნიშნავს მოხუხეების სწავლად მათებს რომელთაც
 უწოდეს მკელ მეურნეად, მოხუხის სამფლობელოს მამოხსნეად.

26) სავაძე იმავე უჩვენებს ტიბარნებს.

27) სავაძე ხაღუნების ქალაქს უწოდეს სტამბეად, რომე-
 ლიც მის აგეოგრაფიაშია.

28) ასინიას მკელ სავაძე მოახსენებს ლეკეთ-სიბიის და
 მის ქალაქს ციხიას. სავაძეს სტრამონი აგრეთვე ქალაქ
 ეძახის.

სტრახონის კოლხიდა იწეობოდა, როგორც უაჭეო, ტრახიზონიდაჲ. იმისი ნიადაგი დაბლობებში იწეოდა ქვიშიანი და ნოტიო. კოლხიდას რწყევდა დიდი მდინარე ფაზი (რიონი), რომელსაც უერთდებოდნენ მთებიდამ ჩამოდინარე ქიშხუსი (ცხენის-წყელი) და გლავკუსი (უვირილა). აქ მრავალი თურმე იყო უოკელ-გვარი ჩინებულის თვისების საკვები, ხე-ხილი და აგრეთვე მოძწარე თაფლი, რომელიც ხარობდა კიდევ თურმე. კოლხიდაში უსვად იხდებოდა შენობის ხე-ტყეა, ხელი, განაფი, წმინდა სახთელი და ფისი. განთქმული თურმე იყო აქაური ტილო, რომელსაც კოლხიდელები თვითონვე აკეთებდნენ და რომელიც იმათ შორეულ ქვეყნებში გაქჳონდათ. ეს აქეთა სახუთად ზოგიერთ მწერლებს, როდესაც იგინი ამტკიცებენო კოლხიდელების ერთ-ტომობას ეკვიბტელებთან.“ „თვით მიტეხი მოკვითხრობენო, თუ რა რიგად უოფიდა ეს მსარე განთქმული ძველ დროებში: მიტეხი გვიამბობენო მოკზაურობას იაზონისას და იაზონსე უწინ ფრაქსის გამხედრებას კოლხიდაში და თუ ხვენ წარმოვიდეკნთო კოლხიდას მდიდარ მადნებს, ოქროსას, ვერცხლისას და რკინისას, მამინ მიკხედებითო, თუ რა მნიშქელობა უნდა მივაწყ-

როთო არგონავტების შესვლას ეწოდებოდა. აქ აღნიშნულ
 დელ მეფეებს დაუყვიათო ეს მხარე მასველ მესობრის
 თა შორის (skeptoukhies) და ამ გვარად იწოდებოდა მესობ
 შესვსტებიათო.²⁹

კოლხიდაში უმთავრეს ადგილებად ირიცხებოდნენ
 დიოსკურიას და ფახისი. დიოსკურიას იყო ზღვის უურე
 და მდებარებდა მონტის შირზე. დიოსკური მდე ვარცელ-
 დებოდა ზღვით მსკლელობა. სკენ დროს გეოგრაფიული
 მდებარება იმისი დატყმმართებით არ იციან. როტტიე-
 რი, კინკაღდი და დიუბუა იმს ექებენ მდინარე კოდო-
 რის მხლობლად, იქ, სადაც ახლა არის ნაკ-სადგური
 ისკურიას ანუ ცხუზამელა თუ მარმარა; გამბა კი უზვენებს
 ახლანდელს ხუხუმში. დიოსკურიას ძველად რქმეკია აგ-
 რეთვე სებასტოპოლი ²⁹). დიოსკურიას ითვლებოდა იმ
 რქსმუბლიკის მეტროპოლიად ანუ დედა-ქალაქად, რომე-
 ლიც უოფილა მოფენილი კოდორის მდინარის მხგუ-
 რის მდინარემდე. დიოსკურიას გარდა აქ სსვ: კოდო-
 ნიებიც იყო: კკინოსი ან ტკკინოსი მარკუტაზე, იდორი,

²⁹) Dubois de Montpereux, Voyage I, 306—
 307.—Эйхвальда, Страбоновы известия въ Библиотекѣ для чтенія, т. XXX, стр. III.

ბედას, ქრეცოკა ანუ ანაკლია. ამ კოლონიების ხაზგა-
მატებში გზა კაკასში მისდევდა მდინარე ^{კოლონიის} და
ტებერდის ქედით წადიოდა მარხისა და ზელენსუხის
ხეობებში, აქედამც ქაძანის მდინარეზე ანუ უუბანზე.
ეს უბეჯელსი გზა, რომლითაც ელდინებს შექქონდათ
წრდილო მხარეებში განათლება და კაჭრობა, ახლაც მო-
ფენილია ძველის ნანგრევებით ³⁰). ესნანს, ამოიბს
დიუბუა, დიოსკურიას კაი-სანი დაუგვია თავისი შემ-
ოღობა და გაგულენა; ამას გვიმტკიცებს ქართლის-ცხოვ-
რების თქმულება. როდესაც ფარნაოზ მეფემ 299 წ.
ახონი განდევნა საქართველოდამ და მთელი მხარე დაიპ-
ყრა, მაშინ იმან კერ შესძლო დაჭერა ინგურისა, ესე
იგი იმ მხარისა, რომელიც ფაზით კოდორამდე მდებარე-
ბოდა და რომელიც დარჩა ბერძნებისავე მფლობელობა-
შია ³¹). რა მტკიცედ ყოფილან დამყარებულნი ამ მხარე-
ში ელდინნა ამას ქმოწმობს ზოგიერთი ბერძნული
მნათობი, რომელნიც, როგორც ამტკიცებენ, თვით კოდ-

³⁰) Dubois, Voyage, I, 321—326.—Lebeau, Hist. du B.—E., X, 69—71.

³¹) Dubois, Voyage, I, 308—309.—Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 40.

სიღამივე იტყდებოდნენ. ორს ამ გვარ მანათიებზე წარ-
წერილია პერძნულად: აკოლსიდა, დიოსკურისა³²⁾ და მს-
ვე ქოწმობს პრავალი ძველი ნაშთი: მოელი ზეხსა³³⁾ სეთი,
სამეგრელო, იმერეთი და გურია ასლანც სავსეა სასასღე-
ბისა და ცხიყ-სიმაგრეების ნანგრევებით; იმათში შესა-
ნიშნავია ერთი ვრცელი ქვით-კირის ზღუდე, რომელაც
იწეობა ზღვის პირად, მახლობლად სუსუმისა, ახლან-
დელს კელასურში, მიემართება კოდორის მხრივ, აფხა-
ზეთის შუაგულში ქსდუდავს ზემო-სეობაებს მარჯული-
სას და გაღიზგისას და გადადის პედიის ზემოდ. იმისი
სიგძე, როგორც ამბობენ, 160 ვერსამდე უოფილს.
ადგილ-ადგილ იმის აქვს ეოშკები. ქრისტეს შემდეგ
მე-II სუკ. ამ ზღუდექ ბტოლომე უწოდს Karteron
teikhos-³⁴⁾ მაგარ კედლად. მე-VI სუკ. სტეფანე კი-
ზანტიელი იმის იხსენაებს კორაქსიელების ზღუდედ.
როდის უნდა იყოს ის ამჟნებული არ ვიცით. მაგრამ
უაზიკელია, ის აუშენებიათ კელანებს კაკაზიელთ შესა-
გავებლად³⁵⁾.

³²⁾ Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Paris, 1850, p. 13.

³³⁾ Dubois, Voyage, I, 309.—312.

დიოსკურიას, როგორც მოვიხსენიეთ, თუ სადღეს-
 მაგისო ცნობა უკვლავ გარეშეა ტომთაგანს, რომელიც
 შორის, რომელნიც აქ ჩამოიყრიბებოდნენ, იყვნენ სოანნი ანუ სკანნი, რომელნიც ვრცელდებოდნენ
 დიოსკურიას მდლობებამდე და მუჭარით დასტკეროდნენ
 დიოსკურიას თავისის მთებამდე. სტრაბონის დროს იმათ
 მეფე თურმე ჭევანდათ და საგამგეო კრება, შემდგარი
 300 მხედრისაგან სკანნი იყვნენ კარგნი მეომარნი. იმათ
 შკლათ, როგორც გვარწმუნებენო, 200,000 მუომ-
 რის გამოყვანა. სკანნი ხმარობდნენ დაშხამულ წვე-
 რიანს ისრებს; მარტო ამ საწამლაკის სული თურმე ბე-
 ჯავდა დაკოდილებს. ეხვალდი ამბობს, ეს დასავერე-
 ბელიაო და თავისას აზრის შესამოწმებლათ უნკენებს
 გამსადალებს, რომელნიც ისრის წვერის დასაშხამავად
 ხმარობენ მგენარეს *aconiti napelli* ისე, რომ თუ
 დაჭრილი ადგილი იმ წამსვე არ გამოიწოვა, სიკვდილი
 აუწილდებალიაო. ამ კვარი საწამლაკი მგენარე უმაღლესს
 კავკასიის მთებში მრავალი თურმეა³⁴⁾. იმტკიცებენო,
 განაგრძობს სტრაბონი, ვითომც სკანეთში იუოს ოქრო-

³⁴⁾ Страбонovy извѣстiя, 115.

ჭვიშიანი წყლის ნაკადულები და ვითომც ^{ბარბაროსნი} სკანნი ოქროს-ჭვიშის აგროვებდნენ დასვლევტილის და-
წადისა და გძელ ბაღნიანის მატელის ^{მედიკოსთა} შემთხვევამ დაბადაო მიწი ოქროს რუსუ.

ჩვენ მხარეში ფაზად უწოდებენ რამდენსამე მდინარეს, ესე იგი არაქსს, ჭობროსს, თვით რიონს და კუბანს ³⁵) და ამისგანო ზოგიერთნი მწერაღნი, ძველნი და ახალნი, იმათ შორის სტრაბონიც, ირევან და სცდებთან. სტრაბონი ფაზის (რიონის) სათავეს უზენეს არძენიაში და ამასთანავე ამ სახელით იხსენიებს ქუთაისის ზემოდ ახლანდელ უვირილას. სტრაბონის სატყუით, ფაზზე მდებარეებდა ჭლაქი ფაზისი, რომელსაც ერთის მხრით „მფარკელობდა“ მდინარე, მეორეს მხრით ტბა და მესამეს მხრით ზღვა. ეს ჭლაქი იყო ცენტრი კოლხიადის ხლებ-მიცემობისა. აქედამ გადაიდა ორი გზა, — ერთი, რომელსაც ამისუსამდე და სინოპამდე ჭობაბუას გამო ზღვის შირად 7—8 დღე უნდებოდა; მეორე მისდევდა მდინარით ფაზით სარამანამდე (ახლანდელი შორამანი), რომელსაც შეადგენდა მტკიცე სიმაგრე და შეეკლდო მოეთავსესინა მთელი ჭლაქის მცხოვრებნი. სარამანში თავდებოდა წყლით მსვლელობა და იწეობოდა მშენიერი

³⁵) Torbiger, Handbouch der alter Geographie, Leipzig, 1844, II, 97, 521, 598. სკილიქს ლონს უწოდეს აგრეთვე Rhis: Mannert, Geographie der Griechen und Römer, 1795, p. 408. ეს სიტყვა უნდა უღაღღეს ჩვენ ლონს.

საურმე, გზა მტკვრის (Cyrus) პირამდე აქ სარაპონიდან
მოყოლებით ფაზი (ყვირილა) შეიარაღებული იყო მდინა-
რას სიძვეირცხლისა და ძლის გამო, 120. მის შემდეგ
მოღა ბრე-მარე დაგლეჯილი იყო ნაღვრებით და ნაკა-
დულებით. ეს გზა არისო ვოლხიდიდამ იბერიაში შესა-
ვადი გზა, მოღად აღჭურვილი ცხენ-სამკრეებით და
უახერხელში ხომოშქეფარე მდინარეებით. ამ გზასვე შეუ-
სება სტრაბონი, როდესაც აკვირს ოქსუსის მდინა-
რეს, რომელსაც აღმოსავლეთით კასპიის ზღვაში წა-
დიოდა. არისტოტელი ამოხსნა და ამას ურათოსთენიც
უთარხმებს: მატროკლას მოწმობით, რომ ოქსუსი ნავთ-
ხასიაზრდო არისო, რომ ამ მდინარით შემოაქეთო სა-
ვაჭროება ინდოეთიდან ქარე-ნიის ზღვაში, აქედამ მტკვარ-
ში და მტკვრით შვი-ზღვისკენ. გარდა ამას სტრაბონი
უჩვენებს სხვა გზასაც ინდოეთიდან პაბილონზე, მიდია-
ზე და არმენიაზე. ამ გზაზე სავაჭროები დაჭქონდათ
აქლქებით კასპიელებს, რომელნიც იხე თურმე დამდიდრ-
დნენ ამ სელობით, რომ თვითოეულს მათგანს ტან-
საცმელი ოქროთი ჭქონდა შემკობილი. სტრაბონის გარ-
და სხვანი შემდეგნი მწერალნიც შეხებთან სხენებულ
გზებს. ივინი გვიამბობენ, რომ შემდეგ მიტრიდატის

ძლევისა რომის მსუდარო-მოაკრის პომპეის-მეურ, მ. რუბ-
ნასკენელმა მოაქცია განსაკუთრებითი ურადღებო ფაშას
აღებ-მიცემობას; იმის ბძანებით შეკრიბეს მცნისმცნად
აღმოჩნდა, რომ მოვაჭრენი შეიდა დღე უნდებოდნენ ინ-
დოეთიდან ბაქტრიასამდე, რომელიც ოქსუსს უერთდუ-
ბოდა; ოქსუსიდან შედიოდნენ კასპიის ზღვაში და კას-
პიის ზღვით მტკვრის შესართავში; აქედამ ხაქოსელი
მიქქონდათ ნაკებით მტკვარ-მტკვარ ხუთ დღეს სურიუ-
მამდე ანუ სურამამდე, საიდანაც აქლემებით და ცხენე-
ებით გადაქქონდათ სარაბნამდე; სარაბნანიდანაც ნაკებით
ნაქქონდათ ფაშას ქალაქში. პლინი უმცროსი (იშვა 61—
62 წ. ქრისტეს შემდეგ), რომელიც ერთ დროს თვით
იყო ბითინიისა და ბონტის ბროკონსული ანუ მმართვე-
ლი, ქმოწმობს, რომ რომის მოვაჭრენი აღებ-მიცემობით
სარაბნანში 100 სარგებელს იკებდნენო, მაგრამ ეს ვაჭ-
რობა აღარბებდაო მეტადღებით ვერომას, რადგანაც
ეოკელ-წლივ სარაბნანში შედიოდო ასი მილიონი სეს-
ტერცი (22 $\frac{1}{2}$ მილიონი ტრანკი). მაშინდელი აღებ-მი-
ცემობის სავანი უოფილა განსაკუთრებით დამარილებული
თვეზი, ინდოეთისა და ჩინეთის აბრეშუმის ფარსკულო-
ბა და აგრეთვე ფოლადი. პლინი ამტკიცებს, რომ ეს

ფოლადი იმდენად უყვარსი იყოთ და ხელეყოთ ქვეყნის
ფოლადზე და თვით იმ ფოლადზე, რომელსაც იმხ-
დებდნენო შოსტის ქალაქიანი, ცნობილნი იყვნენ, რომ
რომ არა რა ფოლადის ხაწარმოება არ მაინდათო სუ-
კეთისოდ, თუ იმში მირველი არ ერათო.— აქ უნდა
დავუროთო თქმულებს ფაზის ქალაქზე პერმის ისტო-
რიკოსის არჩიანისა, რომელიც იშვა 105 წელს ქრის-
ტეს შემდეგ. არჩიანი დიდად აქებს ამ ქალაქს, როგო-
რითაც ხიმდიდრით და შემეულობით, აგრეთვე შშენიუ-
რის ხასხლეებით და მღაზიებით, რომელნიც ორსავე
მდინარის მხარეს იყვნენ გაბნეულნი. იმის თქმით, კოლ-
ხიდის სავაჭრო ქალაქები იყვნენ აგრეთვე ცირცუში, ეა,
სადაც კოლხიდის მკუჩა იხდნენ, ტინდარიდა, ციგნი
და ცითა ანუ ჭითა, შემდეგ ქუთაისი ³⁵⁾.

იმერიაზე სტრაბონი ხწერს შემდეგს: „ზოგიერთნი
შწერაღნი გვარწმუნებენ, ვითომც კავკასიის იმერიას იმის-
თვის დაქრქმვეიუ ახ ეს სხელი, რომ როგორათაც ამ

---

³⁵⁾ Броневского, Новѣшнія извѣстія о Кавказѣ,
Москва, 1823, I, стр. 236 — 242. — Dubois, Voya-
ge, II, 71 — 72. — Klaproth, Tableau du Caucase,
167. — Страбоновы извѣстия, 112 — 113.

მსარქმი, აგრეთვე დასავლეთის ევროპის იბერიანში (აქ-
 შანაში) იმაკებათ ოქროს მდინეა. ამასვე, ქვიციანი,
 ვითამც პარკელი იყენს გამოსულნა მუხრანს ქვიციანდამ,
 იბერიის საზღვრად ამოდლოდორი უხვენებს არმენიის
 მხრით არაქს * თვით სტრამბანია ასე ქსაზღვრავს იბერიას
 და არმენიას: მწიდილოეთის კოლხიდისა და მოსხეთის
 მთას ქედა ტაბარქიანს სამეფოაბელამდე; დასავლეთით
 ტაბარქიანს სპიფლოსულო, შედეგ სვიდისესი და ფა-
 რიადრქია. * აქ უნდა შენიშნოთ, რომ, როგორც მოცხ-
 სნეთ, სვიდისესი შეადგენდა მესხეთის მთისგუოლებას,
 ხდაც ქვიციანთ სათავე ერთის მხრით ეფრატს, მეორეს
 მხრით ჭორაბს, ხოლო ფარიადრქია იყო კლავანდელი
 ჭხეთის ქედი. სტრამბანის თქმით, „ისტორია გვასწა-
 ვებს, რომ არმენია, თავდა პირველად მცირე მსარე, გავრ-
 ნელებულა მღვარობით. არმენიელებს გამოუვლენიათ
 მოსაზღვრე ტომთაგან: მიდილოთაგან კასპიანე, იბერთა-
 გან ის ადგილები, რომელნიც ფარიადრქის ძარად მდ-
 ხარებდნს სორზენითურთ და აგრეთვე მტკვრის მხრით
 გოგარქი; სელაბთაგან და მოსიხეთაგან კარხითიდი და
 დერგსენი, რომელნიც აწ მცირე-არმენიის საზღვარს შე-
 ადგენენ“ — იბერია თითქმის მთლად შეზღუდულა

კავკასიის მიის შტოებით, იმათ საშუალო მდინარეებს ერე-
 ღი კაკე-მინდორი, რომელსაც რწყვენ მრავალნი მდინა-
 რენი; ამ მდინარეთა შორის უდიდესია კირქვის (სტრუქონი)
 მტკვარი აწყობა არმენიაში და სამომდინარეებს სხეულს
 კაკე-მინდორში. აქ იმას ერთვიან არაგუსი, კაკეზადამ
 სამომდინარე და სხვა მდინარეები. შემდეგ მტკვარი შე-
 დის აღმანიაში ვიწრო ხეობით, რომელიც შეადგენს საზ-
 დვარს აღმანიისას და არმენიისას. აღმანიასა და არმე-
 ნიისას. აღმანიასა და არმენიას შორის მტკვარი არის
 გაშლილი, რწყავს ზოხიურს სძოვრებს და იერთებს მრავ-
 ლ მდინარეებს, ესე იგი ჯალაზონიურს, სანდოპანეს
 რქტაკეს და სანესს. ესეხლდის ივიჭრით, სანდოპანესი,
 რქტაკესი და სანესი უნდა იყენი ახლანდელა ასტაფა-
 და ქვა ანუ სრამი დებედიით და მუშავერით და იქნება
 თვით აღგუთაც ³⁶).

სტრახონი აგვიწერს იბერიაში შესავალს ოთხ გზას.
 ბარკელთა კოდსადის გზა, რომელიც შემოდ ვუჩენკი.
 მეორეა კავკასიის შუა-გულის გზა, რომელიც ასღა მიე-
 მართება უსბეგს ძირში და კობზე. აქ მგზავრნი,

³⁶) Страбон. известія, 117, 118.

წმინდათა მომავალი, დიდის გაჭირებით იდარსებას
 მის დღის განმავლობაში, მთის ვიწრო ქვეყნის მთელს
 დასტურის მდინარეს არაგუსს და სხვადგ²⁰³ თვითონ-სივით
 ოთხა დღე მანც უნდა იარონ. ამ გზას იცავს მაგარი
 ზღუდე ეს გზა ის გზა არის, რომელსაც ქართლის
 ცხოვრება ასახელებს დარიალად, დარიალანად და სვევის
 კარად, ოსები დაიბრუნად, რომელნი *Pylae Caucasicae*,
Porta Alanorum, არაბნი ბაბ-ელ-ანად, რომელიც
 ზღინის სიტყვით, არის ვრცელი მუნების ნაწარმოები,
 სხვაც მთანი უეცრად განიშობან, სხვაც კარნი, რკინით
 შეჭდილის ხის ძელებით შეზღუდულნი არიან და იმათ
 ჭკმეში მიიღტვის მდინარე დარი-ოდორისა, სხვაც მხ-
 ლობლად კლდეზე აღიმართება ცასე-სამიგრე გუმბია,
 ამქნებული აურაცხელი მხედართ შესაკავებლად⁵⁷).
 ზღინის დარი-ოდორისა, ეს სენ-მარტინის მოწმობით,
 არის თურგი, ხოლო გუმბია-დარიალის სამიგრე. ზღინის
 აღწერას და სტრატონის მაგარ ზღუდეს ეთასხმება თვით
 ვახუშტისაგან მოხსენებული მუიის მარჯანის მიერ ამქნე-

⁵⁷) Klaproth. Voyage, I, 302—304, 462 —
 Lebeau, Hist du B—E., III, 379, VII, 397.—
 Hist de la G., I, 154—155.

ბული დარიალი, რომელსაც მარკანმა „შეკანო კარა და
 ქქინო სიმკრე ხაზართა და ოსთათვის, წარმუშისოდ
 კერლანა ვიდოდნენო.“³⁵) შესამე გზის სტრაბონი უნ-
 გუნებს არკვით. ის ამბობს: „აღბანიიდან მითთ ჟერ გა-
 დის კლდეში გამოჭრილი გზა; მასუკან მიემართება ტ.ით,
 რომელსაც შეადგენს აღაზონიუსი, შემდეგ სამოკარდნი-
 სა კაკვასის მითთ.“⁴ თუ, კისვადდის აზრით, აღბანიას
 დაღესტანში დავასახელებთ და აღბანიას შეუერთებთ უუ-
 ბის მასრის შამხიის ჩრდილო-ნაწილითურთ, მაშინ
 სტრაბონის გზა აღბანიიდან იბერიაში უნდა მოვკებნოთ
 უუბის სამხრეთად, იქ, სადაც გზა უუბის მასრიდან გა-
 დადის შამხიის მასრაში. იქნება ის უფრო აღმოსავლე-
 თად მდებარებდა, უფრობუნაუეს მხიდობდად. აქ მთები
 ფრად მღაღნი არ არიან და სეობა მოგზაურისათვის
 ავილი სსიარულო. ორისაკე გზით დაიარებთან ახ-
 ლაც მარკანიიდან დაღესტანში. იქ ტბა არ იმოკება. შე-
 სამდეებელია, რომ სტრაბონი უჩვენებდეს სამურს და სეო-
 ბა იმას გადაჭკონდეს უფრო ჩრდილოეთად, ჯერბენდის-

³⁵) Saint-Mart., Mém. sur l' Arm., II, 193, 194.—გახუბტის გოგრაფიული აღწერ. საქართველოსაჲ 1842, გვ 228.

კან,“—მოთხუ გზას შეადგენს ორ-გვარი ვიწრო სუობა კირუსისა და არაგუსისა, რომელიც იბერმდგამს მდებარეობს სომხეთისკენ. ორნივე მდინარენი, კირუსი და არაგუსი, კიდრე შეერთდებოდნენ, მიმდინარებენ ორის გამაგრებული ქალაქის ძირში, რომდენიც კდრეზე არიან ამართუნნი და ერთი მუორეს 16 სტადიით ქმორავს. კირუსს დახტქრის ქარმოზიკე, არაგუსს სეკსამორა.“ იქ, სადაც არაგვი მტკვარს ურთადება, სადაც სტრაბონი ასახელებს ქარმოზიკეს და სეკსამორს, აქამოდე ძვეს ძველი საქართველოს დედა ქალაქი მცხეთა და იმის არე-მარეში გაბნეულნი არიან აქ-იქ მრავალნი ნანგრევნი, რომდენიც ქმოწმოებენ სტრაბონის თქმულებას. სტრაბონის ქარმოზიკე, ზღინის ქარმისტოზი და მტოლომეს არმეტიკას არის ქართლის-ცხოვრების არმაზის-ცისე, არმაზი, რომელიც ქალაქად იხახელებოდა და, ვახუშტის სიტყვით, გავრცელებული იყო ასლანდელს ნაქელბაქევამდე³⁹⁾. სეკსამორა მოგვავონებს წინამურს ლეკის დროისას.

სტრაბონი გვახელებს თვით მინაგანს იბერიის წყობიდებას. იმის ქაზრით იბერააში დამეარებულა სახელ-

³⁹⁾ გუოგაძე. აღწერა, გვ. 194.—Hist. de la G, I, 65.

მწიგნობარსა და უფრო-ცხოვრება წარმატებაში შესულია. იბერიის დაუფლით, ამისთვის სტრამონი, თუბსწიფი და მირკულს და უმთავრესს წიფებს ეკუთვნის. მესამე, რომელიც ამ წიფების წვერთაგანვე აღმოიჩინებინ. ის უნდა იყოს როგორც: უხუცესი წიფისათვის, აგრეთვე უხუცესი წიფისათვის მიცვლილის მუცისა. იმის მომდევნის ხსენებით ეკუთვნის სამსახურულ-გამკობა და მხედრომთავრობა. მორე წიფებს შეადგენენ სამღვდელთა ამათი მოვალეობა, გარდა სახელმწიფო წიფის აღსრულებისა, გარკვევა ხელის დავა-განხეთქილებისა. მესამე წიფე შეიცავს მხედრობა და მუშაობა. მორეცე—დაბად ხელს, სამეფო უმებს, რომელთაც ვადად სვეთ ნიუთიერი მზრუნველობა. აქ უნდა დაუმატოთ, განხრომის სტრამონი, რომ თვითრეულის სახლის საცხოვრებელი შეადგენსო თანახმად ეკუთნილობას ეკვდა სახლის წიფებისა და ამასთანვე უხუცესი მათ შორის ბმსუნებო და განხებუნო სახლსა. — იბერიის აღმართზე უაღრესად განვითარდება სამდიდრით და უფრო მჭიდროდ მოყვანილია ხელსით. ამას ეკონომიკებენ იმისა ქალაქები და სოფლები კრამიტოვანის სახლებით, ხელოვნური შრომაები, ბაზრები და საზოგადო სასახლები. ის ნაწილი

იბერიელთა, რომელნიც სახლობს ბარად, განსაკუთრებით
მიწის შემუშავებას მიჭევება და ამასთანავე ფიჭვის მშვი-
დობის მოყვარება. ბარის იბერთ ძველადვე მარტოვნაობის
ტანსაცმელი და ზნეობა არმენიული და მადიური, თუ-
ცა მომეტებული ნაწილი მათგანი ცხოვრობს მთებში,
მსგავსად მათისავე მოსაზღვრე სვეითებისა და სარმ:ტე-
ბისა, რომელნიც ერთის მხრით მისნი მონათესავენიც
არიან, თუცა ამ გვარი უთუა-ცხოვრება (სტრაბონისა ზ-
რით სვეითნი და სარმ:ტნი იყვნენ ჩვეულებით მოძრავ-
ნი ანუ ნომადნი) არ ასუსტებდა იმათ დტოლოგიებს
მიწის შემუშავებისადმი. მთიელნი იბერნი იყვნენ უფრო
მოძრავნი და სვეითურისა და სარმ:ტულის ჩვეულების
გამო იმათ შექმნათ პირველსავე სამსჯედრო სმაზე იყ-
ზე დაუვნებისათ შვერთებით თვის შორის და ვაკელთ
იბერიელებში რამდენიმე ათი-ათასი მსკდარი. ამ სურათს
აქმაინი და დიონ კასსიუსი ზომშვის დროს დაურთვენ,
რომ იბერიელთ სამსჯედრო იარაღი იყოთ ხელ-შუბა და
შურდული; როდესაც იბერიელნი იბრძოდნენო, მტერს
ტყეში შეიტყუებდნენო და მალაღის ხეებიდამ აუტე-
ბდნენო ბრძოლას ⁴⁰). ამ უნდა დაუმტოთ, რომ ზომშვის

⁴⁰) Hist. de la G., II, 2-me livr.—Introduct.,
p. XX.—Dubois, Voyage, II, 49—50.

დროდამ სკენი მხარე და თვით მოელი შვი-
რი ეჭირათ რომელებს და მათ მიერ დაწესებულს მოაგონებს
ექვემდებარებოდნენ ასე, რომ, სტრამონის ^{სტრამონის} ^{სტრამონის} ^{სტრამონის}
მეხიაში, იბერიისში და აღმანიაში იმათ საერთოულოდ
საჭირო იყო მოლოდ ადგილობრივი უოფნა რომის
წარმომადგენელისა ანუ ლეკატისა.”

სტრამონის აზრით, აღმანიას ქსაზღვრავს აღმო-
საკლეთით კასპიის ზღვა, დასაკლეთით—იბერია, ჩრდი-
ლოეთით—კაკეასის ზურგი კურაუხის ვაკე-მინდვრებამდე,
სამხრეთით—ვაკე-მინდვრისი და მთიანი არმენია. იქ, სა-
დაც არმენია, იბერია და აღმანია ერთმანეთს შექსედე-
ბიან, მდებარებს გამხმარი და უწყლო მხარე კამბიზენა.
იბერიიდან აღმანიაში გზა მისდევს ხეობით მოელს კამ-
ბიზენას და აღაზონზე დაემკება.“ ეს ადგილი, კისკალ-
დის ფიქრით, უნდა უდრიდეს ახლანდელს უიუადარს და
უარახოეს, სადაც მოლოდ იორი მიმდინარებს. მესხნი-
შხავი აღმანიის ნაწილი, რომელსაც სტრამონი შიანად
იხსენიებს, არის კასპიის ხეობა ანუ კარი, „Pyles Cas-
piennes“, რომელიც მიდიულებისა და სომხების ხელში
იყო. სტრამონი უჩვენებს კასპიის გასვლის გეოლო-
გიურს ცვლილებას: იმიწის-ძერის გამო კასპიის კარის

გარეშე მო დედა-მინა დაბრუნდით, მრავალი ქალაქი და
 სოფელი დაინგროს და მრავალმა მდინარემ დაიპროვოდება
 იგვალბოს.⁴⁰ სტრაბონის აღწერა დამ სწავს, რომ სწავს
 შეადგენდა, ეს სენ-მარტენის აზრით, სომხების აღუნი
 ანუ ის მხარე, რომელიც კასპიის ზღვის დასავლეთად
 მდებარებს და რომელიც იწოდება იქ სადაც მტკვარი
 ერთვის ზღვას ვიდრე კასპიის ხეობამდე, რომელიც ას-
 ლა წოდებულია დერბენდის ხეობად; ერთის სიტყვით
 შირვანი და დაღესტანი⁴⁰). პროსპერს აზრით, აღიანთ
 შეადგენდა იმ ქუჩებს, რომელიც მდებარეობს კასპიის
 ზღვით ივრის მდინარემდე კახეთში, და დერბენდით
 მტკვრის და ანაქსის შესართავამდე⁴¹). როგორც სწავს,
 ძველად დიდი უურადლება ყოფილა მაჭეკული კასპიის შე-
 სავლეთზე: იქ დერბენდიდამ იწოდება გრძელი ზღუდე, რომ-
 დის კვალი ჯერ არის ხაზოდილი წყალ ქვეშ კასპიის
 ზღვაში, შემდეგ მიემართება მთა-მთა უზი-უჭუმხის ქვე-
 ყანაში და კუმან-დაღის მღვიმეში, სწუდება კაკაზის სრდი-
 ლო-კაღთიება და დასასრულ წიდება მუხახის ხეობის შირის-

⁴⁰) Lebeau. Hist. du B—E., III, 379 n. 2.

⁴¹) Stéphanos Orbélian, Hist. de la Siounie, S-pétersb., 1866, II, 137 n. 2.

შირ, სოფლის კატეხის მოედს სივრცეზე. ამჟამად კითხომც ამ ზღუდის სიგე იყოს 360 კვადრატული მეტრი. აღმართში მდინარეებს კარუსა (მტკვრის) და მდინარეებს შუა მდინარეების შუერთებით ვრცელდება და მინის ნადაგს დიდად ამოხიერებს. მტკვრის დამი, რომელიც იმის თვის შესართავში შეაქვს, ცოტ-ცოტად ახსებს ასეო-ასეო მდებარე გუნძულების სივრცეს და ამ გვირგვინს ვრცელდება ურთი-ერთი უერთებს. ამისთვის აქ მხვლელთა საშინაო, მტკვრე საშინაო იმით, რომ ზღვის ზეობითა ამ ადგილს სცემენ. ამჟამად, კითხომც კარუსა თორმეტ შესართავად იყოს დაუოფილი. ამათში ზოგი დამით ივსება, ზოგი თუმცა დრმა, მაგრამ სუსადგურად უკარგისია. ეს ნაშირი ზღვით და მდინარეებით იფინება უმეტეს 60 სტადიაზე. აქ მდინარეების მოძრაობის 500 სტადიამდე შეაქვს ზღვაში დამი, რომელიც ნაშირზე ქვიშის გორაკებს აღმართავს. მსგავსად მტკვრის შესართავისა ზღვაში ჩადის არაქსი, რომელიც დიდის ხსენებით ჩამომდინარეებს ამჟამის მოე-

⁴²⁾ Lebeau, Hist. du B—E., III, 270 n. 1, VII, 397—398.—Кн. Баратова, История Грузии. Спб., 1865, I, 36--37.

ბიდაში.⁴³ ეს სურათი, ეახვადდის განმარტებით, ანუ
 ეთანხმება ადგილობრივს მდებარეობას. მართლაც, რომ
 მხოლოდ მტკვარი თავის შტოებით მიჰყავს მდინარეებს
 რწყავს და ამოხაერებსო; მართლაც, რომ უკვლავ იმი-
 სი სართავები ისეა შემცირებული, რომ მდინარეა შე-
 დიანო მტკვარში არა თუ სომხლები, თვით დიდხვე-
 ბიც, ისეთი ხვეები, როგორც ხმარობის სპარსელები
 კასპიის ზღვაზე. ამისთვის სტრამბონი შემცდარი არ
 არისო, როდესაც ამბობს, რომ იქ კარგი ნაკ-სადგური
 არ არისო. სართავები აქამომდე უფრო და უფრო მცირ-
 დებოა: ღამი როგორც მდინარეს შეაქვს, ისე ზღვის
 ზვირთებს გააქვსო. ეჭვი არ არისო, რომ სტრამბონის
 დროდამ მთელი ნაპირი, მთელი ნყოფიერი დელტა
 მტკვარისა დიდად შეცვლილიაო. შესაძლებელიაო, რომ
 ზოგიერთი მტკვარის შესართავი სრულებით დაისმო
 ღამით და მას სადამე გასაკვირველი არ უნდა იყოსო,
 რომ იქ სტრამბონი 12 სართავს აღრიცხავს, როდესაც
 ახლა ეჭვსაც აღარ იხსენებენო⁴³).

სტრამბონი შეეხება თვით აღბანიის ბუნების ის-
 ტორიას, ის მოახსენებს აქ მორიელებს და ფილიანტებს.

⁴³) Страбон. известія, 122—124.

აქ არის ისეთი ფაქტები, რომ იმათგან დასმულია
 ზოგი სიცილით ვვლებო, ზოგიც ცრემლით დასმულია.
 მართლა და მორიელი ახლაც მრავალია კრწკლს აღმასიის
 ვაკე-მინდვრებში, თუმცა ისე სავიძო და ისე მსამიანი არ
 არის, როგორც სტრახონი ფიქრობს, თუ რომ ნაკბენს
 ადგილს თავის დროს ზეითუნის ზეთი მიასწართ... აქ
 ბუნება ისე უხვია, რომ აღმასიელი არც კი საჭიროე-
 ბენ ზღვის აღებ-შინგემობაში. დედა-მამას აქ გამოაქვს
 უოკელ-გვარი ნაყოფი, რომელიც აღმომცენარებს უხვა-
 ვად, როგორც ამას ამტკიცებენ რომელიც, რომელიც
 სამხედრო სამსახურის გამო იქ ყოფილან. რომელიც იტ-
 ყიან, რომ იქ მრავლად ადგილს ერთხელ საფლული
 თხელი იმდენა ორ-სამ სამკლად და ბირველ სამკლადი ერთ-
 თი მარცვლია არა ნაკლებ 50 მარცვლისა. აღმასიელი
 ხასხვად ხმარობენ სის გუთხს და არა რეინისას. იქ სა-
 მოვარი ბლახა სოფურია; ვაზი ისხლება ხუთ წელი-
 წადში ერთხელ.* აღმასიელი არიან მშენიერნი და ტა-
 ნოკინი; არა ხმარობენ ფუღს და უცხო-ჭკუნიდამ შემო-
 ტანიდს სავაჭროში ხველთან მსოფლოდ თავიანთ ნაწარ-
 მოებს; არ იციან არც ზომა, არც წონა. აღმასიელს
 გამოჭეკი მომეტებული მხედრობა, ვიდრე იბერიელს:

60,000-მდე ჰეკტოთი ვარი და 12,000-მდე ცხენოსანი. ამოდენა წყობით იმათ იბრძოდეს შომშვიდობის მოდგმის იგინი მტრის დაგვის მოქალის, იმათ შეწყობის მიღებენ ნომდნი ისე, როგორც თვითონ ამ კვარკაჭიანებაში იბერიულებს; გარეშე ამისა ნომდნი ყოველთვის მტრობენ თანსვე ამ ტომს, აღბანელთ და იბერიულთ. აღბანელნი სმარობენ, იბერიულების მსგავსად, შუბს და ისარს, ფარს და ხაბაღასს.“

„აღბანია დახასლებულია მრავლთ შატარ-შატარ ტომთაგან, რომელთაც არა აქვთ ერთმანეთში დამოკიდებულობა. იმათ შორის არიან გელეები და ლეკები.“ გელეებად ქსადიან გიღანულებს, ლეკებად ლეკებს.“ აღბანისსვე ეკუთვნიან კახენი ანუ კახშიუღნი, რომელთაც თავისი სახელი გადასცეს თვით ჴელსაც. აქ, როგორც თაც იბერიაში, ის წოდება, რომელსაც ეკუთვნიან მეფენი, შედგენენ უმაღლეს წოდებას. თვითოველს აღბანის ტომს ჰყავს საკუთარი მეფე. ერთა იმთაგანი ბრუნებლობს დანაშთენთა. აღბანელნი ხაუბრობენ სსვა და სსვა ენით, რომლის რიცხვი 26-მდეა.“ აღბანელნი თაყვან-სცემენ შშეს, იუბიტერს და მთვარეს. მთვარას ტადარი დვას მსხლობლად იბერიის საზღვრისა. აღბანის

მღვდელ-მოხარე შემდეგ მეფისა უკვლავ შეტად კრის
 მატყ-ცემული და განაკებს ვრცელს და მსგავსად და-
 სახლებულს ტაძრის მ.ზ.ას. ამ ტაძარს ცხრს მოხარის
 ჭდაგნი. იმათ შორის ვინც მომეტეულად აღივსება შე-
 ხარის მდლით, ის იწვებს ტყეში ტანტელს. ამ დროს
 მღვდელ-მოხარის ბძახებით იმას სტაგებენ ხელს და სამ-
 ლეთო ვაჟკით შეჭვ:ჭკენ. წლის განმავლობაში იმას უხ-
 ვად აღეკენ საჭმელს; ბოლოს მოკარის დღეობაში იმას
 სტებენ ზეთს და მიიყვანენ ტაძრად, რომ მსხვერპლად
 შესწიროს. ერთი კაცია, აღჭურვილია სამღეთო ისრით.
 რომელიც მხოლოდ აღმთხის მსხვერპლ-საკლავად იმს-
 რება, ამ ისარს დასტყმს იმას მკერდში. როდესაც მსხვერ-
 პლი დაეცმა, ის იმის შინაგანიდან ამოიღებს ს:ჭადა-
 გო ნიშნს და ხელს დაინახებებს; მისუკან გვამს წაიღებენ
 დაწკებულს ადგილს, სდაც თვითოეული იმას გადაბ-
 ვის ცოდვის განსაწმენდელად.“ დიუბუა ამკე წვეულო-
 ბას ზოულობს ტაძრის ტომში და აგრეთვე ხუდო-წინ-
 ხებში, რომელნიც ბელტიის ზღვის შირად სხელობენ და
 რომელთაც, იმის ფიქრით, ოდესმე ქონიით დამოკიდებუ-
 ლობა ეკვარ-ტაყრიდა:ში შეხიზნულ წინებ იან⁴⁴).

⁴⁴) Voyage, VI, 13—15.

საქართველოს ისტორიის წყაროები: სპეციალ. ამ ქვე-
ნის არქეოლოგიური გამოკვლევა. — ქართლის ცხოვრება
და ძველი ენობეზი სამხეთის. — ქართლის ცხოვრების
გარდასახვა. სკანის ცომის დასწრისზე ს.მ. ბუბუკი,
მხეძვე და თქმების კარდინალი.

როგორც წინა სტატიებით ვეცით, სკენი წინაპრნი
ძველის-ძველად მოკრებილან მონტო-გაკვანის მხარეში
სამხრეთ-აღმოსავლეთით და სხვა და სხვა თქმულება
ჭაღდო-ასხიორიუდა, კბრაუდა და თვით ელდინური
მათ შეუკანავე ნაწილთ უჩვენებს ეფრატის სათავეებში
და ჭაღისის დედე-მინდვრებში. თუმცა ეს თქმულება
იმით მისთვისებს სხვა და სხვა სახელ-წოდების, მაგ-
რამ ამასთანავე უკეთესნი სკენის ცომის მგოდენი,
ძველნივე შწრაღნი, სახელდობრ ჭეოროდოტი და სტრა-
ბონი ჭმოწმობენ, რომ ისინი შეადგენდენ ერის მონ-
თესავე გრუმბას, რომელიც შეიცავდა სამს უმთავ-
რესს შტოს, დაგლევილს რამდენსამე მცირე ნაწი-
ლებად. ეს შტონი არაჲს — კოლხნი, მუსკაი, მახსნი
(შედეგ მახსნი), ტაბაღნი, ტუბაღნი, ტიბარენი: ამ
სახელ-წოდებებამ წარმოდგარა იბერი. აქ უნდა შევნიშ-

ნათ, რომ უცხო-ქვეყნების ძველი მიჯნები და გარდასო-
 ემანი არ გამოჭხატვენ ნამდვილს ხასიათს და სხვა სხვა
 ნის ტომისას. ჩვენი აზრით, ეს ნაკლებად უნდა
 შეამოსოს მომავალმა არსეოლოგიურმა გამოკვლევამ აღმო-
 საკლეთის ქვეყნებისამ და განსაკუთრებით ჩვენი მსა-
 რისამ. აქ ისიც უნდა დავერთოთ, რომ აწინდელის კვრო-
 შის არსეოლოგია კავკაზის მხარეს ქსადიან არსეოლო-
 გიის წარმეტების საფუძვლად. 1874 წ. სტოკჰოლმის
 არსეოლოგიურს კრებაში, როდესაც მენიერნი ზირ-
 ველის საუგუნის (КАМЕННЫЙ ВѢКЪ) განხილვაში შევიდ-
 ნენ, ზოგიერთთა მათ შორის წარმოსთქვეს, რომ კავკა-
 ზის შესწავლაზეა დამოკიდებული იმისი ნამდვილი
 გარკვევა. გრდა იმისა სხელოვანი საფრანგეთის არსეო-
 ლოგი ბერტრანი მკორე საუგუნის (БРОНЗОВЫЙ ВѢКЪ)
 შესახებ გვარწმუნებს, რომ უძთავრესი ცენტრი ამ საუ-
 გუნის გულტურის მოძრაობისა იტალიაში და საბერძნეთ-
 ში გა არა ძვესო, არამედ კავკაზის ძირად, საიდანაც
 იმან მიტმართაო დნეპრის კავკ-მინდგრებით კიმე-
 რიის ნახევარ გუნძულს და დუნაის ბასსეინით აღმის
 მთას. ¹⁾

---

¹⁾ Дм. Бакрадзе, О до-исторической археологии вообще и кавказской въ особенности, Тифлисъ, 1877 г., стр. 18—19.

იმ მდგომარეობაში, რომელშიაც ახლანდელი ცოდ-
ნა იყოფება, ქართულის ისტორიის საფუძვლები უმუდ-
განა შეუძლებელი საქმა. ხეც ეგრ. არა გვაქვს შევსო-
ვილი ის წყაროები, რომლებზედაც უნდა დამყარდეს სა-
ქართველოს ისტორია. ბევრი დრო და შრომაა საჭირო
იმით შემოკრებისათვის. ეს წყაროანი არიან თრ-გვარნი—
„ნიკთაიერნი“, რომელნიც ისტორიის წინა-ფაშს შეეხებიან, და
სიტყვიერნი ანუ „ხელ-ნაწერნი“, რომელნიც ისტორიულ
დროებს წარმოადგენს. ნიკთაიერნი ნაშთნი არიან სამარ-
ხული ძეგლს ნანგრევებში და სასაფლაოებში. მთლიან
რამდენიმე წელიწადია, რაც შეუდგენს ზოგიერთის ძვე-
ლის ხევის სასაფლაოების თხრას. 1870 წელს, როდეს-
აც მცხეთაში გაჭევენიდათ მოსესე — გზა, უბრალო შემთხვე-
ვამ აღმოაჩინა სამთავროს გვერდით რამდენიმე ძველი
აქლდაშა დიდროვანის ქვის და დიდროვანის გრამიტის
კლდეებით. ამ შემთხვევას მაშინვე მიჰქცევს უურაფლებს:
თბილისში შესდგა „არხეოლოგიური საზოგადოება“,
რომელმაც ხელი დასდო ამ საქმეს. გაითხარა სასაფ-
ლაოები სამთავროში, სართაჭალაში, დუშეთში და დილი-
ვანში. იმათ შორის მომეტებული არხეოლოგიური
სიმდიდრე ამოიღეს სამთავროში; ახლა ყველა ნაშთი

ნივთიულობა გროვდება თვით არსყოფიერების სწრაფადობის უმუხეუშია¹. ეს ნივთიულობა თვითქმის მუდმივად ეუფნის ისტორიის წინა დროებს და ცხადდება წინა წინაშეს შემოხსენებულს გავლენას ზეგ მხარეზე ქალაქი-ასსი-რიულებისას, ეგვიპტელებისას, ებრაელებისას, ელდინებისას და თვით რომაელებისას²). უკვე ვიხსენებ, რომ მომავალში მრავალი ძველი ნივთიულობა უნდა აღმოჩნდეს ქართლ-კახეთში, იმერეთში, მესხეთში და შავის ზღვის პირად. როგორც ვიხსენებ ამ გვარი ნივთიულობა, შემოსივითი ხაზოვანი, გაფანტულად სხვა და სხვა გარსი სახლებში, რომელთაც არ ესმით იმისი მნიშვნელობა და ამ მიზეზით ეს ქართველი არსყოფიერი საუხევე ისტორიისთვის იკარგება.

თავისთვის ამ გვარივე უბედურება ხდებნის ზეგ ძველ ხელ-ნაწერებს. ამ ხელ-ნაწერებს შიგნით როგორათაც წარწერები ეგვიპტელებისას, ხეტებისას, სამკაულებისას და ძველის წიგნებისას, აგრეთვე ადგილობრივი მატანიანი, გუგურები და სიგელები, რომელთაზედაც უმრავლია ზეგ წინაშით და რომელნიც კადმო უფროსად წიგნითვით ქვეყნებში, ხ. დაც ამ გვარის ძველადგან დაშთილდს წიგნოვ-

*) Тамъ же, стр. 21 - 37.

ზე მიქცეულია დიდი უზრუნველბა, ეს მისაღებად, აქაიქ
გახსნული, ჯედა-ქალაქების ბიბლიოთეკებში, და მისი
შეშინებით ერთად გროვდება იმ აზრით, რომ ვისაც სურს
იმითი იხარკებლოს. ჩვენ ქვეყანაში საქართველოს ისტო-
რიის წყაროებისთვის უზრუნველბა მიუქცევიათ შიშოდ
უცხო-ტომთ შიქნიერთ. უფ. ბრასსემ თავისს უარსყო-
ლოგიურს მოგზაურობაში* (Rapports sur un voyage
archéologique dans la Géorgie et dans l' Armé-
nie, exécuté en 1847—1848. S-pétersb., 1849.)
გადმოსწერს ზოგიერთი საქართველოს წარწერები და
განკვირს საქართველო-იმერეთის სინოდის კანტორის
გუჯრები, და თუშტა მისმა „მოგზაურობაში“ ნათელი
მოქმდინა ქართლის ცხოვრებას, მაგრამ უნდა ვთქვათ,
რომ თითქმის ამ შრომით დასრულდა საქართველოს
არსყოლოგიური შესწავლა. თვით ჩვენ იმათთვის არას
ვიციქრობთ. ჩვენ იმათ ვაღმობთ კერძო სახლებში,
ვიფანტავთ აქ-იქ, გავკაქვს ივინი, როგორათაც უბრა-
ლო ნივთიულობა, უცხო-ქვეყნებში, სადაც უსარკებლოდ
იღუშებიან. ამ გვარად გვკაქვს დაკარგული მრავალი ძვირ-
ფასი ისტორიის მისაღებად. საჭიროა ჩვენს უზრუნველო-
ბას ბოლო მიუვლოთ. საჭიროა, თვითთუელმა ჩვენგანმა

იგრძნობს, რომ უკვლავ ძველადგან დაშთენილია გუგუნი, თუ სიგელი, თუ წიგნი. შეადგენს საზოგადო საკუთრებას, რომ ვიდრე უკვლავ ამ მასალას ერთადგანს შემოკვარებით და არ შეეისწავლით, ხეგნი ისტორია, როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ, არ შესდგება.—ამ ცოტა ხანში შემოსევეამ ჩაკვიგდო ხელად კრიო ათინის მთის ივერის მონასტრით მოტანილი, ეტრადზე ნაწერი მე-X—XI საუკუნის წიგნი, რომელიც გარდა ხრონიკისა, სხვა წარწერებით და ეს წარწერები შეიცვენ ნამდვილს სურათს მე-X—XI საუკ. საქართველოს გვართა და ზირთა, რომელთაც ქართლის ცხოვრება ან ურუდ იხსენიებს, ანუ სრულებით არ იხსენიებს. ვინ იგის, რამდენი ამ გვარი ძველი წიგნი ან სამუდამოდ დაკარგულა, ან კიდევაც იშოვება საქართველოში, სხვა და სხვა კერძო ზირთ სახლებში?

ვიდრე იმ დროს მოკვსწრობადეთ, როდესაც ზემოხსენებული წერებები მთლად ხელში ჩაკვიცივა, ხეგნ უნდა ვიკმაროთ იმ შრომით, რომელსაც შეიცავს ქართლის ცხოვრება და უცხო ტომთ ცხოვრება. ქართლის ცხოვრება ეკუთვნის ვახტანგ მე-VI, რომელიც იყო ქართლის მეფის ლეონის შვილი და ცხოვრობდა მე-XVII საუკ.

გახუდს ღმრ. XVIII სუკ. დამდეგს. ვახტანგი იმითა ცხოვრო-
 ღდა, რომ სხვათა შორის იმან შირკელად დასწავრეს, რომელი
 ლომი სტამბა და შედგინა სუფლის განიხნ, რომელსაც
 ამ უკანასკნელს დროდუ სასულძილვან, ღოდ იუო სვენსა მი-
 დებულა. ზოგიერთნი ფიქრობენ, ვითოც ქართლის ცხოვ-
 რება იუოს შეისწუღა ვახტანგისაგან. ეს არაა ცრუ: წინა.
 თვით ამ თხზულების წინა-სიტყვაობა ჭმარობის, რომ
 ვახტანგმა მხოლოდ შეჭკირების მეცნიერნი კაცი და მოიხსნა
 სცა რამ ქართლის ცხოვრებაემა შოგნა და კვლად გუ-
 ვარნი მცხეთისანი, გელათისანი და მრავალნი ეკლესიათა
 და დიდებულთანი და შეამოწმეს და რომელი გარეგინდ
 იუო განმართოს. აქედამ ცხადად იგუდასხმება, რომ ეს
 შრომა არის ძველი შრომა და მამასამდამე ღირსი უუ-
 რადლებისა.

ქართლის ცხოვრების თქმულება საქართველოს და-
 სწყისზე არის შემდეგი, რომელიც შემოგვაქვს შემოკლე-
 ბით. იმის გამოკვლევათ არმენია ანუ სომეხნი, ქართველნი,
 რახელნი და მოკავანულნი, ქრეთი და ღეკნი, მკრელ-
 ნი და კავკასელნი არიან ერთის შტოდამ წამომადგარნი.
 ამათი წინა-მარა ყოფილა თარგამოსი, შვილი თარმისა,
 და შედგენდა მეთონე თარმას აფეცისას და მესეთეს

ნოკსს. თარგამოსის ეფი-შვილებში განსაკუთრებით
 სასულ-განთქმულან—ჭაოსი ანუ ჭაიგი, სომხების ქაძი-
 მთავარი, ჭრთლოსი, ბარდოსი, მოკაკანი, მდუგანის, მკ-
 როსი, გაყასი და კვროსი. ბარკელი ადგილ-სადგოში
 თარგამოსისა უოფილა ბაბილოსი. შემდეგ კოდორის
 აშქუბისა ბაბილოსში ნუარითის დროს და შემდეგ
 კნებას შერვეისა თარგამოსი თავის შთამომავლობით
 დასასლებულა უორთა მთათა შორის, ეაცთა შეუდხა
 არარატსა და მახისსა³. აქ იმისი სასდობა კერ მოთავსე-
 ბულა და ამის გამო გავრცელებულა იმ ადგილებში,
 რომელთაც სასდობად ჭქონათ: უადმოსელებით—ზღვა
 გურგანისა, რომელსაც აქ გილანის ზღვად სასულ-სდექენ,
 დასავლით—ზღვა შორტასა, რომელს აქ შავ-ზღვად
 სასულ-სდექენ. სამხრით—მთა, რომელ არს ქერთთა ჭქე-
 უანსსა, შარის-შარ მიდიისა, წაღილოკით—მთა კაკა-
 სია, რომელსა სპარსნი იაღბესს უწოდებენ⁴. უფროსი
 თარგამოსის შვილებში უოფილა ჭაოსი და რადესაც
 იგინი მამს გაუერია, თავისი უსამეოფელი უმურობესი
 ჭქუენისა თვასასა⁵, არარატა და მახისი მიუცია ჭაოსის-
 თვის⁶), დანაშთენნი მამნი გაუყვანია წაღილოთ კერმო

³) ქოსს. ქაფე. ჭანსის უიქლეულს კარზე ღელს, სასულ-
 ღე კმელს (S-Mart., Recherches, 79 n. 1)

და განუყენია ჭკუენანი ღირსებისაებრ მათისა⁴. გადა
 რვა ძმას ბძანებლობდა გმირი ნებროთი, რომელმაც მისე
 წინასწარმეტყველების თქმით იყო ქამის (სამსხ) მისამა
 მკალი, ქაღვეკელის მატანის აზრით პელი ანუ პელუსი,
 ასსიარის სამეფოს დამფარებელი, ქართლის ცხოვრების
 თქმულებით წინაპარი სპარსთა და შირველი მეფე უოვ-
 ლისა ჭკუენის⁴). ჟურთ თარგამოსელნი მსახურებდნენ
 და ქმონებდნენ ნებროთს; შემდეგ, როდესაც ისინი
 გამრავლდნენ და გაძლიერდნენ, ქაოსის რჩევით იმათ
 ნებროთს აუტყეს ბრძოლა და სძლიეს.

ამით ასრულებს ქართლის ცხოვრება რვა ძმით ამ-
 ბავს და შემდეგ მიჭყოფს ხელს განსაკუთრებით ქართ-
 ველთ ცხოვრებას. შემდეგ ქართლისაიანთ გასვლისა არა-
 რატით და მახისით, იმათის ადგილ-სადგომის საზღვრუ-
 ბი შეიფარდა მთელს სივრცეს შავის ზღვით მტკვრისა და
 არაქსის შესართავამდე. ჩრდილო ნაწილი კავკაზისა კაი-
 ხანი უდაბური ყოფილა. გაურის დროს თარგამოსს ეს
 მხარე დაუმკვიდრებია კავკაზისთვის და ლეკოსისთვის;

⁴) დას. X, 6—8. ქართლის ცხოვრება, სს., 1849,
 17, 23. — Langlois, Collect. des historiens anciens
 et modernes de l' Arménie, I, 16.

ამთი შუღბი შემდეგ დახალგაუღან უძღლეს ადგი-
 ლესში, რომელთაც დაჭრქმევათ მურძეკეთი და მურძე-
 ქთი. ვერ თხუბი და წერქსუბი არ იმსხუბუნან. ვაჭვან
 'ხის მხრით საქართველას გზად უაფილა კარი ზღვისა
 ანუ დარუბანდისა და კარი არაგვისა ანუ დარბაღისა. სა-
 ქართველო თავის საწილებით შეიცავდა: კახეთს, ქუროთს,
 ვახუხეთს, ქართლს, რომელიც არაგვიითგან და ამბაზით-
 გან ვიდრე ტახის-ქართამდე იწოდებოდა 'სედა-სოფლად,
 რომელსაც აქ ქუქიან შიდა-ქართლი, ხოლო 'სემო-ქარ-
 თლი არს ტახის-კარს 'სემო სამცხე და კლარჯეთი.⁴
 უმთავრეს მდინარეებზე და მკვარ ადგილებში ამჩნებუ-
 ლა ქალაქები: ამბაზი, მცხეთა, უფლის-ციხე, ურბნისი,
 კასპი, ქუროთი, ხორანხია, თრბის ციხე ბოსტან-ქალაქი,
 წუნდა და ქალაქი არტახისი, რომელსა მამის ერქვა ქუ-
 თა-ქალაქი, ხოლო აქ ქუქიან ქუროთი ქართლსა და კვ-
 რისს მუი საზღვრად უაფილა ერთი მცირე, რომელსა აქ
 ქუქიან დისია. ერბისი მდინარე-ქუროთს ქვემო სტეპით
 ბერძნებს ასე, რომ შემდეგ თვით ფარსის შ მეფის დროს
 ადგილობრივთ მცხოვრებთ უარი უთქვამთ ბერძნების წი-
 ნაღ'დ გიანსზე. თარგამოსის შთამომავანნი უაფილან
 გიანსი და მრავალ ეამ ცოცხლობდნენ. თვით თარგა-

მოსს უცხოცხლია 600 წელი. უფროსი ქართლისაჲნი და
 დანაშთენთ თუამე ბძნებლობდა; იწოდებოდა ^{ქართლისაჲნი} ~~ქართლისაჲნი~~
 დანად და იყდა მცხეთის ქალაქში, ^{ქართლისაჲნი} ~~ქართლისაჲნი~~
 ბუღ იყო უმეტეს ყოველთასა და უწოდდეს დედა-ქალა-
 ქად. მამა-სახლისის ხელ-ჭე ვითსი გამოხეილნი შირნი
 იწოდებოდნენ თავადებად. მამასხლისი განაგებდა ყოველ-
 სხვე საქუერო საქმეს, უშირველესობდა ბრძოლაში, მუ-
 მდგომელობდა ურთი-ერთს განხეთქილებაში და ამშვი-
 დებდა. ქართლისაჲნი ცხოვრობდნენ კლდეებში, მარჴურს
 სახლეებში და ქვით ნაშენს სიმაგრეებში; კაცი-სანი იმათ
 ქეთიკარის ხმარება არ იცოდნენ. ეს ხელმოწება იმათ
 უსწავლათ ხმარებელის ერისთავის არდაშისაგან. ზნეო-
 ბით ქართლისაჲნი დიდად მდგომარნი აღეჭიანდრე მაკე-
 დონელი მე-III საუკ. ქრისტეს წინაჲ ქართლში შიქსკედ-
 რიჲ ს:ზიზღარს ზე-სვეულესს; ქართულნი ნათესაობას
 არ მისდევენ, იყვნენ ვარფნილნი, საჭმლად ხმარობ-
 დნენ ყოველსავე სულ-დგმულს; თვით ადამიანის მოკერს;
 თაყვან-სც-მდნენ შუეს, მოვარეს, ვარსკვლავთ, ჩოთიკარ-
 თა და შირუტყვთა. ქართლის ცხოვრება გვიამბობს ზო-
 გიერთ უცხო-ტომთ დასახლებას საქართველოში, მაგად.
 ურთიებისს ხმარებლობისაჲრის ტყვეობის შემდეგ, თურ-

ქვისას სძარსეთას მკვას კიროსის დროს და სს. რქ-
 მომდის ქართლისიანთა ენა სომხურა იყო, ~~ყოველად~~
 შემოკარეს ესე ურაცხენი ნათესავნი ქართლსა შინა, მან
 შინ ქართველთა დაუტოვეს ენა სომხურა და ამათ უო-
 ველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული...⁵ და იყვნეს
 ქართლსა ესრეთ აღრეულ ესე უოველნი ნათესავნი და
 იწინასკობდა ქართლსა შინა ექესი ენა: სომხურა, ქარ-
 თული, სსზარული, ასურული, ებრეული და ბერძნული.
 ესე ენანი იყვნეს და იგოდეს უოველთა ქართველთა, მამა-
 თა და დედათა. ⁵ ეს თარგამოსის შთამომავლობას, ესე
 იგი ქაოსიანთა, ქართლისიანთა და კავკასიელთა კაი-ხენი
 ურთი-ერთი კავშირი არ შეუწყეტიათ, ერთი მეორეს
 შექმნიობას აღგვეჩვენ და მტერს ერთად ებრძოდნენ.
 იმათნი საზოგადო მტერნი იყვნენ სსზარსი, რომელნიც
 კავკასიის ჩრდილო-მხარეს ბინადრობდნენ და ხებრო-
 თიანნი არუ სძარსენი. განსაკუთრებათ იმათთვის საშიშნი
 უოველან ხებროთიანნი. ბრძოლა იმათთან თათქმის შე-
 უწყობადი უოველთა, ხებროთიანნი ცდილობდნენ არა
 თუ მხოლოდ თარგამოსიანთ დამონკვებას, არამედ გავ-

⁵ ზოგიერთი ქართლ-სსზარების დედნიება: და იგოდეს
 უოველთა შეკეთა ქართლისთა.

რგვლებსაც იმათ შორის სწავსულის ს. მოკლავაძის წეს-
სას და სარწმუნოებისას, ესე იგი ნაქალაქი მოსწავლე-
ებისას.

ს ი მ ლ ი რ ი თ ი ა ა

ვინც ვი დავეთრებო ქართლის ცხოვრების თქმუ-
ლებას საქართველოს დასაწყისზე, ის აუცილად იგუ-
ლისხმებს ამის ზღაპრულ თვისებას. ეს უნდა იყოს მი-
ზეზი, რომ ქართლის ცხოვრება ზოგიერთთა მიხედვით
კახტანგის ძაღვ მოგონილ შრომად. რომ ქართლის ცხოვ-
რება არ არის მე-XVIII სუკ. მოგონილი, ამას საბუთს
თვით ეს შრომავე გვაძლევს სულში. უხეულებანი საქარ-
თველოს სწონიკების შემადგენლებანი, ქართლის ცხოვრე-
ბის თქმით, არიან: მონათხის რძელი, უყარმის დედო-
ფალი სალოძე, რომელსაც აუწერია წმინდა ნინოს მოდ-
გაწობა და ქართველებისაგან ქრისტეს აღსარების მი-
ღება ⁶⁾; ამათთან, ურბების მღვდელი და ბერეთვე ურბის
დედაკაცი სადონია, თანხვე ნინოს მოწიფენი; ამათი
მოთხრობა შეიცავს იმავე საგანს ⁷⁾. მე-IV სუკ.
გარაზ - ბეურის შვილის მურკანოზის ცხოვრება
აუწერია სწრაულ ენაზე ქართულს ზაქარია მღვდელს

⁶⁾ ქართლის-ცხოვრება, I, 99.

⁷⁾ იქვე, 64, 79 - 101.

და შემდეგ ქართულად უთარგმნია მკარა მღვდელს⁸⁾.
 არაელა იმპერატორის მიერ ახსაზეთის დეკრეტის⁹⁾ მიხედვით
 წ. ცნობა გამოკრებულად საეკლესიო წიგნების¹⁰⁾
 ცხოვრება წმინდა აბიბოსი, მეთაფხეტის მამათაგანისა,
 რომელმაც მე VI საუკ. შემოსულის საქართველოში
 შეუდგენია ჭათალიყოსს არსენის¹⁰⁾. აფხაზეთის ერის-
 თაჲს ლეჟანის დროს მე-VII საუკ. მოახსენებულა აგუ-
 ჯანა, რომელსა შინა აღწერილ არიან მეფენი და წარ-
 ხინებულნი ტომებით და სოფლებით მათითა¹¹⁾. მე-VII
 საუკ. ლეონტი მროველს შეუდგენია მეფე არჩილის წა-
 მკის არაბთაგან, ისტორია მეფეთა და სახარების გავრცე-
 ლება ნინოს მიერ, ხოლო აქ სწერს დეკანოზი ითანე,
 დაურთავს ქართლის ცხოვრება¹²⁾. იმავე არჩილის ცხოვ-
 რებას დასასრულ ქართლის ცხოვრება იტყვის: წინგნა
 ესე ქართველთა ცხოვრებასა ვადრე ვახტანგისამდე აღი-
 წერებოდა უძლითი უძიად, ხოლო ვახტანგ მეფისათაგან
 ვადრე აქამომდე აღწერა ვჴანშურ ვჴანშურთანმან ძმისწუ-

⁸⁾ Hist. de la G. I, 138 n. 1.

⁹⁾ Ibid. 229 n. 1.

¹⁰⁾ Ibid., 233 n. 2.

¹¹⁾ ქართლ. უცხოეზი, 178.

¹²⁾ H. de la G, I, 253 n. 1.

ღის ქმარის წმიდის არსილისაჲს, ნათესავის არსი-
ლისა, მარათის ძისაჲს, და ამიერითვის შემყვანისა. ან-
თესავთა აღწერონ, ვითარცა ისიღონ და წინამძღვართაჲს
უამის უწყებად მოხცეს გონებასა მათსა ღვთივ განარბო-
ბილსა ¹³). რა გვარა მზარუნველობა ჰქონათ ქართვე-
ლებს საკუთარის ისტორიისათვის, ეს იქადაგებ სწახს,
რომ მე-XIII სუფ. სომხის ისტორიკოსის სტეფანოს
ოზბუღიანის მოწმობით, ამ ქვეყანაში ძველადვე იყო არ-
სიკები, რომელნიც იწოდებოდნენ სამეფო არსიკებად,
სამდივო არსიკებად და დავთრებდა ¹⁴). იმავე სტეფა-
ნოსის აზრით საქართველოში უფროა სარგადო სა-
ქართველოს მტრისა, რომელიც ექრთად ს ცხოვრებდა
იწოდებოდათ ¹⁵). ხვენ დარწმუნებულნი ვართ, რომ
თვით ეს „ცხოვრება“ არის ის ქართლის ცხოვრება,
რომელსაც ვახტანგ მეფეს მიუწერთ, მხოლოდ ვახტან-
გისაგან შემოკრებილი, შემოწმებული და შეკვირული. ამ
აზრს ამტკიცებს სომხური ხარისხა ანუ უკვე ვთქვით,

¹³) ქართ.-ცხოვ 184.

¹⁴) Histoire de la Siounie, SPB., 1864, I,
221 — 238.

¹⁵) S-Martin, Mémoires sur l'Arménie, II, 65.

ქართული ხრონიკა სამხურ ესზე, რომლის ერთი და-
 დანი, გადაწერილი 1279 - 1311 წელს, უფროსსს
 უბოვსია ქსიოდინის მონასტრმა და თეოდოსიუსმა
 კათ აღმაშენებელის სიკვდილამდე, რომლითაც თავდება
 გამოწერილია, თუცა შემოკლებით, ვანტანგის ქართლის
 ცხოვრებიდან ¹⁶).

ამ გვარი საბუთები სხვაც გვქვს, მაგრამ შემოდ-
 ჩვენებულზე სკამარისა. შესახებ ქართლის ცხოვრების
 დასაწყისის წვნი აზრი შემდეგია. ის შედგენილია ქრის-
 ტიანის ხელით. გადახელო თვლი იმის 21, 24, 39 — 40
 სტრიქონებს, რომელნიც წამოკვიდევენ ქართლისაიან-
 თიგან დვთის დავიწყებს, ისრულების ეგვიპტით გი-
 მოხვლას, მოკვების მისვლას იერუსალიმში, ქრისტეს-
 შიშას, ცხოვრებას და კვარცხას და თქვენ დარწმუნე-
 ბით, რომ ამ გვარად წერა წამართის მიერ შეუძლებე-

---

¹⁶) სხვებულა ხრონიკის უბსტოცულა თარგმა Chronique Arménienne ხართულია ხრონიკის მეტ გამოცე-
 მულს Additions et Eclaircissements à l' Histoire de la Géorgie, SPB, 1851, 1—80. ანთ სვე-
 უბსის-სიკის შემოცხილა იმის ცხოვრის აღვინამის თარგ-
 ლიანთ ეგვიპტის მომომეგლოთა და ცხოვრება წამოკვიდევენ
 სქართულოს დასაწყისს იმეც სიკვდილთ, ლოკონს წვნი
 ქართლის ცხოვრება.

ლი იყო. ქალაქი სამცხეილად იმ დროს აღმოსკენა, რადესაც ქართლის ცხოვრების დასაწყისი უნდა იყოს შედგენილი. ხყნის ფაქტით უკვე აღიქვამება მხოლოდ, რომ ეს შეუდგენიათ მამს, როდესაც ბერძნულ გაკლენას ემონავებოდა სომხურა ენა და ლიტერატურა. ეს გაკლენა თვით ქართლის ცხოვრებაშიაც სწანს. ამ შემთხვევაში, ბრძანებს შენიშვნით, არ შეიძლება განკვირვებას არ მიგვით ქართლის ცხოვრების მამათ-მთავართ სახელების ბერძნულად ფორმებში, მაგალ. თარგამ-ოს, ქართლ-ოს, მცხეთ-ოს, გარდაბ-ოს. აქ მირვანის ანუ მურვანის მაგიერ იხმარება მირვან-ოს, მურვან-ოს. ქუროსტანის მთის ქედი სახელ-წოდებულაა თრეთად, რომელიც ბერძნულად ქნიშნავს მთას. :დექსანდრე მაკედონელის გამხედრების მოთხრობაში მოხსენებულია ბერძნული სიტყვა პტოტატოს. რომელთაც ქართლის ცხოვრება ბერძნულ მხედართ უწოდს¹⁷⁾. ეს გაკლენა, როგორც ქეპო სტრიქონები დაგვარწმუნებს, მოქმედებდა საქართველოზე სომხეთით. სომხეთში გავრცელებული უოფილა ძველადვე თარი ენა—სირიული ანუ უკედ სირიაკული და ბერძნული. სომხურა ისტორიული მოთხრობები უწერათ მე-IV

¹⁷⁾ Hist. de la G.—Intrad. et tables, p. XXXIII

საეგვიპტე სირიელებს-მან აბას კატინას, დიკონას,
 ბარდუზანს, ბერძნებს—აგათანგს და სხვებს¹⁸⁾
 საუკ წმ. მესრობის შეუდგენას, მოსე ქორენელი¹⁹⁾
 სომხური ანბანი და თვით ქართული ხეგუნად²⁰⁾ და
 შიოლოჯ ამის შემდეგ დაუწყო თ სომხებს საკუთარს
 ენაზე წერა: მესრობის მოწვევა შესდგომიან სამლო
 წერილის თარგმანს ბერძნულიად²¹⁾. იმათ შორის გა-
 მონიხილი სომხის მწერალია მოსე ქორენელი, რომელსაც
 დაუწერია ვრცელი „ისტორია სომხეთისა“, დაფუძნე-
 ღი უმთავრესად ბერძნების საეკლესიო მწერლებზე და
 მეტადვე ეხსიანის ეპისკოპოსის ეკსევის თქმულებაზე.
 მოსე ქორენელი ხსოვრებდა იმ დროს, როდესაც საქრის-
 ტანო მემტანქია უკვლავ ხადსთ გეარტომობას იმუ-
 რებდნენ „დაბადების“ გარდამოცემაზე. ამ წყაროზე აუ-
 შენებით მოსე ქორენელს სომხეთ შთამომავლობა და
 ქართლის ცხოვრების ქრონიკელის ტომის მომდინარეობა²¹⁾.

¹⁸⁾ Victor Langlois, Etudes sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorene—Mél. Asiat, t. IV, livr 3, p. 295.

¹⁹⁾ Collect. des hist. arm. II, 162.

²⁰⁾ Mél. As, IV, livr. 3, p. 295.

²¹⁾ Renan. Hist. des langues sémit. 27: V. Langlois. Collect., I, 16—Mél. Asiat, IV, livr. 3, 310—311.

ამ უკანასკნელს შქმთხვევაში ცხადია სომხეთის მწერლობის გავლენა ქართლის ცხოვრებაზე. აიხსენებოდა ნუმიფორუსი საბუთი. მარ აბას კატინა ამბობს: ²⁰² „არმენიკებს შიშ ჭაივი შთამომავლობდა თორგომისაგან და იაფექტიკან²²⁾, შოსე ქორენელი: „იაფექტიკან ჭიჭე გომკრი, გომკრმა თირასი, თირასმა თორგომი, თორგომმა ჭიჭე, ჭიჭემ არმენიკი²³⁾ ქართლის ცხოვრება: „თორგომის შიშ სომხთა და ქართველთა, მანთა და მოვანკლთა, ჭყრთა და ლეკთა, მკერულთა და კვეკსიანთა იუა მუ თარშისა, მისა ავანანისა, მისა სოქსა²⁴⁾. უმჯობელია, რომ სომხები თავიანთ შთამომავლობას უკავშირებენ სოქს თირასით, ქართველნი თარშისათ, რომელნიც არის იგივე თირასი და რომელსაც „დაბადება“ არ მოიხსენებს. ამასთანავე სომხების თორგომი და ქართველების თორგომისი არის ერთი და იგივე ფორმა, მაშინ როდესაც უკვლეა დანამთქთ ტომთა ფორმა თოდომმა. უკვლეა, რომ თირასი მოგონილია სომხეთის მწერლებისაგან და მათვისკუთხი ქართლის ცხოვრებისაგან; თვით ქართლს

²²⁾ Langlois. Collect., I, 16 — 17.

²³⁾ Ib., II, 58.

²⁴⁾ ქართლ.-სს, 15.

ცხოვრების პირველს შემადგენელს დაუყავს მარტოა ქართ-
ველთ შთამომავლობა სომხების შთამომავლებსა და ამ
აზრის დასამტკიცებლად ვიტყვი, რომ მანამდე მის
აზარს კატინა, არც მოხე ქართველი არ იხსენიებენ ქართ-
ველ ტომს თარგომის შთამომავლობად; მაშასადამე
თვით სომხენი არა ქსადან იმათ თავიანთ მონათესავე
ტომად, მათ ერთგვარ ტომობას ქმნიდნენ მათნი მწე-
რადნი მხოლოდ მე-XIII სუვე, ესე იგი სიუნას ემანკო-
მისა სტეფანოს თარგომისა და ვარდან დიდი, მიგრამ
ესენიც ამ თქმულებას აფუხებენ, იმავე სიტყვით, ს-
ქართველთა ხრონიკებზე²⁵⁾ ერთი უმთავრესია საბუთ-
თაგანი თუ რომელი ტომი რომელ ტომთან არის ნა-
თესავერად დაკავშირებული არის, როგორც ვაღერ გვი-
თქვამს, დასტავსტრეკური გამოკვლევა ქნებისა, დასტავსტრე-
კის მხრავ საფუძვლიანად არის შესწავლული მხოლოდ
სომხური ესა და დასტავსტრეკისა, რომ ის წარსომდგომი
იმავე არიულის ძარბაში, რომელსაც ევფანთან ზეხდუ-
რა, ხმარსული, თხური, ქურთული და ავგანური²⁶⁾ ამ

²⁵⁾ Hist. de la Géor. I, 16 n. 1.

²⁶⁾ Ern. Renan, Rapport sur les tra-
vaux du Conseil de la Société Asiatique pen-
dant l'année 1867—1868 — Journal Asiatique,
juillet-août 1868, p. 56, 64. Abel Hovel que
La Linguistique — Bibliothèque des sciences
contemporaines Paris, 1876, p 218.

კერ ეს უნდა ვუხეკნოთ მკითხველს, რომ ქართული გვარის ენების გოგონადიული მდებარება შედგება მკვლად მთელს ზემო ბასსეინს მტკვრისას დედე-მინდვირის-წრდილოეთად არაგვისას, სამხრეთით ხრამისას ანუ ქეჩისას, დებედისას და ახსტაფისას, აღმოსავლეთით — აღაზნისას, დასავლეთით — ჭოროხისას, ჩრდილო-დასავლეთით — ბასსეინს რომისას და იმის მტოებს ვიდრე გაგრამდე ²⁷⁾. ამ სივრცეზე უაფილა გაგრცელეპული ქართულის ენების გვარი, რომელსაც, ქართლას ცხოვრების აზრით, შედგენდნენ: ახლანდელი ქართული, სვანური და ლაზური მკერულითურთ. სვანები მკოდრობდნენ იქვე, ხადაც ცხოვრობენ ახლაც. ლაზურ ენას ხჭვრია მთელა მკო ზღვის პირი უუბანიდამ მთელილებით ვიდრე ტრამპიზონის თემამდე და თვით ტრამპიზონიც ²⁸⁾ ესე იგი მთელი ის სივრცე, ხადაც ზეენ დრომდე ბინადრობდნენ ანუ ბინადრობენ ჩეჩენები და აფხაზნი, გურულია და ლაზნი ანუ ჭანნი, რომელნიც მკერელებად იორცხებიან ქართლის ცხოვრებაში ²⁹⁾. ამას წინადა ამ

²⁷⁾ Hist de la Géor. II partie. 2 livr. — Introduction et tables. p III.

²⁸⁾ Hist de la G. I, 18, 56.

²⁹⁾ Ibid., 56.

ენების გვარ-ტომობას უკავშირებდნენ არიულსა და ინდო-ევროპულს ენებს—ბრასსე სომხურს, ბოჭორს სომხურ ტულს, ორივე ეს აზრი უარ ჰყენს უკანასკნელს და უფრო მეტ მ.ღღერის აზრს დაემუარნენ, ვითომც ქართული ენაი შეადგენდნენ ტურანულის გვარის გრუმ-მას³⁰). ეს უკანასკნელი აზრ.ც სავსეოდ მაინცათ უფრო ღისკვისტებს, ვიდრე არხეოლოგებს. ტურანულს მომდინარეობის ქართულებასის არხეოლოგები იმაზე აფუძნებენ, რომ ტურანული ძველის ძველად არიანო გამოსუღნი საშუალო აზიიდან და გავრცელებულნი, ესე იგი იმ დროს, როდესც იმათ ფიქრით ქართველი შთამომავლობა დამკვიდრებულა მცირე აზიამა³¹), როდესც არიულნი და იმათ შორის თვით სომეხნი ჯერ არ სწახან.

თუმიჯითველისათვის სავსეა უფრო ცხდა საბუთები სომხეთის მწერალი გავლენისა ქართლის ცხოვრებაზე, — სპარსეთის გავლენის შემდეგ გამოვიკვლევთ, — აი რამდენიმე უმთავრესი საბუთი. მუთისისწორეთ ქართლის

³⁰) А Цагарели. О грамматической литературѣ грузинскаго языка, СПб. 1873 стр. 63—73.

³¹) Maspero, Hist ancienne, 236, 238, 398.— Jules Soury, Revue des Deux Mondes, 15 oct. 1873, p. 909—910.

ცხოვრების კარდამოცემა ქაიყის დასახლებაზე მასობის
 ძირად და თვით ბრძოლა თარგამოსიანი. აქვე უნდა აღვნიშნავ
 მარ ახას კატინას თქმულებას იმავე საგანზე³²⁾ და თქვე-
 უმჯობესად დარწმუნდებით, რომ ქართლის ცხოვრებას
 ეს ცნობები გამოუყრება მარ ახას კატინას თქმულე-
 ბიდან და ეს ცნობა იმას კიდევ უკიდურია. თვით თერ-
 ნიკას ბუფისაგან შემოდებული ზოდიტკერი წესდება და
 დამურება ხასტროსი და სერის თვითების მოკვებობებს
 ვადასსავის მიერ დაფუძნებას სომხეთში ხასტროსობის
 სას³³⁾. როგორც ქართლის ცხოვრება, აგრეთვე მოხე
 ქორეული ძველადვე უწყებებს არმაზის ტახარს—ზარეუ-
 ლი მცხეთის მსიღობლად, სადაც იყო ქართლის სა-
 საყლავო, მუორე ანის ქადაქში, სადაც სომხეთის მეფეა
 არმაკიანი იმარსებოდნენ.³⁴⁾ ქართლის ცხოვრების თქმით,
 ქართველი ძველად უკვადარსა სტამდენ და საყლავი არა
 იყო. მოხე ქორეული ძველად წამს სომხებისაგან არ

³²⁾ ქალ-ტბ., 19.—Langlois. Collect., I, 18.

³³⁾ ქალ-ტბ., 31.—Collect., I, 46, II, 26.

³⁴⁾ ქალ-ტბ., 19, 20, 32 —Collect., II, 106.—

ახსენიებს, მაგრამ ამტკიცებს, რომ იგიანა ^{კვამახებს} (კვამახებს) უმსხვირბლავდნენო ჭაღულ ჭაღულს (კვამახებს) კართლის ცხოვრების ნაშთი წმ. მისიელს ს. მ. ს. კვამახე დიოკლეტთან ამპროტორის მიერ და ტარდატ მეფის შემად შეგვლა გამოცრებულად ავთანუგ ს. მ. ს. უღუღადამ (მე-IV ს. უკ.)³⁵

შეუძლებელია, რომ რაიმე ისტორიული მნიშვნელობა მკითხველთა ქართლს ცხოვრების თქმულებას ქართველთა მთავრობებზე და იმათ მარჯულს ისტორიაზე. სკნის ფიქრით, ქართლის ცხოვრების დასაწყისზე იგივე უნდა ითქვას, რც მეცნიერს რქანს უთქვამს მოსე ქართველზე. რქანა ამბობს: ამ მწერლის მოთხრობა სხვა არა არის რა, როგორც უმართებულად არეული მოთხრობა ბიბლიისა და ედღინების აღმოსავლეთის ისტორიის ძველ დროებზე³⁷). ამ შემთხვევაში უფროა რა რა უნდა ვიქონიოთ მხედველობაში. როგორათაც გარდამოცემა ბიბლიისა და ქაღდუო-ასსრიელთა, აგრე-

³⁵ ქართლ. უკ., 25. — Всеобщая история Асохика, 278

³⁶ ქართლ. უკ., 69, 70, 75. — Collect., II, 139 — 142, 150.

³⁷) Hist des langues sémit., 42. n. 3.

თვე ძველის ელღინებისა ზეჲს ტომზე ერთი ძეგარს
 თითქმის ეთხნისებათ; თითი ასედი არც არცა
 გამოკვლევს: ეცხოველებს ამ თქმულესს. ^{მაგრამ} ^{თავის} ^{გარეშად},
 ბევრი დროს კიდევ საჭირო, ვიდრე უკანხსენ ღი სიტყვა
 წარმოითქმოდეს ამ საგანზე, მაგრამ ის ვა არ უნდა დავივი-
 წყოთ, რომ ხსენებული უცხო-ტომთ იგიან სახელ-
 წოდება კოლხებისა, ტუბაღისა ანუ ტიბარქებისა და
 მოსხებისა. ამ სახელ-წოდებით შორის მხოლოდ კოლ-
 ხიდას იხსენიებენ იშვიათად სომხეთის ძველი მწერალნი.
 ქართლის ცხოვრებაში არც ერთს ამ სახელ-წოდებითა-
 განს არა ვპოულობთ. ვინდა ამისა არც ქართლის ცხოვ-
 რებაში, არც სომხეთის მწერალთ არ იგიან უძვე-
 ლესი საცხოვრებელი ზეჲის ტომისა, მაშინ როდესაც
 ამ საცხოვრებელს უწევს ებენ ქალდეო-ახსიარულნი და
 ელღინნი.

ზეჲს ამის არ ვამტკიცებთ, რომ ძველი გარდა-
 მოცემს ქართლის ცხოვრებისა სრულებით ყლადრული
 იყოს. ზეჲს ასრია ის არის მხოლოდ, რომ ქართლის
 ცხოვრების მიწველნი შემადგენელნი დამოსხვებულნი
 ქყოღიას სომხეთის მწერლობას; მაგრამ ვარებ ამ უძე-
 მოქმედებისა ქართლის ცხოვრება არ არის მიღად უარ-
 საყოველთა: ის წარმოთკვიდგენს ზოგიერთს თქმულესს,

რომელიც ნამდვილ შემთხვევას შეიცავს. ამ გვიანნი შე-
 მთხვევანი არიან: დასახლება საქართველოში სხვა და სხვა
 უცხო-ტომთა, მაგალ. ურიათა, თურქთა და ქველანთა;
 აგრეთვე ხაზართ ბრძოლა და იმათგან დასახლება ოსე-
 ბისა სრდილო-კავკასიად. ეჭვი არ არის, რომ საქარ-
 თველოს ურიანი ძველას-ძველადვე უნდა იყვნენ ამ მხა-
 რეში დასახლებულნი, როგორც ამას ქმონძობენ ისტო-
 რიული და არსეოლოგიური საბუთები³⁸⁾. შემთხვეუ-
 ბულთ თურქთ შთამომავლობად ქსედიან ორბელით
 გვარს³⁹⁾ ელიანების ცოდინიებზე ზევს მხარეში ამას
 წინაჲ გვჭონდა საუბარი, მაშასადამე ამ შემთხვევაში
 ეჭვს ადგილი აღარა აქვს. აქ მხოლოდ დაკურთავთ, რომ
 როგორც ქართლის ცხოვრება ქმონძობს, ბერძენი და
 ქართველი ურთიერთ-შორის უოფილან დაკავშირებულნი
 შეგროვულად და შირველნი უკანასკნელთ ბრძოლამაჲც

³⁸⁾ მაგალ. ერთი ქვ. ეპიგრაფის წარწერათ, რომელიც
 მცხეთის სამთავროს სისულღოში იპოვეს და რომელიც, რო-
 გორც გვაჩვენებენ, გუოვის 589 წელს ქრისტეს წინაჲ.
 Дм. Бакрадзе, 0 до—исторической археологии, стр.
 37. — ქართ. - ცხ, 25.

³⁹⁾ Hist. de la Siounie, I, 210—212.

ესმარტებოდნენ⁴⁰⁾. ესეც უნდა ვთქვათ, რომ მარტენ-
დისტი ვიუდ სენ-მარტენი დიდს ისტორიულ მნიშვნე-
ლობას მისთვისებს ხეც გარდამოცემას პრინციპის
სიტყვით, „ბერძნების მესტორიეთ არ დაუტოვებ-
ათ არავითარი ცნობა, რომ იმათ კოლონიებს შვიც ზღვის
შირად ქეოხიეთ ბრძოლა გვეცხიულებთან. მხოლოდ
ქართლის ცხოვრებისგანა გვაქვს გარდამოცემული ეს
ცნობა, რომელიც წამოხებული და უაქცელი ჭეშმარი-
ტება არისო“⁴¹⁾. ამგვარსავე მნიშვნელობას მისთვისებენ
კროძიულნი მეცნიერნი თვით იმ გარდამოცემას ქართ-
ლის ცხოვრებისას, რომელიც შეეხება ხაზარებს და
ოსებს⁴²⁾.

ქართლის-ცხოვრების თქმით, მას ეჰმა შინა განმ-
დოერდეს ხაზარნი და დაუწყეს ბრძოლა ხათესავეს ლეგისათა
და კავკასიისათა. ესე თარგამოსიანნი უოველნი მას ეჰმა
თყენეს მშვიდობით, სიყვარულსა ერთმანეთისასა; სოლო

⁴⁰⁾ ქართლ.-ცხ., 23 პეს.პეს. 8.

⁴¹⁾ Mém. sur l' Arm., II, 190 n.-e.

⁴²⁾ Dubois de Montp., Voyage, II, 25—26;
IV, 354—362.—V. de S-Mart., Recherches,
149—152.

შეიღოს სკდა კავკასიისთა იყო უფალ დურმუკ, მუტა-
 რეთისი, უზრახნეს ესე აქსითავე ნათესავთა მარტვილისა
 თა და ითხოვეს შველა ხაზართა სკდა. ხოდო მუკვილის
 ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი და გარდავლეს მთა
 კავკასია და მოსტვეენეს ყოველნი ხაზვარნი ხაზარე-
 თისანი და აღმურეს ქაღაქნი შიხსა ხაზარეთისასა და
 წარმოვიდეს. ამისხა შემდგომად ხაზართა იმინეს მეფე
 და დაემორჩილეს ყოველნი ხაზარნი მეფეს მას ჩხუ-
 ბულსა შიხსა და წარმოიდეს ესე და გამოვლეს ზღვის-
 კარი რომელსაც აწ ქუვიან დარუბანდი. კერ წინაღუდეს
 თარგამ ასიანნი, რომეთუ იყო ხიმრავლე ურიცხვი ხაზარ-
 თა. წარტვეენეს ქვეუნიანი თარგამოსიანთანი და მუკვილს-
 ნეს ყოველნი ქაღაქნი არარტისანი და მახისისანი და
 სრდილოეთისანი. ხოდო დაურეს ციხე-ქაღაქნი თეს-
 რისისა, სამშკლდე და მტკვრის-ციხე, რომელ არს სუ-
 ნანი, შიდა-ქართლი და ეგრისი. და იხწევს ხაზართა
 ორნივე ესე ტახანი, რომელ არს ზღვის-კარი, დარუ-
 ბანდი და არაგვის-კარი, რომელ არს დარიალი და გი-
 ხიმრავლეს ხაზართა გამოსვლა და ტვეენვა მათი, და კერ-
 ღარს წინა-აღუდეს და მიერთდეს იქმის ყოველნი თარ-

გამოსახსნი მოხარვე ხაზართა. სოლო დაქს მიწვეულ
 გამოვიდა ხაზართა ძევე და მოსტყვენა ქვეყანისა, რომ-
 ძესა შემოდ დავეიწკრია, და გარდავლეთ ვითა ვაგვესა,
 და იყო ძე მისი სასულით უობოს, და მისცა ძესა მისს
 ტყვე სომხითისა და ქართლისა. და მისცა ქვეყანა კავკა-
 ხისი ნაწილი ლომქვის მდინარისა დასავლითა, დასავლეთ-
 თამდე მთისა და დაქმენა. უობოს და მათნი ნათესავნი
 არიან ოსებნი და იგი არს ოსეთი, რომელ ნაწილი იყო
 კავკასისა. და დურძუკ, უწარსინებულეს იყო შვილითა მო-
 რის კავკასისთა, მივიდა და დაუდა სამარაღსა მისა მთი-
 სისა, უწოდა სახელი თვისა დურძუკეთი, და მისცემდა
 ხარკსა ძევეს ხაზართასა.

ხოლო მსვე გზობასა მისცა მამის მის-წუღს
 მისსა ხაზართა ძევემან ნაწილი ლეკანისა, აღმოსავლით
 ზღვიდგან დარუბანდისით მდინარემდე ლომქვისა, და
 მისცა ტყვე რანისა და მოვკანისა და ექმენა იგი ძეს,
 რომელ ნაწილი იყო ლეკანისა. ხოზანის, რომელი უწარ-
 სინებულეს იყო ნათესავთა შორის ლეკანისთა, მივიდა
 და დაუდა სამარაღსა მისა მთისსა, აღაქმენა ქალაქი და
 უწოდა სახელი თვისა ხოზანხეთი.⁴³⁾

⁴³⁾ ქართლ-სახარკი, I, 21 — 23.

საზარბნი კეუთხოღენს ძველადვე ვრცელად გავრცელებულს საშუალო აზიამი. თურახის მოდგმას მრეწმისმწიფობას, რომელსაც შეადგენენ ოთხნი უმთავრესნი ტომნი: თუნგუზნი, მონგოლნი, თურქნი და ფინნი. თუნგუზნი იყვნენ გაბნეულნი ჩინეთის საზღვრით წრდილო-მხარეს ვიდრე ციმბირამდე. მონგოლნი თავდაპირველად ცხოვრობდნენ ბაიკალის ტბის მახლობლად და ციმბირის აღმოსავლეთს ნაწილში, ვიდრე ჩინეთს-სხმამდე XIII სუგ. ქრისტეს შობის შემდეგ მოელი მონგოლის ნათესავობა ერთად შემოჭრიბა და მონგოლის სამეფო დააწესა. თურქნი ბინადრობდნენ აღტაის მთიან მთეოლებულ კასშიის ზღვამდე. ფინნი ანუ ჭუნნი იმყოფებოდნენ ურალის მთებში, ამისთვისაც ფინურს ეხას ურალური ენა ეწოდა. ის სივრცე, რომელიც იმათ ეჭირათ, იყო: კასშიის ზღვისა, კოლგისა და ტანაისის კიდეები პალტიის ზღვამდე⁴⁴). ფინურის ტომის შტოს შეადგენდნენ, სხვათა შორის, ბულგარნი, კუნგარნი და სარარნი.

⁴⁴) Наука обь языкѣ Марса Мюллера, 225—229, 239, 303. Lebeau, Hist. du Bas-Emp., IV 60 note 2.

აღმოსავლეთის ისტორიკოსების თქმით, სხვათა
დახაწვისა ივარგება დროთა წყვილად. იმდროს წინაშე
საზარი, შვილი იაფეტისა და შა თურქებისა და მისი
ბუნა ვალდის მდინარეზე. საზართ შთამომავლისა თვით
სომხეთის შერადთ აზრით უბკელის დროდამ მომდი-
ნარკობს ⁴⁵⁾. შოგნი შერადისა იმათ უწოდებენ სკვა-
თებად ⁴⁶⁾, შოგნი—თავრო-სკვაითებად ⁴⁷⁾, შოგნი—
თურქებად ⁴⁸⁾. საზარნი გაკრტელებულან დადასტნის
საზღვრიდამ მოყოლებული ვაკეზის წრდილად ვიდრე
შაგ-ზღვიმდე და თავრო-ხურსოსამდე, ასე ახლანდელს
ვირამიმდე. იმათი მთავარი იწოდებოდა საზანად. საზარნი
ყოფილან დაყოფილნი მრავალ მუხლებად ⁴⁹⁾ და ბევრს
კმარს ში შეადგენდნენ უბკელს ტომს.

ავრობის მეფნიერნი საზართ კვალს ეკებენ თვით
ვაკეზში. ვან-სენ-მარტენის თქმით დადასტნის
ივარგბი, იმათის მონათესავე დიდოს ტომით, არიან სა-

⁴⁵⁾ Hist. du Pas-Emp, XI, 115 n 2, 116.

⁴⁶⁾ Hist. du Bas-Emp, IV, 64—65.

⁴⁷⁾ Ibid., XI, 115.

⁴⁸⁾ Ibid., 115 n. 2.

⁴⁹⁾ Ibid., XI, 116.

ზარნი ანუ ქუჩნი: ზოგიერთნი მწერალნი, ^{იმთხვევით} მარტენი, რომელთაც ავართ ისტორია ^{გამოიყვანა}, იმათ შორის დეკანი, ლექსთ რიცხვი ^{გამდვილებად} ტომად ავარებს მოიხსენებენ. კლამროტს მუხიამხვს ეკვავის ავარებში მრავალი სხელ-წოდება, რომელიც ხშირად ყოფილა ხმარებული დუნაის ქუჩებში და მანონიის ავარებში. ეკვავის ავარნი განსხვავებულნი არიან ლექსში: ესინი ხმარობენ ესს, რომელიც ლექურს არ მიემსგავსება 50); ცხოვრობენ ხობებში და ამ ხობებს ქსაზღვრებენ—სრდილოეთით ეკვავი, დასავლეთით ხენკება და აღმოსავლეთით ტარკოვი მამხალისა. სომეხნი და ქართველნი ავარებს უწოდებენ ხენზახად. ადგილობრივ იმას ქუჩიან ქუჩნის მიწა. შესაძლებელია, რომ ეს ტომი მომდინარეობდეს იმ კადრიტის ქუჩებთაგან, რომელთაც შროკაში და მოსე ქარენელი მოიხსენებენ ეკვავის დასავლეთად ანუ კასპიის ზღვის მახლობლად. ესეც უნდა გვახსოვდეს, რომ ის ნაწილია ვჩგრიისა, რომელიც თდესიე თურქის ტომს კომანებს სჭერთათ, სსხელ-წოდე-

50) ავარული ეს და სხვა ლექურა ენები ძალიან დახვეწილია და გამოკვლეულია შედგენენ მოხსენიებულ ენებს.

ბულა აგრეთვე გუნ-საგად⁵¹⁾. სენ-მარტინივე ამტკიცებს, ვითომც ურეკლე იმპერატორის დროს მე-წმინდესი ლისტანი ჭუნსებს სჭკრიუთა⁵²⁾. ქოსსოსს შემოაქვს თავის თხზულებაში კაკვაზზე რეინგისაგან შენიშნული ლეკების გარდამოცემა, ვითომც იმათნი უსკელესნი წინამართნი მოსუთიუენენ ინდოეთიდან და ვერ შირვანში დასახლებულიუენენ, მსუეან სრდილო-კაკვაზის მხარეებში, ვითომც შუბდეკ ისინი ს.ზარებს შეკვლიტოთ მათში და თვითონ დაეჭიროთ ნაწილი იმათის ადგილებსა⁵³⁾. — ს.ზართ მთამამკვლობადვე ქსდიან სერქესებს. ლებო ამას დარწმუნებით ამბობს. იმის სიტყვით, ს.ზარნი ყოფილან დაყოფილნი რამდენსამე შტოდ. იმათში ერთი

⁵¹⁾ Hist. du Bas-Emp., VI., 460 n 2. IX, 404 n. 1-Зап. Кавк. Орд. Русс. Геогр. Общ. кн. VII, СМѢСЬ, стр. 28. ამ წიგნი გრიტუკის და სპლიტოტისაჲს ავტორს (გვერ. 51-52) უარ-ჭეოვს ავსტრუების უახლეს მამამკვლობას და ამისათჳე ამოცდებს, იმათის ენის მარწმობით, რომ ისინი ძველად სომეხებს ეუცნენ და დაღ დაღ-სნებ მისებანი იმანთ სრდილოეთით

⁵²⁾ Lebeau. XI, 104 n. 1.

⁵³⁾ D' Ohsson, Des peuples du Caucase, Paris, 1828, p. 5.

შტო ეპარდად თურმე იწოდებოდა. ღებო ამ აზრს აფუძნებს კონსტანტინე მორფეიროგენეტის ისტორიულ მოწოდებებში, რომ ხაზართ-ეპარდად-ღებში თავისი სახელი გადასცეს იმ მხარეს, რომელიც სერქესეთის აღმოსავლეთად მდებარეობს. სენ-მარტენი ღებოს აზრს არც უარ-ჭეობს, არც ითვისებს; ის მხოლოდ ვერ იფერებს, რომ ვიზანტიელების ეპარდას ქქონდეს რაიმე დამოკიდებულება სერქესების ეპარდაოსთან, რადგანაც სერქესის ტომი ფინსებთ მონათესავე ტომი არ არისო⁵⁴).

ახლა ჩვენ შევხედოთ ქართლის-ცხოვრების თქმულებას ხაზარებზე ძალა მივცეთ. ზოგიერთთაგან მიღებული აზრი, ვითომც ხაზარნი გამოხნდნენ ქრისტეს შქმდე და ვითომც იმ დროს, რომელსაც ვუჩვენებთ, ხაზარნი კი არა, არამედ სკვითნი შეადგენდნენ ისტორიულ მომქმედს ტომს, უსაფუძვლოა. ან ვინ იფენ სკვითნი? მართალია მომხტებული ნაწილი სკვითების: ანდო-კეროზი-ელნი არიან, ესე იგი გეონი ან გოთნი, მაგრამ ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ სკვითებზე არიან სხვა

⁵⁴) Hist. du Bas-Emp., XI, 117 n. 1 et. 2.

კერძონი ნომადნი ტომნი, რომელნიც მოძრაობდნენ ამ სივრცეზე, სადაც სხვა და სხვა დროს თუბანდებოდნენ ანოელებს ეზოულობთ და რომელნიც სხვა და სხვა მოდგმის ეკუთვნიან 55). ზოგნი მწერალნი სკვითებად სახელ-სდექენ თვით საზარებს. მოტოცია ამტყვიებს, რომ კატარის ტომი, რომელსაც ქროდოტი სკვითებად უჩვენებს იქ, სადაც ქართლის-ცხოვრება ასახელებს საზარებს, უოფილან საზარნი. კატარების მეზობლებად იგივე ქროდოტი უჩვენებს იმავე მოდგმის ტომს პასილიანებს, ბერძნულად სამეფო სკვითებს. მისე ქარქელი სასისტიაში მოუღობს საზარებს და პარსელანებს 56). ერთის სატყვათ, ქართლის-ცხოვრების თქმულება საზარებზე, სკენის ფიქრით, ეჭვგარეშე უნდა იყოს.

ბევრით ადრე ამ დროზე, რომელსაც ქართლის-ცხოვრება აგვიწერს, ის უჩვენებს ეგრისის საზღვრად მცირე-საზარის მდინარეს, ესე იგი ალანდელს უუბანს. ამ აზრის თანახმაა თვით ქროდოტი 57), ის ლომიკის, შებდეკ თერგის, და ვოლგის შუა მდებარე სივრცეს სა-

55) Fr. Lenormant, Man. d' Hist. II, 462—476 Hovelacque. La Linguistique, 144—145.

56) Collect II, 114.—Hérodote, IV, 220—225.

57) ქართლ.-ცხოვრ., I, 17.—Hérodote, IV 225.

ხელს-საღებს დიდ-საზარეთად⁵⁸). საზარსი, ქართლ-
 ცხოვრების თქმით, თვით საქართველოშიც ყოფილხარ-
 სასიღებულნი და იმითი ესა ქართველებს სწავლნიან⁵⁹.
 ქართლ-ცხოვრება საზარებს ასახელებს ლეკანის სამ-
 აფლოპლოში, სახელდობ ლეკანის აღმოსავლეთის მხარე-
 ში⁶⁰). აქ ხეც უნდა დაკუთხოთ, რომ მე-X საუკ. არა-
 ბული გეოგრაფი მასხუდი ხერქეზებს უწოდეს საზარებად,
 საზარანებად⁶¹). დიუბუას სიტყვით ხერქეზის ტომი იუ-
 ფა ითხ შტოად: ადიგე, ყაბარდო, აბაზა და აფხაზი.
 იმით ენებში შეინიშნება საზოგადო ფ სეა და ფონემ-
 ბი, რომელნიც აღმოაჩენენ ჭინურის ენის სისტემის
 მსგავსებას, სახელდობრ ოგულურისას და ოსტავეურისას,
 რომელნიც ციმბირში არან გავრცელებულნი. თვით ხერ-
 ქეზების ყოფა-ცხოვრების წესი ძველს ჭინურს მოგვა-
 გონებს⁶²). მართალია თუ არა დუბუას აზრი, ვითომც

⁵⁸) ქართ. ელ., I. 17.

⁵⁹) იქვე 26.

⁶⁰) იქვე 23.

⁶¹) Massoudi, Descript. du Cauc.—Journ d'une
 résidence en Circassie par Bell, I, p. LXIX.

⁶²) Dubois Vo, age. 1 102, 114.

გრამმატიკული ფორმები სურქუზულისა და ლეკურისა ჭინ-
ნურს ენას ეკუთნოდეს, ამასე ახლა კერას ვატყობთ უკან-
წმენებით, რადგანაც ლეკური (აკარული) და სურქუზული
ენები ამ მხრით გამოკვლეულნი არ არიან.

ქართლის-ცხოვრების მოთხრობა საზნაო გავლასე
ზღვის-კართთ და იმათგან დატყვევება სომეხთა და ქარ-
თკელთა, რანელთა და მოვაკანელთა, დიუბუას სიტყვით,
სრულებით ეთანხმება ქუროდოტის ნაშრობს სვეთების
გადამჭრებაზე ამ მხარეებში. როდესაც სვეთანი სდეგ-
ნიდნენ კიმმურიელებს — ამბობსო ქუროდოტი — კიმმუ-
რიელებმა მიჰმართეს შავის-ზღვის ნაპირ აფხაზეთს და
კოლხიდას, ხოლო სვეთებმა, (ანუ ქართველების საზა-
რებმა) განუღეს ეკვაზი, რომელიც იმათ მარჯვნივ მდებ-
არებდა, გაიარეს დერბენდი და აქედამ დაესხნეს აზიას
დასავლეთისას და დაიმონავეს ისა 28 წლის განმავლო-
ბაში, ესე იგი 633 წლიდამ 605 წლამდე ქრისტეს წი-
ნად. ქართლის ცხოვრება ამტკიცებს ერთს შემთხვევას,
რომელიც ამ გარემოებაზეა დამოკიდებული და რომელიც
გადმოკვცეს ბერძნებმა, ეს შემთხვევა არის სვეთებისა-
გან მიდიელთ კოლხონების გადმოსახლება ეკვაზის წრდი-
ლო-მხარეს.

როდესაც სკვითების ანუ ხაზარების მუფე ბარჯულად დაეცა კავკაზის სამხრეთად მდებარე ქაუჩებს და ააოხრა ივანია, მაშინ იმან შეძლო უეუბტეგის მთავის შვილს უობოსს დაუმკვიდრა ქართველთ-სომეხთ ტყვენი იმ ადგილებითურთ, რომელნიც თურგის დასავლეთად მდებარებენ კავკაზის კიდემდე უობოსის შთამამავალთაგან და ამ ახალთ მოსახლეთაგან წარმოსდგენენ ოსნი ანუ ოსეთის მცხოვრებნი. ამას გვიამბობს ქართლის-ცხოვრება; ამასვე გვიამბობს დიოდორე სიცილიელი, როდესაც ის ამბობს, რომ სკვითებმა მიდიელნი გადმოასახლესა ხრამატიაში, რომელც კავკაზის წრდილო-მხარეს მდებარებს. ამ მიდიურს კოლონიას შეადგენდნენ ნესტორის ძაშები და საშუალო საუკუნოების აღახები⁶³).

ძაშები ანუ აღახენი, რომელთაც დაუბუფა მოახსენებს, ცნობილნი არიან ძველადვე. აღახები ისე ძლიერნი და გავრცელებულნი იყვნენ, რომ იმათ ებურათ მთელი მხარეები შავის-ზღვისა და კასპიის-ზღვის პირის, წრდი-

⁶³) Dubois, Voyage, II, p 26—28. — ძველადვე Hérodote, IV, 219—223. — F. Lenorm., II, 349—351, 388.

დოკით და აღმოსავლეთით. მტოლომეს დრახ, / I
საუყუნის გახუდს, აღანებს ეჭირათ აღმოსავლეთით
სა და იმათვე სახელ-სდეს აღანის მოქმედ იმ მოქმედ,
რომელნიც აზიის შუა-გულამდე მიემართებიან და რა-
მელნიც, როგორც ამბობენ, უდრიდნენ აღანდელს აღ-
თაას შთებს. აღანებს იხსენიებენ თვით ჩინელნი. ესენი
იმით იქვე ასახლებენ, ესე იგი კახიის ზღვის ჩრდილო
აღმოსავლეთს მხარეებში. იმათის თქმულებით, აღანნი
იყვნენ სომადნი და შემდეგ ტომნი. სახელმოკლასა, რო-
მისა და სომხეთის მწერალნი თანახმად ქმონობენ, რომ
ქრისტეს შემდეგ ოთხის საუკ. განმავლობაში აღანნი
იყვნენ ეკლესია ტომებსე უშემსლებელენი და ცხოვრობ-
დნენ ვრცელს ვაკე—მინდვრებში, რომელნიც მდებარებენ
კავკასიის ჩრდილოეთად, მასა და კახიის ზღვას შუა,
ზობრებდნენ ეკლესია ადგილებს ვიდრე მეოტადის ზღვამდე
და კამმურაის ბოსფორამდე, გადიოდნენ კავკასიით მი-
დიისა და სომხეთის ასკლებად. ჩინელნი იმით ქუნე-
ბად უწოდებენ. მაგრამ ისეთი ზგებულება ინდო-ევრო-
პიულს შთამომავლობას მოგვეგონებს. აღანნი იყვნენ ტა-
ნოვანნი; სახით კარგად მოწყობილნი, ფერით თეთრნი,
სახათით აზური; მკვირცხლნი და ცხენოსნობის მოყუ-

რქია, აღანნი უოფა-ცხოვრებით ქუნსებს მუხსეკეცხელოდ-
ნენ, აღანნი მოძრობდენენ ჟგუბ-ჟგუბად უფაქურსეშა და
ცხოვრობდენენ ხის ქერქით მოფარდუდეს მისეკეცხელოდ
კაბიტეებში, აღანნი შესდგებოდენ იქ, სადაც შირუტ-
უვისთვის სისარგებლო სამოვარს ქბოებდენენ, ისინი ისე
შემოქერებდენენ ურმებს, რომ იმრგველიც ზღუდეს შედ-
გენდენენ, ეს იყო იმათი სიმკრე და ქალაქი, აქ ბინად-
რობდენენ ვადრე სამოვარსი მოხსობობდა, მუდამ შეი-
რადებულნი ისინი იყვნენ გართულნი სადარობაში და
სამხედრო დროს გეტარებებში, უმთავრესი იმათი ხელო-
ბა იყო ბრძოლა: მტრის ხელთ სიკვდილი თვი-
თოეულს იმათგანს სსიაქედულო საქმედ მიანდა, აღანნი
თაყანს-ხცემდენენ ჰარსს, რომლის წარმომადგენელად
ქქონდათ მიწაში ჩარჭმული ხმალი, აღანნი უკლანი გე-
თილ-შობილებად არიგებოდენენ, ამათში მონაობა ან
იყო: ისინი მოხებად იმხსურებდენენ ომში ტყვედ და-
ტყრილს და იმის შთამომავდეს, აღანების უფროსნი სა-
ხელ-იწოდებოდენენ მსაჯულებად, მსაჯულის დიანსებს
კეუთნობდა იმის, ვინც უღმატებულესად განკითარებულნი
იყო მუომრობაში.

შემდეგ ჭუნების დასასღებისა ბასილის მხარეში იმათ დაესხნენ უფსო ტომნი, რომელნიც დასავლეთის სათათროდამ იძროდნენ; თვით ჭუნები შეიძინეს დასავლეთის მხარეში მიაწვნენ. ეს იყო I სუგ. ქრისტეს წინ. აღახნი იძლივნენ და ზოგნი მეოტის ზღვისკენ და ღუნაის მდინარისკენ მიიღტვნენ, ზოგნი კავკაზის შირად შემოვგუბდნენ და თვით ზრდილო კავკაზის ხეობებში შეიფარდნენ. ამ დროდამ აქ დიდ ხეობას უფსო-ტომთ უწოდეს აღახეთის კარად, ქართველებმა დარი-აღად, დარი-აღანად. იმათ ჭევანდით საკუთარი მთავრები. მე-XIII სუგ. მონგოლებმა ბატუ-სინის დროს და მასუკან ეპარდოელებმა ისინი კაკე-მინდევრებიდამ განდევნეს და სრულებით შეჭულიტეს კავკაზის მთებში, სადაც აქამოდე ცხოვრობენ. ამ დროს უნდა იყვნენ ისინი გადმოსახლებულნი საქართველოს მხრივ მდებარე მთის ხეობებში⁶⁴). ამ აღახთ ადგილ-სადგომს სკენ ქართველები ვუწოდთ ოსეთად, თვით იმათ ოსებად. ისინი არიან ძველის აღმოსავლეთის მწერლების აზნი, ბტოდომეს და სტრაბონის აზიანები, წინელთ აზიები ანუ უზი-უნები. თვით ოსების საკუთარი სასულწოდება გვიმტკიცებს ამას: ოსები უწოდებენ თავიანთ

⁶⁴) ვახუტაის საქართველოს გეოგრაფია, გვ. 461.

თავს ირონებად, თავიანთ ადგილ-სადგომს ირონისტა-
ნად. ირონი იყო ძველი სახელ-წოდება მიდიისა და მთი-
დის მცხოვრებლებისა⁶⁵). — ოსების უთქვამსოკრების
განხილვაში და იმათ ენის გამოკვლევაში შესულან რამ-
დენიმე გამოხენილნი მწერალნი: პოტოცკი, კლამროტი
დაუბუა და მონპერე, შეკრენი, ოსურის გრამმატიკის
შემადგენელი, როზენი და ლესტაკოუსენი, რომელნიც
ცხადებდნენ მოწმობენ ოსების ნათესაურს დამოკიდებულებას
მიდიელებთან, სპარსებთან და სემიტებთან⁶⁶). იმათ გა-
მოკვლევით, ოსები სახის-მოუვანილობით, ხსიათით და
ჩვეულობით ასლაც წარმოგვიდგენენ დიდს მსგავსებას აღა-
ნებთან და თვით ზოგიერთ აწინდელ გერმანიელ ტო-
მებთან. ოსური ენა, ლინგვისტის შეყრნის სიტყვით,
ეგუთვნის ინდო-გერმანიულ ნათესაობას, თუმცა უფრო
სპარსულთან არის დაახლოებული⁶⁷). დიუბუა აღეჭან-

⁶⁵) Hist. du Bas-Emp, IV, 77—85.—Dubois II, 28.—Rech., 150, 189, 191.

⁶⁶) Rech..., 150 n. l.—Hovelacque La Linguistique, 230—231.

⁶⁷) Барона Гекстгаузена, Закавказский край. Сиб., 1857 г., II, 113.

დრე გუმბოდტთან მიწერილს 24 სექტ. 1839 წელს, აიტყვიანებს, რომ ოსური ენა არისო მიდო-სმარსულის ენის შტო და ევროპიულს ენებში უფროსად დათავისუფლებულია, ღითვინურთან, ღიგურთან და კურულთან. ამ ტომთ შუა-მდგომელობით შვედთებულნი არიანო ერთი მეორესთან გერმანიული და სლავიანური ენები ⁶⁸). ჭკესტგაუზენის შენიშვნით, დაწინაურებული ოსის საუბარი, რომელიც სხვა კავკასიულთ მოსაუბრობას არ მიემსგავსება, თვით სიტყვის წარმოთქმის თვისება და ხმა მოკვავანებს ნემეგურ ენას, სასულდობრ ნრდილო-ნემეცურს, ასე რომ ცოტა მოსიორებით თქვენ გგონიანთ, რომ ქვემო-საქსონური გლეხის ღამარაკი მოგესმით და მხოლოდ სიძიარის გამო არ გესმით სიტყვებია ⁶⁹). ჭკესტგაუზენი ფიქრობს, რომ ოსები უნდა მომდინარეობდნენ იმ გოთებთან და გერმანიულთაგან, რომელიც შემდეგ დაძლევისა ჭუნსებთან კავკასის მთებში შესიზნულანო ⁷⁰).

⁶⁸) Тамъ же, 124.

⁶⁹) Тамъ же, 115.

⁷⁰) Тамъ же, 117.

ქართლის-ცხოვრებაში ღირს-სახსოვარა შემთხვევა
 არის, სხვათა შორის, თურქების კოლონიის მოსვლა
 საქართველოში. ამ შემთხვევასთან აქვს დაკავშირებული
 ისტორიის ორბელიანთ გვარისას. ქართლის ცხოვრება
 ორბელიანთ დასაწყისზე არას ამბობს; ამას გვიამბობს
 მხოლოდ სტეფანე ორბელიანი. იმისი თქმულება ორბე-
 ლიანთ მოსვლაზე საქართველოში თითქმის ეთანხმება
 ქართლის-ცხოვრებისაგან გარდამოცემულს ფაქტს თურქე-
 პის მოსვლაზე. ორბელიანთ გვარი დაიდ გამოხენილ
 გვარად ისენიება ზენს ისტორიაში. ის არის უძველესი
 ევკლა ასლანდელს ქართულს გვარებში. ორბელიანთ
 სახლის შემატანე სტეფანე ორბელიანი ყოფილა საქრ-
 თველოს ათაბაგის ტარსაიყის შვილი, შობილა სომხურს
 სარწმუნოებაში მე-XIII საუკუნის ნახევარს და მიცვლილა
 სიუნის მიტროპოლიტად 1304 წელს. სტეფანე არის
 განკითხებული სომხეთის მწერალი: ის სასულ-განთქმუ-
 ლა სხვა და სხვა გვარის მწერლობით და უფრო სომხე-
 თის თემის სიუნის ისტორიით, რომელიც უფ. ბროს-
 სეს გამოუცია 1864—1866 წელს, ორ წიგნად; ფრან-
 ციციულს ენაზე და რომელიც წარმოგიდგენს ვრცელს.

და სკინიდიასს აღწერას სიუნიის გეოგრაფიის და სტორიასს. ამ წიგნში სკენთვის ურადღების დიასია განსაკუთრებით ორბელიანთ სახლის ისტორიას შეეხებოდა შეიგავს: ბროსესს Histoire de la Siounie-ში 63 გვერდს (I, 209—272) და სენ-მარტენის Mémoires-ში სომხურის ტექსტით 118 გვერდს (II, 57—175). აქ სტეფანე ვერ მოკლედ გვიამბობს, ქართლის-ცხოვრების თანახმად, საქართველოს შირველ-დასაწყისს და შემდეგ სმარსეთის მეფის ქაიხოსროს დროდამ იწყობს ორბელიანთ გვარ-ტომობას.

რამ დროს—იტყვის სტეფანე,—მომხდარა დიდი განსუთქილება და საშიშარი ბრძოლა ვენახტანის (ჩინეთის) სამეფოში, რომელიც მდებარებს ხალანდრების ჭაყუნის აღმოსავლეთად, ხაზარებისა და ჭუნების საზღვრად, ვიდრე ეპუსის მთამდე. როდესაც მეფე ვენახტური მიცვლილა, სამეფო სახლის წულებში ატყვილა ურთიერთი ბრძოლა; ვინც იმათში ძლეულა, ისინი ღტოლილ ქმნილან, იმათი წინამძღოელი უოფილა ასოვანი და გამბედავი, ძლიერი და ნიჭიერი უმეწილი ვადა. იმის შემოუყრებია თავისი მეგობრები და თავისი სძა, მოუ-

ტვენიას სამეფო საუნჯე, შემდეგ ვკლანი ამხედრებულან და მწრაფელ გასულან. ისინი უშიშრად შესულან დაბნელების კარით ქართლში და გამოხცხადებინ მცხეთის ტანუტარს (ხვეწებურად მამასახლისს). ტანუტარი უფილად დიდს მწუხარებაში ქვეუნიას შევიწროების გამო სძარსთავან. იმათ ასე უთქვამთ ტანუტარისთვის და უმთავრესის შირებისთვის: ხვეწ ვართ ჩინეთის სამეფოს სასლის წუღანი; ხვეწ დავმორდით ხვეწ ძმებს და აქ იმ განძახებით მოკვდით, რომ თქვენის ქვეუნიას სიმაგრევს შაკეფიარდნეთ. ხვეწ გვსურს ან დავრჩეთ სძარსეთის სამეფოებელთაში, ან მავმართოთ საბერძნეთის მეფეს. მიგვიღეთ და მოგვანიტეთ თავის-საფარი ადგილი. ხვეწ დავუკვიდრებით აქ და თქვენ თქვენთა მტანუკელთავან განგათავისუფლებთ. თუ არა ხვეწ შევუდგებით ხვეწს უზას და ღმერთი ხვეწი იქნება შემწე ხვეწი. უმთავრესნი ტანუტარნი ვამეფილანი დარჩენილან იმათ ახოვანებით; ასალ-მოსულთათვის შეუმზადებიათ ვრცელი ნადიმი და მოუგიათ დიდი მატრია. ნიშნად განსაკუთრებითის მეგობრობისა იმათთვის დავუკვიდრებიათ სადგომად და დასაცვლად ქართლოსისავან ამხედრებულ შეუვალი ცისე

ორბეთი; მიუციათ ზგრეთვე საშვილი-შვილოდ მშავადა
 თუმი, დიდ-ძალი სოფლები და სიმკრევენი დასაქმუნ-
 ფილებულნი ისინი დამყარებულან ორბეთში და ამ ციხის
 გამო შეძვეტ სახელ-წოდებულან ორბუჭბად, ესე იგი
 ორბეთეთ-ციხეებად, რადგანაც ქართველებში წვეულებად
 არის, რომ აქ კეთილ-შობილნი ირქმევენ იმ ადგილების
 სახელს, სადაც ისინი ცხოვრობენ.... ეს გვარი ასედა იწო-
 დება ორბელქად, ძველად კი იწოდებოდა ჟენეუქად, ესე იგი
 ჟენახტიქად ანუ ჩინელებად.

რვიდრე ეს ასე იყო, ორბულიანთ შემოიკრიბეს
 სძებნი, დაესხნენ საქართველოს შემჭირველთ, აოტხეს
 იგინი, განდევნეს მტერნი მათნი, სძარსნი, და აღადგი-
 ნეს აქ მშვიდობა. შემდეგში იმათ მაენიჭათ საქართვე-
 ლოს სახლის სხარაბაუდობა და მხედართ უფროსობა.
 შირველმა საქართველას მეფემ ფარნავაზმა უმეტესად
 დაბჯიდღოვა იგინი, ასე რომ მთელს მხარეში არავინ
 იყო მათი ტოლი, შემდეგ მეფისა.”

რვაველივე ეს ცნობა—დაურთავს სტეფანე—თუმიცა
 წყნ ვბოკეთ ქართულ მატანიეში, მაგრამ არეუით,
 რადგანაც გიორგი მეფის შურის-ძიებამ აღმოქსოვა

ოზბუღიანთ გვარს საქართველოში და მისში თვით იმათი სახელი ისტორიაში, ეკვლავ წერილებში და სხვა-სიებში. ჩვენ გამოვიძიეთ და შიგნით ეს მცირე რაოდენ მოვიძიოვეთ. ჩვენ დავეკითხეთ მცოდნე ბიბლიოთეკარს, აქა-იქ გაბნეულ წერილებს, რომელნიც კი უბედურებას გადაურჩნენ და აგრეთვე გვარის გარდამოცემას. რადგანაც ჭეშმარიტი ძველი თქმულება ოზბუღიანთ სათესავის მხეობაზე და იმათს დიდ მოღვაწეობაზე შესახებ მთელის საქართველოს სახლისა გარეგანილი უოფილა ქართულ მატრიანეში, რომელსაც ქართლის ცხოვრებად უწოდებენ, ამისთვის ჩვენ ხამდვილი ამბავი ვერ ვცნობთ. ჩვენ გწერთ როგორც ვიფიქრობთ. ჩვენ აქ საქმის გარემოება ისე შემოგვაქვს, როგორც ამოგვივითხავს სომხურს წერილებში და ოზბუღიანთ გვარის ამოწვევას ისე წარმოვადგენთ, როგორც ხამდვილია მხატვარ ახელის ჩინებულ ისტორიაში 1).²

¹) Hist. de la Siounie, I, 209—212.—Mém. sur l'Arm., II, 57—65. შიგნით უსთავრდება მე-XII სუკ. ამის პეუდგენი ამხულებს სომხურზე, საქართველოზე და სხვაგვარზე რომელიც სუბელთა დეკარგული და შიგნით მოგვიტობს ადვილს ამ ამხულებების ჩვენსეუ მოწინავე მე-XIV სუკ. შექვლის ვარდის ისტორიაში. (Hist. de la S., I, 212 n. 2.—Mém. sur l'Arm., I, 201 n. 25).

სტეფანეს თქმულება აქ ხეივანე განგებ გამოაჩენოთ
 თითქმის სიტყვა სიტყვით: როგორც ეს გამოაჩენილი,
 აგრეთვე მოუღია სიონის ისტორია ცნობილი ქრონიკის
 ამას წინადად ხეივანე წარმოთქმულს აზრს ქართლის ცხოვ-
 რებაზე. რომ სტეფანე ცხოვრობდა მე-XIII საუკუნე, რომ
 ის არის ავტორი „სიონის ისტორიის“, რომ ამ ისტორი-
 იას შეუფუძვლელად მოუღწევია ხეივანე, ამაზე ეჭვი არც
 არა ვის ქონია, არც არა ვის აქვს.... სტეფანეს წიგნში მრავ-
 ლად დაქტობა დიად მკითხვას: ის შინაურს ქართულს ცხოვ-
 რებასაც შეეხება და მომეტებულის დაქტობით თვით ქართ-
 ლის ცხოვრებას ეთანხმება. სტეფანეს მეთორმეტის და
 მეცამეტის საგუნის საქართველოს აღწერადაც სწავს,
 როგორც ეს შემოდ მოვიხსენიოთ, რომ ქართველებს თა-
 ვისი არსიები ძველადვე ქონიათ, რომ ისინი იწოდუ-
 ბოდნენ ხან სამეფო არსიებად ხან სამდიონო არსიუ-
 ბად და დავითრებად, სიდაც სხვა და სხვა გვარები და
 მონასტრები ჩაწერილნი ყოფილან. სწავს აგრეთვე, რომ
 ამ დროებში და ადრევეც მეფეთ ხეივანეებდ ქონიათ
 დავითდობა დასასლებულის სოფლებით და ცახეებით

გვარსა შინთა სამკელი-შვილოდ 2), და მონასტრებსა 3) გუფრებით და სიკვლევით, რომელნიც მკურნალს მკურნალებით უთავიდან შემოწმებულნი 4); მაშინაც ქუთაისით დიდებულთ ასუ თავად-ახნაურთა 5) ცხესი-მაგრება 6) და გვარის სამარხი მონასტრები 7). მაშინაც ქუთაისით დიდებულთ ახნაურები 8). მაშინაც იზამქოდა გვარის ღირსება სისხლით 9), რომელიც ვრცლად არის მოხსენებული ვახტანგის სეულში.

როგორც ხუთ ვხასკეთ, ორბელიანთა შთამომავლობა, სტეფანეს თქმით, ხინეთიდან მომდინარებს. ეს აზრი მა-

---

2) Ibid. 216, 228, 231, 238, 235 — Mém. sur l' Armén. II, 111, 139, 147, 149.

3) Hist. de la Soun. I, 237.

4) Mém. II, 63, 79, 103, 107, 111, 137.—II. de la S. I, 221, 231.—II. de la Géor., I, 241, 243, 301, 315, 325.

5) Hist. de la Sioun. I, 214 et note.

6) Ibid, 231.

7) Ibid, 215, 233.

8) Mém., II. 69.

9) Hist. de la Sioun. I, 231.

დებულა უიფილა საქართველოში 10). თვით სენ-მარტენი ამ აზრისა არის: ამას ამტკიცებს ის თქმნი მწიგნობრის განხილვაში ორბელანთ გვარის შთამომავლობაზე და სხვა ჩინელი ვაღონიების დამუარებაზე სომხეთში და საქართველოში¹⁰⁾ რომელიც იმას ჩუროთავს თავის Mémoires-ში , II , 45—55. ქართლის ცხოვრებას ორბელანთ გვარტომბაზე, როგორც ვთქვით, არას ამბობს. ის მოიხსენებს მხოლოდ თურქების მოხვლას საქართველოში, სადაც იმით ის ამკადრებს სარკინეთში, ამ სავანზე უფ. ბროსსე სწერს: „ორბელანნი არიან მოხუცნი იმ მხარედაჲ, რომელსაც უწოდებენ სომეხნი ჯინსტანად, სმანსნი ჩინად ანუ ჩინსტანად, არაბნი სანად, სირიელნი ცინესტანად, ევროპიელნი Chine-ად. აქ ნამდვილი ჩინეთი ვი არ იგულისხმება, არამედ ერთი იმ მხარეთაგანი, რომელნიც დასავლეთად მდებარებენ, ესე იგი თურქისტანი, თასურისტანი და ტრანს-ოქსანი, ჩინეთის ქვეშევრდომნი და ამისგანთ სინეთად წოდებულნი. სომხის მწერალნი, რომელთაც უფრო სუსტი ცნობა

¹⁰⁾ Mém ., II., 91. — Hist de la Sioun., I, 215.

ქონათ, ვიდრე მესულმანის შერდებს, ^{სეპარაციის} ისტორიაზე, სხელ-წოდებს კახისს ^{ანუ მანკთონის} ავრცელებს თვით ხაზარეთამდე, რომელიც მდებარეობდა მდინარე—ურდლის სამხრეთად.

როდის შემოსულან საქართველოში თურქს თავადნი, რომელნიც შემდეგ წოდებულან ოსმელიანებად ანუ ვამსაკურ-ოსმელიანებად, ამასე სწორე ცნობას არც ერთს ისტორიაში არა ვხეულობთ. ეს კაზ ნამდვილ გეოგრაფიული, რომ მომიჯნებო მოსულან სომხეთში მე-III სუეუნიან ნახევარს ქრისტეს შემდეგ. ოსმელიანებზე (თურქებზე) ქართლის ცხოვრების თქმულება ისე უარედ არის მოხსენებული, რომ ეს შემოსევა უნდა მომხდარიყო I-ის სუეუნიან შირანს ქრისტეს შემდეგ და მე-V ანუ მე-VI სუეკ. შირანს ქრისტეს წინად. არც რაცხვა სხლთა 11); არც რაცხვი გადმოხსნულ-

11) ვახუშტის ისტორიაში ნახვებოა 2,800 სხლა; ქართლის უხორგებოა 28; ამ უხსნსეცელის ზემოხეობის დედაბ. 28,000 (Hist. de la G, I, 30 note 2) სომხულა ხაზინეა, რომელიც, ლოგორეც მოვსხეუა, მე-XIII სუეუნიანზე იდრე გამოწერილია ქართლის ცხოვრებოად, ქართლის უხორგების თახხში უხევეს 28 სხლს (Chronique armén. Addit et Éclairciss, 1851, 6).

ბუღთა, არც იმათი გზა არ ვიცით. შესაძლებელია, რომ საქართველოს მოაწვევას კომიგრაციას თურქებისა ანუ ჩინელების: ერთი ნაწილი-გზით, მეორე კასპიის ზღვით. ეს ამბავი დათქნილად მხოლოდ ზეპირ-სიტყვიერს გარდამოცემაში. შესაძლებელია ბერკოვი, რომ შესაძენ სუყუნეში, მაშინ, როდესაც შინაურ აღრუელობას ჩინეთის თურქისტანისს განუდევნია მამიკონები სპარსეთში და შემდეგ სომხეთში, თრბელთან წინა-შარნი შემოსულან კასპიის ზღვით და მტკვრით ქართველების ქვეყანაში. შემდეგ თითქმის მთელის თრბელთან გვარის ამოწვევტისა 1177 წელს, თამარ დედოფლის მამის გიორგის მეფობაში, ანუ ამ გვარის აღდგინების დროდამ გიორგი-ღამას მეფობაში, თრბელთანა იყოფ ბიან თრ შტოად: ქართველთ თრბელანებად და სიუხელთ თრბელანებად. ამითში მხოლოდ ქართველთ თრბელანები სახელ-აწოდებისა ვამბაკურია-ნებად ანუ უკად ვოქაო, ვენ—ბაკურია-ნებად, რომლი-საც ბირველი მარცვალი შეადგენს სომხურის ჩინეთის სახელს. მეორე ნაწილი ვი ამ სიტყვისა, რომლის გა-მოკვლევა მუ კარ შევიძელ, ასეა განმარტული ბოტიესა-

გან იმის საუცხოვო წიგნში Livre de Marco-Polo,
p. 452: ზოტიეს სიტყვათ, ფაგური არის ტიტული
სამსრეთ-ჩინეთის მეფისა; ეს სიტყვა წარმომდგარა მხარ
განიდამ (ნორს რუსული), რომელიც სასწავროტულ ენაზე
ქნიშნავს უზენაეს არსებას.... ფაგურიდამ შობილა სიტყვა
პაგური და რუსული ногдаханъ სხვა არა არის რა, რომ
გორც თარგმანი ჩინურის „ცის-შვილისა“. ეს განმარტე-
ბა, სემის აზრით — ასრულებს ბროსსე, — დიდ საფუ-
ძელიანია. — აქ სიუნის ორბელიანებზე ეს უნდა ვთქვათ,
რომ ახლა იმათ უწოდებენ ეაფლანიახუბად, ეაფლანი-
შვილებად; ეს სიტყვა წარმომდგარა თურქულის ეაფლა-
ნიდან ვი არა (ეაფლანი — კეფესკია), არამედ სომხურის
კაფანიდან, რომელიც არის ძველი სახელი პასიის სამე-
ფოისა. 12).

---

12) Hist. de la Siounie, I, 181.

IV

პროცესი
2022090333

სმარსუოს გველეს საქრთველოზე. — მევე უარსკვი. —
იმის გროს ბეძევა და სიბოლნა. — ამყაღების და-
სსეთი სომეხობა და საქრთველობა. — მასეთის მევე
მოცროდოვ დადი. — მოცროდოვ ებძეოს რომელეს. —
ბომის მედრო-მოთეანი სომეხ საქრთველობა.

სმარსუოს გველმნას ძველად საქრთველოზე ამ
გვრად წარმოგვიდგეს ქართლის ცხოვრება. „... გან-
ძლიერდეს სმარსუი, ნათესავნი სუბროთისნი და გამო-
ნდა ნათესავთა შორის სუბროთისთა კაცი ერთი გმირი,
აფრიდონ, რომელმან შეკარა ვაჭვითა ბეკრასთვ, გველთა
უფალი და დაბა მათსა ზედა, რომელ არს კაცთა შუ-
ვალი. ა ესე ვითარი წერილ არს ცხოვრებასა სმარსუთასა.
ამან წარმოგზავნა ქართლსა ერის-თავი თვისი, სმითა
დიდითა, რომელსა ერქვა არდამ, შვილი სუბროთის ნა-
თესავთა... ამან არდამ ერის-თავმან აღაშენა ქალაქი
ზღვის-კარს და უწოდა სსული დარუბანდი, რომელი
ითარგმნების დღისმა კარი, ა და მანვე მოზღუდა მცხეთა
ქალაქი ქვით-კირით. და აქამომდე არ იყო ქართლსა ში-

ნა სექმე ქვით-კარისა, ამის გამო დაიხსნაღეს ქვით-კუ-
რა... და ერისთავობდა მარჯვლათ წყლთა, სოლო ოღეს
განუყო აფრიდონ უოველი ქვეყნისა სმითა, ^{ქვეყნისა} ^{სმითა}
მამის რომელსაცა ძესა მისცა სხელად სმარსეთი, მისეუ
სება წილად ქართლი, რომელსა სხელად ერქვა იარედ.
სოლო შემდგომად ანდამ ერისთავისა გარდაიგვადნეს¹
ერისთავნი; მიკრიდგან უცალო იქნეს ძქა აფრიდონის-
ნი, რამეთუ იწიეს ბრძოლად ურთიერთობს და მოკლეს
ორთა მძითა იარედ მძე მითი, მამის შოკეს ფიმი მარ-
ვეუ ქართლოსიანთა... ბერძენთასა¹, სოლო კერის წყლის
ქვემოთ დარხათ ბერძენთა, რამეთუ მკვიდრთა მის ად-
გიდისათა ეზრასნეს ოვსთა, გარდმოიყვანეს ოსნი და
ქმოებს ერის-თავი სმარსა კელსა გარე და ენისობად და

¹ აქ ქართლის-ცხოვრების დღეებში ავლია სამდგომე ტრა-
ფა, რომელიც იხატება შოლოდ ზემანეთის მუხუყმის
დღანში; იგი მკვირეს ბერძენთა და მოკლეს ერისთავი სმარ-
სა და უოველი მკვირთა მათი გარდაიგვადნეს, და ვართავი-
სუგლდა სმარსავან საქართველო, და აქედით მძითავლად მ-
მისხლომნი ავსნი, და აფრიდგეს მკვირთა უოველსა გარ-
დაიგვანს და სექმეს მისა.² (ქართლ.-ცხოვრ. 1, 24, მე-
სიძესა.)

მოკლეს იგი და განათავისუფლეს ქართველნი. ხოლო
 რანი და ჭურთი დაჩნა სძარსთა. და შემდგომად ამისა
 მრავალთა წელიწადთა, კვლად განმდინებდნენ სძარსთა
 და განდიდნა მე სძარსთა, რომელსა ერქვა ჭკვაბოს. იყო
 კაცი ვინმე მას ერსა ლეკეთს მგრძნობელი, ნათესავა
 'ხინისი'ნსი და მან გრძნობითა თვისითა დახარბოა ჭკვა-
 ბოს მეფე და სძა მისი, და კერ შვეიდა ლეკეთს: რე-
 მოიჭრა და მამინდა განუხათლდა თვალეზი. ამან ჭკვა-
 ბოს მეფემ კვლად მოხარენე ჭვენს ქართველნი და წარ-
 კიდა....

და შემდგომად ამისა რაოდენთამე წელიწადთა უცა-
 ლო იქმნა ჭკვაბოს მეფე სძარსთა, რამეთუ იყო ბრძო-
 ლა თურქთა. მოკეს ეამი მარჯვე სომეხთა და ქართველ-
 თა და განუდგეს სძარსთა და განამარცხეს ცისენი და ქა-
 ლაქნი მათნი, და შეიკრთნეს ყოველნი ნათესავნი თარ-
 გამოსიანნი. შემდგომად ამისა რაოდენმე წელიწადთა
 გამოგზავნა ჭკვაბოს სძარსთა მეფემან, მე მისი, რომელსა
 ერქვა ფარშორტ, სძითა დიდითა, სომეხთა და
 ქართველთა და ყოველთა თარგამოსიანთა ზედა. ხოლო
 შეკრბეს ესე ყოველნი თარგამოსიანნი, მიეკებნეს და

ქვეყნის არდაბადებამს, სძლეს და მოტეს ფარსიანობა და მოსძეს სძა მისი. შემდგომად ამისა მცირეობა წაღწა წადთა კვლად მოგზავნა ამხუე ქუეპის მის-წყლად მისი ქუე მომ-მუდნიერისა, რომელი მოიკლა თურქეთს, ვითარცა წერილ არს წიგნთა სძარსთა ცხოვრებისსა, არს ყოველი მართალი, არამედ უმრავლესი ტუევილი. წარემართა ესე ქუე მომძისა, სახელით ქახოსსრა ვერა წინაღუდგენს მას სომეხნი და ქართველნი, რამეთუ დიდი იყო ძალი მისი. მოკლა ყოველი სომხითი და ქართლი, და დაუტყენა ერისთავნი და აღაშენა ადრიადაგანს სახელი საღოცავი სუელისა მათისა და წარვიდა¹.

ამ ცნობების წეროდ ქართლის-ცხოვრებას ქქონ. ა, როგორც თვით ის იტყვის, სძარსეთის ისტორია. ეს ის წერო უნდა იყოს, რომელ დამც მუ-XI სუე. ქრისტეს შემდეგ სძარსეთის მოეტს ჭყრდესის შეუდგენია ვრომულთ მეტრიერთავნი კარვად ცნობილი ისტორია სძარსეთის მეფეებისა ანუ შაქ-ნამე². შაქ-ნამე და ქართლის

¹) ქართლ.-ცხ. I, 23—25.

²) ვეაწმუხეხეს, ვითამც შაქ-ნამე იუოს ქართლი როსტომისა (ქართლ.-ცხ. 1854, ნწ II, გვ. XIV). უეს ძესე, ვარცა აქებოდა, რომ ის დამბეჭდოს.

ცხოვრება თითქმის თანასმად გვიამბობენ ძველ სპარსულ გარდამოცემას. ეს გარდამოცემა არის, ზენის აზრით, მღვდლის სპარსეთის ისტორიულ-განმარტული წიგნი დაბისტანი. დაბისტანს თავის მხრით ხელთ-მღვანელად ქქონია ძველი ფიქლევერი მანუსკრიპტი და ზემორ-სიტყვიერნი გარდამოცემანი, რომელნიც დაბისტანის ავტორისთვის მოჭამედ—ფანისთვის უამბნით ზოროასტრის წინა-სარწმუნოების აღმსარებელთ. დაბისტანი სპარსეთის ისტორიას უკავშირებს ინდოეთის ისტორიას ¹. აქ სპარსეთის გამოხატულობაში დირს-მუნანიშნავია როგორც ზნობა და ყოფა-ცხოვრება სპარსეთისა, აგრეთვე იმისა სარწმუნოებრივი წეს-დებულება ზოროასტრის წინადა, რომელიც ერთი და იგივე თურმე იყო სპარსეთში და ინდოეთში: როგორც აქ, აგრეთვე აქ სორცის ხმარება ხაქმელად აკრძალული ყოფიდა: ². ზოროასტრი ცხოვრობდა ძე-XXV—XXVI საუკ.

¹ Malcolm, Histoire de la Perse 1821, I, 267—269. ასევე აგრეთვე Langlès, Voyage de Chardin en Perse, Paris, 1811, IV, 256; x, 15; et suiv.

² Hist. de la Perse, I, 273, 282—283.

ქრისტეს წინ. იმისგან შემოღებული აღსარება იყო ცნობილი
ხდის თაყვანის-ცემა. ¹ საფუძვლი ამ აღსარებისა ზღო-
როსტრმა თავდა შირველად დასდო ამ ქვეყნის მთელ
მულსაც შედგე დაერქვა ადერბიდაგანი. (თქველურს ენა-
ზე azerbaijan ქნიშნავს ცეცხლის სახელს). აქ იყო გან-
თქმული ცეცხლის თაყვანის-ხატები ტძარი, რომელიც
ხახელ-იწიდეზოდა ადერგოშისმად. აქედამ იმან ისთიელს
სმარსეთში გააგრძელა ². აქედამვე ცდილობდნენ შემდეგ
იმის გავრცელებას თვით სომხეთში და საქართველოში.—
დაბისტანი ხელანდელის კაცობრიობის წინა-მარად ქსადის
მად ახადს, კვიპტელების ბელს, ინდოელების ბელისს,
რომელიც თავის სხვაობით შირველის ციქლის აღსარ-
რედს გადასრჩინა და იმის მრავალრიცხეს შთამომავ-
ლობას ადგილ სადგომად მღვიმეები და კლდეები ქუ-
ნია ³. ბევრით ადრე ქრისტეს შობამდე, სმარსეთის მე-
ფეს კემშიდს, ფ, მ-და-ინის დინასტიიდან, შირველად

¹ Lenorm, Man d' Hist II, 307.

² Hist. de la Perse, I 83 — 85.—Mém. sur
l' Arm II, 192 n a.

³ Hist. de la Perse, I, 12—14.

დაუკუთხა სპარსეთის მცხოვრებნი ოთხ წოდებად: პარტე-
 ღიან კეთილ-მორწმუნენი და სარწმუნოების მამულენი,
 რომელთაც კლავდნენ სეულის მცხოვრებნი; სპარსენი;
 მეორეა შერაბენი: ესენი თურმე შეადგინდნენ სასულმწი-
 ფო ოქებს და სასულმწიფო ხეგარიძს; მესამეა მხედრო-
 ბი, მეოთხე ვაჭრები და მუშა-ხადნი ¹. ეს წესი ვუმ-
 შიდას გამოუცხინა ინდოეთიდან ². ქართლის-ცხოვრე-
 ბაში მოხსენებული აფრიდონ გმირი, რომელსაც აკვლათ
 უფალი ბეკრასუ ვაჭკით შეუკრავს და მთაზე დაუბამს,
 სპარსეთის გარდამოცემით, უაფილა ვუმშიდას შედი
 აფრიდუნ, ხოლო აკვლათ უფალი უაფილა შოქაქი, სა-
 სულ-წოდებული აგრეთვე აჭაქაქად, ესე იგი დრავოსად ³,
 სკერპურად ვითქათ აკვლამხად. იმ მთას, სადც ის
 შემკვადული თურმე იყო, სახელ-ხადენს ალბუზად, თუ-
 ქარსის მახლობლად მდებარე მთის ზურგს ⁴. სკერპი აა-
 რედი არის არეკვი, ქე აფრიდუნისა ⁵. ქვემოთ ლე-

¹ Ibid, 24 - 25.

² Ibid., 270

³ Mém sur. P Arm, II. 190. n. a. და b.

⁴ Hist. de la Perse. I. 35

⁵ Mém. sur P Arm., II, 190 n. c.

კეთილი მკვლევარისაგან დაბრძანებული არის ქა-ჯარს-
 ხუ ქასკარი, რომელიც ცხოვრობდა მე. VII ს. სულა
 ქრისტეს მოსვლამდე. ქასკარი გელაშქრა² მ. ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს.
 დასამონაკებლად, მაგრამ სუფიდ-დეკმა, მასენდარანის მე-
 ფის მოწვევით, ის დაბრძნვა და ციხეში დატუსლდა¹.
 — სმარსეთის ისტორიის შირკვლ-დაწვევაში დეკებს დი-
 დი მნიშვნელობა აქვთ. ინდოეთის ბრამხეში იმათ აღი-
 რებენ ღმერთებად, სმარსეთი—უკეთურ ხუდეებად. ისინი
 ცხოვრობდნენ კლდეებში და მთებში², სახელდობრ კა-
 ფის მთაში, რომელიც დედა-მარის შუა-აღვიდს. შე-
 გნდა და ხაიდამაც ქვეყნის მოაოსრებდნენ³.

სმარსეთის გავლენის ქართველების სისიითზე და
 უოფ-ცხოვრებაზედაც უმოქმედნია. მომეტებული ნაწილი
 სახელებისა, რომელიც დაბატანში და მაქ-ნამეში აქვთ
 ისტორიული მნიშვნელობა, ესე იგი, როსტომ, მანუჩარ,
 ქაიხოსრო, ზურაბი, პარამ და სხ. თვით საქართველოს

1000 142

¹ Ibid. p 191 n. A.—Hist. de la Perse, I, 48—50.

² Monc. Xop. Ilcr. Apr. 256—322.

³ Hist. de la Perse, I, 115.

კელადკე მათვისებული აქვს და აქამოდე ისმარება. უწარჩინებულთ ჰართ შვილების აღზდა უცხო სუცხეებში სკულეებდ უოფილა სმარსეთში ¹. ეს სკულეებს მიუკლათ სომხეთშიაც და საქართველოშიაც ². ქართულნი წოდებანი, როგორც იმათ სტრაბონი აგვიწეს, კუმშიდის კასტებს მოგვკავონებენ. სმ:სმეტო, რომელიც ფარნაოზ შეფის დრომად მერვე ერისთავად ერიგებოდა, იყო სმარსული სიმ:ქ-ბედი, გამოთარგმანებით სკენ ესაზე მხედართ-წინამძღომელი ³. ურთგარნი სისხლას სმართალი, რომელსაც ბელებდ სმარსეთში ვპოულობთ და რომელიც თვით უუძველეს ინდოეთის ჰოესში რამაინან-შა მოხსენებული და მათვისებული ელდინთავან, და გერმანიელთავან, უოფილა ნეცნლით თავის გამართლება ⁴. ეს სმართალი სკენც მიგვიოთხებობს იხე, რომ

¹. Ibid 55.

² Ист. Арм. 294.—Hist de la Géor, I, 48, 84, 290.

³ Mém. sur l'Arm. I, 298. n. I

⁴ Дм. Бакрадзе, Археологическое Путешествие по Гурин и Адхаръ, Спб., 1878, стр. 159—161. Hist. de la Perse, I, 56.

კანტანგ მეფე^ს თავის სჯულში წაურთავს. ეს არის ^{მეფე} ~~მეფე~~
ღართ ანუ შხთით თავის გამართლება. ^{მეფე} ~~მეფე~~
თველოს სარწმუნოებაც სმარსულის ^{მეფე} ~~მეფე~~
აღბეჭდილია: ქართლის-ცხოვრების და სომხეთის არმაზი
არის სმარსულის ორმუხდი, წარმომადგენელი შხის
ანუ ცეცხლისა. ზვენ გვეოლია სმარსულნი მოგანი,
„შხის მსახურნი.“ ზვენის ხელის წარმოდგენაში აქ-
მომდე გაგრცელებულია დევი, რომელიც ამ სხელითვე
იხსენიება. აქ მრავალ ზღაპარს საგნად აქვს ელვარე თვა-
ლებიანი, მრავალ-თავებიანი გველაშაში, დაბიხტანის ზო-
ქაქი ანუ დრაკონი, მთაზე დაბმული. ეს ზღაპარი ზვენ
მოგვაგონებს სომხების ლეგენდას არტავაზზე, ქართუ-
ლების თქმულებას ამირანზე. სმარსულს ზღაპრულ გარ-
დამოცემაში არიანი ანუ ამირანი იყო მაცდური ხელი,
წინააღმდეგი ორმუხდისა და მეფე დეეებისა. ეს ლეგენ-
და ზვენში იგივეა ახლაც, რაც სომხეთში ყოფილა მე-V
საუკ. მოსე ქორქელი ამბობს არტავაზზე: „ცოხუნნი
დედა-კაცნი იტყვიან, ვითოჲც არტავაზი რკინის ვაჭ-
ვით შეკრული, შემსჭვალული იუოს კედლის ქვაბში, ვი-

თომც არა ძიღლი შეუსხებლად ქორნიღნი ქაჭკა
 და არტავაზი ნდილობდეს ქვაბიღამ გამოვიღეს და ქა-
 უნას ბოღო მოუღოს, ვითომც მჭედლებს მჭედის დარ-
 ტუძით ჟაჭკია ისევე მიკრდესოდეს. ამისთვისაც თვით
 სკენ დროს—დაუმატებს ქორენელი—მარკაღნი მჭედელ-
 ნი ამ ლეკანდის მიხედვით სცემენ კვარს ხამჭედლოში,
 რომ არტავაზის ჟაჭკია შემკრდეს 1. ეს ლეკანდა
 თსებსაცა :ჭეთ. თსების წარმოდგენით ერთი მძიმედ შე-
 ჟაჭკეული პერობილი შემჭვალულია იაღბუზის კლდეში და
 იმის გულ-მუცელს სჭამს ავი ძერა 2. როგორც სომხუ-
 რი ლეკანდა არტავაზზე და ქართველების ამირანზე, აგ-
 რეთვე თსების ზღამარი წარმოგვიდგენენ ძველს ელი-
 ნუნს თქმულებას პრომეტეოზზე, რომელიც ელინიების
 გამონატულობათ უთავიღა ძე იათეტიას და მამა დეკკა-
 ლიონსა და რომელიც თუმატერს კავკაზის ქედზე მიუ-

¹ История Арм., 130.

² Дубровина, История войны и владычества русс-
 ныхъ на Кавказѣ 1871. Спб., I. 326—329. სკ-
 ნებო მძიმას თსების მონღოლთა რომელიც ეგვანტადამ უ-
 თღლა გამოხელი. (Зап. Кавк. отд. Русс. Геогр. общ.
 вѣ. VII, Путешествіе Раде, стр. 133).

ღურსმავს და აქ იმისთვის მიუჩნია ძურა იმის გულ-
 ლიძის ამოსაქმლად. ასე დაუსვია იუდეურს მტო-
 მეტოსა იმისთვის, რომ იმას შხისთვის მსამოყმენის
 ზეციური ცნხლი, რომელიც ადამიანთათვის მიუცია.

იმ დროს, როდესაც სპარსეთის გაგლეხა და სპ-
 ბერძნეთის გაგლეხა საქართველოში ერთი მეორეს ებრ-
 მოდნენ, ხვეს ჭკეუხაში, ქართლის ცხოვრების თქმით,
 მარკელად დაფუძნა მეფობა ფარნავაზმა. ფარნავაზი მე-
 ფობდა 302 წლიდან 237 წლამდე ქრისტეს წინ. ვიდ-
 რე ფარნავაზი მეფედ დაედაბოდა, იმან დიდი სამსახუ-
 რი თურმე უკეთა საქართველოს: მოხმო აქ უცხო—ტომთ
 ბძანებლობა და სრული თავისუფლება მიანიჭა თავის მა-
 მულს. ეს უცხო—ტომთ ბძანებლობა შეუდგა საქარ-
 თველოს დაჭერას ალექსანდრე მაკედონელის მიერ. ალ.ქ-
 სანდრე მაკედონელი, ამბობს ქართლის ცხოვრება, რომ-
 ელმაც დაიბურჩა უოკელნი კიდეც ჭკეუხისანი, გამოვიდა
 დასავლით, შევიდა სამხრით, შემოვიდა ჩრდილოთ, გარ-
 და მოვლხო კაკაზნი და მოვიდა ქართლად. აქ ქმოვნა
 ცახე—ქლეხნი შუა ქართლ,—სიდაც ქმოვნა კაცნი სა-
 სტიკად მარბოლნი... იმან განუყო დაშქარი თვისა და

ყოველთა ციხე—ქალაქთა მოადგიენსა; თუით დადგა მცხეთას და დაუდგინსა ღამქარნი იმიერ და მინერ, მუშაობდა და ქვემოდ, და თუით დადგა ქსანსაზედა... მატრიის—ციხესა და თუხარისსა არა ბრძოდა, რამეთუ ვერ შეუძლებდა დაპურობად. ხოლო სხვანი ციხენი და ქალაქნი დაიპყრნა ეჭესი თვე. ხოლო სარკინელთა თურქთაგანთა აგინეს შეფესა... მაშინ აღექსანდრემ მოიგვა ქალაქი სარკინე და კერა სადით განერა ერთიგა ცაფი... მან მოხრნა ყოველნი იგი ნათესაჲნი აღრუელნი ქართლს მუთყენი და დაატყვევნა და დაუტყვენა ნათესაჲნი ქართლოსიანნი და დაუტყვენა მათზედა მატრიყად სახელით აზონ, მუთყედოსისა, ნათესაჲი მისი, ჭკუენით მკეფონით. და მისცა ესი ათასი ცაფი ჭკუენით რომით, რომელსა ჭკვიან ფროტათოს. ესე ფროტათოსელნი იუვენეს ცაფნი ძლიერნი და მხენი, კვირთუბოდეს ჭკუენისა რომისასა, და მოიყვანნა ქართლად, მისცა აზონსა მატრიცსა; და დაუტყვენა ქართლს ერის—თავად აზონ მატრიცა და მისთანა სძანი იგი მშურობლად ქართლისა და უბრძანა აღექსანდრემ აზონს, რათა მატრიცსეკმდენ შზესა და მთვარესა და ვარსკვლავთა სუთთა. ხოლო ამან აზონსმან მოარღვივნა ზღუ-

დენი ქალაქისა მცხეთისა საფუძველითურთ და დუტის-
 ნა ოთხნი იგი ციხენი, რომელნიც მოხატულნი არსნა
 ქართლისასა: თავადი ციხე, რომელ არს არმაზი და ერ-
 თი ციხე დასასრულსა არმაზის ცხვირისასა, და ერთი
 თავსა ზედა მცხეთისასა: მეოთხე ციხე დასავლეთ, მცხე-
 თა მტკვარსა ზედა. და ესენი მომტკიცნა და განავსნა
 ივინი ლაშქრითა, და უოკელთა ქართლისა ქალაქთა მო-
 არღვიენა ზღუდენი, და დაიპურნა უოკელნი საზღვარნი
 ქართლისანი, ბერდუჯის მდინარეიდგან კიდრე ზღვაამდე
 სპერისა. დაიპურნა ქართლსა ზედა კერისიცი და მახარ-
 კე ჭევნა ოსნი, ლეკნი და საზარნი¹.

ფარნავაზი იყო მამით ქართუელი, შთამომავალი
 უფროსის ძისა მცხეთოსისა, დედით სამარსი ისმაქანი-
 დამ. ის იყო ძმის-წული სამარსი, რომელიც აღექსანდრე
 მაკედონელის მოხელის დროს მამა—სასლობდა მცხეთა-
 ში და თავის ძმითურთ, ფარნავაზის მამით, მოიკლა
 აღექსანდრესგან. სამის წლისა ფარნავაზი დედამ შეჭ-
 ხიზნა კავკაზის მთაში და იქ აღზარდა; შემდეგ ისეუ

¹ ქართლის-ცხოვრება, I, 27—28.

მცხეთას მიჰმართა. ფარნავაზ იყო გონიერი, უმძიმარო
ბული მხედარი და დახელოვნებული. მონადირე, ვაჭარის
შიშის გამო ის კაი-ხანი ჰფარავდა, თავისს ღმირს.
აზონმა იცნა ფარნავაზი და „შეიყვარა კიდევ იგი მო-
ნადირობისათვის.“ დედა ფარნავაზისა აზონს შიშით
უმწერდა და ღვიფლით შვილი თავის ძმებთან წასვლა-
ზე, ისმაჰანში. თუმცა ფარნავაზს „ჭირ—უნნდა დატე-
კება სუოფლისა მამათა მისთვისა,“ მაგრამ ერთმა წინას-
წარ—მთუწყებელმა სიზმარმა სრულებით გაჰფანტა იმი-
სა ნისლით მოცული ფიქრი. „ესე არს—სთქვა იმან—მე
წარვალ ახმანს და მუნ ხიკოთეს მივეცემა.“ ამ ვამდ,
როდესაც ის მარტო ნადირობდა დიდმის ველში და ის-
რით დაკოდილს ირემს სდეენიდა, ფარნავაზი მიაწედა,
მწესრის დროს, ერთს ძველადვე ჰქვით ამოქოდილს
ვლდის—ჰვასს. ფარნავაზმა გამოარღვია კარი და შევიდა
შეგნით. აქ ჰმოვა უმოწდომელი განძი, ოქრო—ვერც-
ხლი და სამსახურებელი ოქროსა და ვერცხლისა მიუწ-
დომელი. განცვიფრებულმა ფარნავაზმა მოიგონა თავი-
სი სიზმარი და აცნობა დედას ორის დითურთ. მოვიდ-
ნენ სძინავე ღამე სსხედრებით და ჭურჭლებით, იწვეს

განძის გამოღება : გათიადისას კვლად აღმოჩნდა
 კარი ქუბისას მის და კერეთ გამოკრბეს ~~კერეთ~~ ტულ-და-
 მქი და დაბგულეს ხიმარეკეს მათსა.* **სიხლნი**

მაშინ ფარნავაზმა წარუგზავნა მონა კერისის მფლო-
 ბელს ქუეს. „მე კარ - შეუთვალა ქუეს - ნათესავი უფ-
 ლოსისა, მცხოვრის მისა, და მისი - წული სამარა მამა-
 სასღისისა; და ანს ჩემთან სვასტაგი დიდ - ძალი; აწ
 ინებე რათა მით სვასტაგითა მოვიდე შენთანა და ვიუვნეთ
 ჩვენ შმა, და ვახმაროთ სვასტაგი იგი თრთავე: გამო-
 უნდეთ ჩვენ მტრად აზონს ერის - თავს და სკემან
 ჩვენს გუგეს ჩვენ ძლევა კათილი.“ მიწვეული ფარნავა-
 ზი ფარულად გაემგზავრა დედიო და დეპით, და თან
 წაიღო განძი შექმდევ რჩევისა, ფარნავაზმა მოიწვია
 ოს - ლეკნი, რომელნიც მტრობით შესტკვროდნენ აზონს
 ხარვის გამო, შემოაკრბა კერისით ურცხვა სძა და
 გაელაშქრა. „აზონნიც მოიწვია თავისი სძა, შემოაკრბა
 ათ-ასი რჩული რომთგანნი, რომელთა ბოროტა წიქვი-
 დებოდა აზონისგან; განუდგეს აზონს და მოვიდეს წი-
 ნაშე ფარნავაზისა. მაშინ უოკელნი ქართუელნი განუდგეს
 აზონს: თვით სძანი, რომელ დაჩეხილ იუვნეს, კერდ-

რს მიენდო მათ, რამეთუ ბოროტის მოქმედ იყო. წარვიდა აზონ და მივიდა კლარჯეთს და გამაგრდა იგი მკრეთს შინა კლარჯეთისათა. ხოლო მოვიდა ფარნავაზს მცხეთას და დაიბურჩა ოთხნი იგი ციხენი მცხეთისანი, და მასვე წელნიადსა შინა დაიბურჩა უოკელი ქართლი, თვინიერ კლარჯეთისა. — მეორე წელს აზონი საბერძნეთით მოწვეულს ახალის სპით გაელაშქრა ფარნავაზზე. ფარნავაზმა ქევისა, ოსებისა და ანტიოქოზის სომეხთა ერისთავთ შემწეობით სრულებით სძლია ბერძნებს არტანის ნაქალაქებს, რომელსა ერქვა ჭვთა — ქალაქი, რომელ არს ჭური. აზონი მოიკლა; ურიცხვი მისი სძა მოისრა და დავაპაპებულ იქნა. ფარნავაზმა წარმოსტყვნა საზღვარი საბერძნეთისა, და დაიბურჩა კლარჯეთი, შემოვიდა მცხეთას დიდის ხისარულით, და სიმდიდრესა მისსა ზედა დაერთო ხესტატგი აზონისადა და იქნა სიმდიდრე გადარეული.

განამრავლნა ფარნავაზ უოკელნი მხედარნი ქართლისიანნი, განაწესნა ერისთავნი რჯანი და სძახსტეი. ერთი გაგზავნა მარგკის ერისთავად, და მისცა მცარით მთიანეთს, რომელ არს ღიბი, კიდრე ზღვაშიდო, რიონს

ზემოთ. ამანვე ფარნავაზ აღუშენნა ორნი ციხენი, შირაპანნი და დიძნა. მეორე გაგზავნა კახეთის ერისთავად, და მისცა არაგვითგან ვიდრე ჭურეთამდე კახეთი და კუხეთი. მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად, და მისცა ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე თბილისამდე და განიანამდის, რომელ არს გარდაბანი. მეოთხე გაგზავნა სამშვილდეკს ერისთავად, და მისცა სკვირეთისა მდინარითგან ვიდრე შთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცა. მესუთე გაგზავნა წუნდას ერისთავად, და ფანავართგან ვიდრე თავადმდე შტკვრისა, რომელ არს ვაჟახეთი, კოლა და არტანი. მეექვსე გაგზავნა ოძრხის ერისთავად, და მისცა ტაშის-ვართგან ვიდრე არსიანთამდის ნოსტის თავითგან ზღვამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა. მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად, და მისცა არსიანითგან ვიდრე ზღვამდე, და ქუჯი იყო ერისთავი. მერვე დაადგინა სმასხეტად და მისცა თბილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტაშის-ვართმდე და ფანავართმდე, რომელ არს შიდა-ქართლი. ესე სმასხეტი უოკლადვე წინამჟამედ მთავრობდის, განაგებდის უოკლთა ერისთავთა ზედა. ხოლო ამით ერისთავთა შვეშე ადგილთა

და ადგილთა განაწილნა სძასლარნი და ათ-ასის თაჳსი,
და მათ უოკელთაგან მოვიდა ხარკი სამეფოს, და სხვადას-
თავო. ესრეთ განაწესა ესე უოკელი ფარნავაზს, მიმსგავ-
სებულად სამეფოსა სძარბთასა. ფარნავაზმა მოიყვანა
ცოლი დურბეკელთა, ნათესავი კავკაზისი, მოზღუდა ქა-
ლაქი მცხეთა მტკიცედ და უოკელი ქალაქნი და ციხენი
ქართლისანი მოაზრებულნი აღექსანდრესკას, და მან
აღაშენა იგინი, და კარლარა იძიეს შური პერძითა ფარ-
ნავაზსა ზედა, რომეთუ უცალო იყვნეს იგინი უფლისა-
გან რომითასა. ამანვე ფარნავაზს შექმნა კერძი დიდი სა-
სულსა ზედა თვისსა. ესევე არს არმაზი და ფარნავაზს
სძარსულად არმაზს ერქვა. ამართა კერძი იგი არმაზი თავ-
სა ზედა ქართლისასა, რომელსა მიუჩიოთგან ეწოდა არ-
მაზი კერძისა მისთვის. და ქმნა სატოურები დიდი კერ-
ძისა მისთვის აღმართებულისა. ოც და-შვიდის წლას
მეფე იქმნა და სამოც-და-ხუთს წელს მეფობდა ნებიერად
და მსახურებდა იგი ანტიოქოსს, მეფესა ანურასტანი-
სასა. უოკელი დღენი მისნი, რაი დავდა, მშვიდობით
დაუგრა, და აღაშენა და გასავსო ქართლი ხალხო თჳენი გა-
ზაფხულისანი და სთელისი პრის.წ. დაუგნის მცხეთას სამე-

ფოსა, და თქენი ზამთრისანი დაუენის განიანთა; სოლო-
თქენი ზაფხულისანი წუნდას; და ემიითი-გამდ მოვიდის
კვრისს და კლარჯუთს და მოიკითხნის მიგვრდნისა და
და კლარჯნი და განაცას ყოველი სეჟმე დაშლილი. სო-
ლო რომნი იგი ათ-ასნი მხედარნი, რომელნი აზონის-
გან მოერთნეს ფარნავაზს, იგინი განჭყენა ხვთა და ჭკუ-
ყანათა შინა, იძუენა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლა-
სა მას აზონისა მხედ ივენეს, და უწოდა მათ სახელად
აზნაური¹.

სკენ მკითხველს ყოველთვის თვალ წინ უნდა ქჷონ-
დეს, რომ ძველს თქმულესაში ნამდვილი შემთხვევა და
ზღაპრული ამბავი ერთმანეთში არეულია. ამ აზრს ცხა-
დად ქმოწმობს ის ფაქტები, რომელნიც საქართველოს
ისტორიის პირველ-დაწყებაში გამოიკვლივეთ. ამ აზრსვე
ამტკიცებს ქართლის-ცხოვრების სურათი ალექსანდრე
მაკედონელისა და თვით ფარნავაზ მეფისა. — არ არის
თითქმის არც ერთი ტომი აზიაში, რომ ალექსანდრეს
ანუ ისკანდერს არ იხსენიებდეს თავის მტრად. ქართ-

¹) ქ.-ლ.-ტ. I, 28—32.

ღის ცხოვრების სიტყვით, მოკლე კაცობის სამსახურ-
მხარეები დაიბურა თვით ალექსანდრემ, ეთქმის ამ სე-
განზე არც კაინტა კურდი, არც აბრაჰამის მსახურებანი
არას ამბობენ¹. საიდან და როგორ მიუთვისებიათ ქრ-
თიელებს ეს თქმულება, სერ არ ვიცი. უნდა იყოს მხო-
ლოდ, რომ ჩვენ ტომში ის ძველადგვა გავრცელებული.
მეამბე სოფ. იოანე ზუგდიდელი შიშ მღვინდელის ცხოვ-
რებაში ალექსანდრეს უოფნას საქართველოში დარწმუნე-
ბათ იტყვის². ამასაც ამბობენ, ვითომც ალექსანდრეს
მოკლე ხმელეთი დაეებურას ქართველების შემწობით.
მუთორმეტე სოფ. დავით აღმაშენებელის ბიოგრაფი ჩ-
მოსთოდის სხვა და სხვა მხარეს, რომელიც მაკედონელს
დაუჭერია და დასასრულ ამბობს: „მან მოკლე უოკელა
ჭეკასა და ქქნა რა იგი ქმნა და თუ არა ქართველითა სმითა
კურცარა ალექსანდრე იქმნადა კარცსა“³. ალექსანდრეს ცხოვ-
რება, ამისა მოღვაწობა, უოკელივე იმისი ფესხს გ-

¹ Dubois, Voyage, II, 31.

² Hist de la Géor., I, 33 n 6.

³ ქართლის ცხოვ. I, გვ 260.

დაჯგუშ დაწერილებით არის გამოკვლეული, და თუმცა ჩვენ მხარეში ის არ უოფილბა, მაგრამ შეკვრის დაკრძალვის უნდა ვიქანაოთ მხედველობაში. ალექსანდრემ მასობრივად მოამარხა ტომში, რომელნიც კასპიის ზღვის სამხრეთად ცხოვრობდნენ შავსეში და აქ კასტრს გზები, რომელითაც უნდოდა დაეკავშირებინა ერთი მუარესთან სამუდოა აზიის აღმოსავლეთი და დასავლეთი, ბრძოლეთი და სამართი ¹. მდარე—აზიამ ალექსანდრემ გავლთ თავრის შთა, დაიბურა სხვათა შორის კილიკიის და შვედა კილიკიის ქალაქში ტარსში ²; დაიბურა აგრეთვე ბქრსების კოლონიის მილეტი, რომელსაც ებურა შავის ზღვის ბირად გაბნეული კოლონიები ³. ალექსანდრემ გაგზავნა, ხტრანბონის სიტყვით, თავისი მხედართა უფროსი მემონი ახმინატის ოქროს მადნის დასაჭერად. ახმინატად ქსადიან ჭარობის ხუთბის ისპინს, სადაც აქამომდე სხვა და სხვა მადნები თურმე იბოკება ⁴. კარდა-

¹ Illacœpea, Bœmipana Ilropia, 1864, II, 344—345.

² V. S — Mart., Hist. des dœcouv géogr. II, p. 343.

³ Ibid. II, 340.

⁴ S — Mart., Mém. sur l'Arm., I, 69.

იმისა, კავკაზის საზღვრად კასპიის ზღვაზე თუ კასპი-
კუთრებით მიქცეული ალექსანდრეს უურადღებამ, იმ დროს
ფიქრობდნენ, ვითამც კასპიის ზღვა შედგენდა მდინარე
ოკეანის ნაწილს და ალექსანდრეს ქსურდა გამოეკვლია
იმისი ნაპირები და სავაჭრო გზები გაეხსნა იმის მო-
საზღვრე ტომებში. იმან გაიხინა კასპიის ზღვაზე ფლო-
ტი, რომელსაც უნდა შეეტყო დაკავშირებულია თუ არა
კასპიის ზღვა ოკეანითან შავის ზღვის შემწობით და
ანუ სხვა ზღვების შემავლობით ინდოეთთან. ამ გე-
რად მოიყვანეს ცნობაში ვერ კასპიის ზღვის სამხრეთი
ნაპირები, შემდეგ აღმოსავლეთი კიდეები იქსარტას
მდინარემდე, მსუკან დასავლეთი ნაპირები აღმზინამდე,
ანუ დერბენტამდე, რომლის დაფუძნებასაც ზოგნი ალექ-
სანდრეს მიაწერენ და თვით ადგილობრივი თქმულება
დერბენტის ძველს ზღუდეს აქამომდე ალექსანდრეს სა-
ხელს უწოდებ¹.

¹ Montesquieu, Esprit des lois, 1860, p. 283 —
297. Кн. Баратова, История Грузии, тетрадь пер-
вая, 1865 г., 22—23.

შემდეგ ამის შესაძლებელია სომხეთისა და სსრკ-
 თველოს დაჭერა ალექსანდრეს ვარისგან და არა თავის
 ალექსანდრესაგან. ამის დასამტკიცებლად პრინციპალებს
 ხებს ფრანგიზულის ქართლის-ცხოვრების შენიშვნაში
 სომხურს ენაზე ბერძნულისა და ლათინურის წყაროებიდან
 შედგენილს ალექსანდრეს ცხოვრებას, რომელიც კენედა-
 ში გამოუცხაოთ 1842 წელს. ამ წიგნში ალექსანდრე
 ხწერს თავის დედას ოლიმპიადას: „ . . . . აქედამ წვენ გა-
 კუმზავრებით და მიუძღვით კლდე ქვაბებს, სადაც მე
 გამოვაჭრევიანე სახსოვრად როგორათაც ჩემი სახელი და
 სახელები ჩემგან დამონაგებულის ბესისა, არივარ-
 დანის და მაზაის შეყუებისა, აგრეთვე სახელები
 შიქებისა მარსთა, სომეხთა, იბერთა და
 უოკელთა სმარსთა, რომელთაც დიდი დარიოსი პრინცი-
 ლობდა¹ სომხეთის დაჭერა ალექსანდრესაგან სომხსს

¹ Hist de la Géor I, 35 note 6. გადგ. ამის
 პრინციპალების კვლევის მიხედვით, ვთხოვ დამონის სიტყვას
 პრინციპალების (პრინციპალების) დამონიდან გვერდის ალექსან-
 დრეს დედას პრინციპალებს სომეხთაგანსაგან ამ დედას-
 გებლას იბერთა, რომელთაც შვიდ წელს მარს სხვადა-
 სხვა. Langlois, Collect, I, 49—56.

მატიანეს სიტყვით უაღველი საქმეა. იმის თქმით რომლის
 მეფე ვაქე, მე ვანისა, უკანასკნელი ქაოსის მამდის წყნარა,
 მოიგდა, როდესაც ის აღექსანდრეს კბრსოდა & აღექსანდრემ
 თავის მოადგილეთ სომხეთში დნაშნა სძარსა მათარსუ-
 რა¹. ჩვენ კივით, რომ აღ ქანდრე უკლა იმისგან და-
 მონაკებულს მხარეებში თავის მოადგილეს ქნიშხავდა².
 — მაშასადამე სომხეთის მატთანეს თქმულება, რომელსაც
 ჩვენ აქ ვუჩვენებთ, სიმართლესე ასღობა..... რაც აღექ-
 სანდრესგან სომხეთს შეემისე, იგივე უნდა შემთხვე-
 კითო თვით საქართველოს. ამასი ჩვენ ეტვი არა გვაქვს.
 ჩვენ მხოლოდ ქრთლის-ცხოვრების აზონი ეტვი ქვეშ
 გვაქვს. აზონი მ-აკვაგონებს იმ აზონს, რომელსაც
 ზღაპრულს დროებაში ანგონიეტების ხომიდდით გოლ-
 ხადაში შეიოსუდა. ამითი ჩვენ ის არ გვიჩნდა ვთქვათ,
 რომ აღექსანდრეს არა ქუილიყო თავისი მოადგილეთ სა-
 ქართველოში, როგორც სომხეთში, როგორც სხვაგან.
 ამას დავუერთავთ აქ, რომ აზონ ერქვა იმას თუ არა, ეს

¹ S—Mart., Mém. sur l' Arm. I, 285—286.

² Шлоссера, Всемирн. История, II, 348.

სულ ერთია, თვით იმის მოქმედებაში, როგორც ამას
 ქართლის-ცხოვრება გვიამბობს, ისტორიულ წინააღმდეგ-
 ვობას ჩვენ არა ვხედავთ. აზონის მატრიციონა და ახლ
 ათასის ჯარის მიცემა იმისთვის აღექანდრესაგან გი
 ცრუ-თქმულებაა: მატრიციონა ჯერ არ იყო: ეს მოსე-
 დეობა ეკუთვნის რომანს იმპერიის უკანასკნელს დროებს;
 ის შემოდის კონსტანტინე იმპერატორის დროს მე-IV
 საუკუნის დამდეგს ქრისტეს შობის შემდეგ ¹. და თვით
 ჩვენში პირველად მატრიცად იხსენიება მთავარი სტეფან-
 ხოსი ². იფიქრებ თუ არა აღექანდრეს სამსახურში რომა-
 ელნი, ჩვენ არ ვიციით. ასე ათასის ჯარის მიცემა აზო-

¹ Hist de la Géor. I, 35 n. 6. Littré, Dic-
 tionnaire de la langue française, p. 1008.

² Hist de la Géor. I. სტეფანოსს მატრიცად მოახსენ-
 იებს წარწერა ჯვარის პანისტაის მცხეთის ბაზისში. Barthol., Lettres numism, 48, planche III.—ეს
 შემთხვევა გვარწმუნებს, რომ ჩვენი მატრიცე აღექანდრე მეფე-
 დონელზე უნდა იყოს შედგენილი და სტეფანოსის დროს, და
 შემდეგ როდესაც მატრიციონის ხმაზე სიქარაველობა ითქმის
 ჩვეულებად შემოდის.

ნისთვის აღგვეხანდრეს არ შეეძლო მაშინ, როდესაც თვითონაც სპარსეთთან საომრად საბერძნეთიდან გამოვიდა. 34 ათასის ჯვითის ვარით და 4 ათასის ცხენისა და მხვიდრობით¹.

თვით ფარნავაზ მეფეზე ზევს არ შეგვიძლიან დატყუვარიტებით ვთქვათ, ნამდვილი ისტორიული პირია ისა თუ არა, ზევს ამასზე გარდა ქართლას-ცხოვრებისა სხვა დასამტკიცებელი საბუთი არა გვაქვს, თუმცა ზევს ზევის ძმართ არ ვაჭანულობთ იმის სინამდვილეზე. ფარნავაზად სახელ-წოდებულნი პირნი ისხენებიან როგორათაც ბერძნულს მატანებში², აგრეთვე სომხის ისტორიაში. ეს უკანასკნელი ქაოსიანთ დინასტიის მეფეების რიგებში უზგენებს ორს ფარნავაზს: პირველი მეფობდა მე-VII ს.უკ., მეორე მე-V ს.უკ. გახულს ქრისტეს წინად³. ზევს ვაჭანულობთ საქართველოს ფარნავაზად.

¹ Дрeпeрa, Иcтopия yмcт. pазв. Eвpoпы, I. 146

² Plutarque, Vie des hommes illustres. Paris, 1858, IV, 438, 442, 480.

³ Hist. de la Géor. I, 37 n. I. Mém sur l'Arm. I, 408. დიდელი უქრობს, რომ უხელო-ავთან გახულს ხსენებულა უანსავაზი, რომელიც საბუქადონოსის დემონსხილთ, უნდა იყოს ქართველების უანსავაზი. Collect, I, 198.

მეფისა და მხვიდრობით

კახისაგან შემოტანილს წეს-დებამი. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ, როგორც სამოქალაქო და სამხედრო რწმუნებულება, როგორც სარწმუნოების რიგი, თვით კერძო პირთა მიერ დადგენილს ივენებს დამყარებულნი ჩვენ ქვეყანაში. ასევე უკვლავ ტომის ისტორიაში, რომ ერთს დროს და ერთს რომელსაჲ ზღაპრულს თუ ისტორიულ პირს ხაღხის თქმულება მიაწერს სხვა და სხვა დროს მიღებულს მოქმედებას, სხვა და სხვა პირთ მოღვაწეობას. მოკავშირეთ ქართული მხედრული: ქართლის-ცხოვრების თქმით მხედრული შემოღებულთა ფარნავაზისაგან, თუმცა ჩვენ ზემოდ წარმოვიქვით ჩვენი აზრი, რომ ის ფარნავაზზე ბევრით გვიან შემოდის ხმარებაში. განსაკუთრებითი უზრუნველება ასად მეცნიერთაგან მიქცეული ფარნავაზის ცხოვრებაში მოხსენებულს დიდმის კიდე-ქებაში ნაპოვნს ხვასტაგზე. ფარნავაზ ასე შეუთვლის ქუჯს: „და არს ჩუთანა ხვასტაგი დიდ-ძალი, ვისძაროთ ხვასტაგი იგი ოროთვე.“ ქუჯი უმასუბებს: „ჩუ შერობ ხვასტაგსა შინსა და ხვასტაგებითა შენითა განგიძრავდე სძისი შენნი!“.“

¹ ქართლის-ცხოვრება, I გვ. 30. *Genes XLII*

სომხურს ქრონიკაში, რომელიც, როგორც ვითქვამს, ქართლის-ცხოვრებელად არის ძველადვე აღმოჩენილი, ნათქვამია: „არის ხემ-თანა დიდხელი გქმნის. ¹ გქმნის შენითა განკამრავლოთ სმანი“¹. ვერძიულნი სუმი-ზატნი, რომელნიც ძველის ქართულის მანეთების განხილვაში შესულან, ამტკიცებენ, ვითომც ხვასტაგად იგულისხმებოდა კერცხლის ფული²; ვითომც ახლაც მთიულნი ქართველნი ხვასტაგად ფულს უწოდებენ. სპ-ქართველთაში დროითი დრომდე ჩვენ ვპოულობთ სხვა-და-სხვა გვარ მანეთებს: იმათში უძველესია ათინაში მოჭედილი მანეთები, რომელთაც უწოდებთ დარიჭი, დრაქმა და

¹ Chronique armén. Addit. et Eclaircis., 1851, p. 8.

² ი. მ. ზ. ქაჩიას ლეგანს ქართლის-ცხოვრება (ქართლის-ცხოვრება I, 48), ვეროც ახლა ამკოდოციურად გამოცდით დავანს ხელ ძველად აღუპოცემობაში ვულის ძველ ამბებოდა ვეოვან სქანელ; ასხოვს ჰქმნეც ვულის პე-ღრისამ უკანსეულს დურქა pecunia (Dic-tion. des antiq. grecques et romaines, 454—455). ახლა ვეროც დოთხუკ ე. მ. ე. მ. ლ. მ. მ. Liber Genesis, XIII, 9, 13,

ოქარი დრაქმა; ეზოულობთ ზერეთვე აღქმს: ნდრე მკე-
 დონელის მახეთებს. უმრავლესი ძველ მახეთებში უკვე
 მატარა გრცხლის ფული, რომელსაც კოლხიდან მახეთს
 უწოდებენ: ერთს იმის მხარეზე გამოჭრილი დედაკანის
 თავი ეგვიპტურის თავ-სახურათ, მეორეზე ხარის თავი.
 წარწერა იმის აქვს ბერძნულად: მო(მოხხოსი(?)) სხვა მ-
 ხეთების წარწერა არის: დიოსკურია, კოლხიდა... ამტ-
 კიცებენ, რომ ფარნავაზის დროს და წინათაც საქართვე-
 ლოს თავისი მახეთები არა ჰქონია, რომ აქ ახმარებოდა
 ბერძნული მახეთები, რომელნიც შავის ზღვის პირზე
 მოფენილს კოლხონიებში იჭედებოდნენ. ამ მანათობათგანი
 თუმცე იყო ფარნავაზის სვასტატი ¹.

ღირს სცნობულა ფარნავაზის ცხოვრებაში სჯანია
 საქართველოს დაუფა ხერისთავობად, რომელიც, ქრ-
 თლის-ცხოვრების თქმით იყო ცხრა და ვახუშტის მე-
 მოწმებით ათი ². ამ შემთხვევაში ქრთლის-ცხოვრებ-

¹ Brosset, Revue de numismatique géorgienne. Spb., 1847, 15 -16. Lanql'ois, Essai de classification des suites monét. de la Géorgie, 1860 11—13 Mém. Asiat, IV, livr. 2, 160—161.

² Hist. de la Geor. I, 42 n 2.

სრულებით ეთანხმება ჩვენის ტომის გეოგრაფიულს და ეთანოგრაფიულს დანაწილებას, ამ ბუნებისათვის, რავესცა იყო შემდეგშიაღ დაარსებული საქართველში მოღლიტოება რა და შინაგანი დაუოფა... შემდეგ, როგორც ამას თავის ადგილს ვუჩვენებთ, საურისთავოები უფრო და უფრო დამყარდა, რიცხვი იმათი გამრავლდა. შარველერისთავად ანუ სპასპეტად უოკელთვის იყო ქართლის-ერისთავი, რომელიც განაგებდა ეგრისის საზღვარს აქეთ, ესე იგი ატამის-კარისა, ფარავანისა და ღიხის მთას ჰქვეით არაგვ-თფილისამდე ¹. ჩვენ ვუფიქრობთ, რომ ძველადვე უნდა იყოს მთელი საქართველო დაუოფილი ოთხ სადრომოდ, რომელსაც ვახუშტი მოიხსენებს თავის გეოგრაფიაში, იმის სიტყვით „წინა შარქოღანი ივენენ თარქლანი, ტიხის-ჟუარქლანი და ახალ-ტიხელანი, და მიამოღანი მათნი სრულად მესხნი და ელარჯანი და სომხითის რომელნი ეპურათ. სოლო მემარჯენე მიმსულელ-მცემელნი სრულად ღიხთ იქითი აფხაზ-ჟუიქითურთ. სოლო

¹ Hist. de la Geor., I, 42. გაბუტის გეოგრაფიკ. აღწერ. ს.ქ.ლ.გ., 276.

მკარცხეთ მიმსვლელ-მცემელნი სრულად ^{ქრეკობნი} სოღო მეფისა აღმის მპურობელნი ქართულნი და დრო-
მელნი როქით სძანი ეპურსენ მეფესა. განსნ ^{რადესმე} სძან
მად მიმსვლელად ანუ სსკა-რიგ მიიყვანიან, ვითარ ამჟო-
ბინის მეფე ანუ სძახლარი ¹.⁴ იმ დროს, რომელსაც
ჩვენ აღვწერთ, ქართლის-ცხოვრების თქმით, ქართველ-
ბად იწოდებთან აწინდელნი მესხნი, ქართლელნი და კა-
ხლენი, იმერეთის სახელა ვერ არ არის ხმარებაში. სიტ-
ყვა ღიხთ-იმერი, ღიხთ-ამერი, ანუ იმერნი და ამერნი
პირველად იხმარება მე-XII საუკ. გიორგი მეფის
დროს ². ისინი იწოდებთან სან ეგრისელებად, სან მკერე-
ლებად. მესხი თუმცა იხსენიება, მაგრამ ვერ ისიც სა-
ზოგადოდ არ იხმარება ³. ღიზნი ანუ ჭიზნი ამ სახე-
ლითვე არიან მკელადვე ცნობილნი; ტრამიზონი, ქართ-
ლის-ცხოვრების თქმით, იყო დასახლებულა მკერულთა-
გან, ესე იგი აწინდელთა ჭიხთიგან, რომელნიც მკერულ-

¹ იბიდი, 34.

² Hist. de la Géor. I, 388.

³ Ibid 56, 59, 61, 69, 74, 264. ^{ibidi}

ნივე არიან ¹. სვანეთი სვანეთადვე ისახელება. სვანეთი
 შედგენდა სამელოპლოს ეგრისის მთავრებსა, ანდრო
 მოციქულის დროს აქ მთავრობდა დედა-გვარად ².
 გოდოდ უნდა ვაჭკათ, რომ ახლანდელი ქართლი ძველ
 დროს იწოდება შიდა-ქართლად, შიდა-ქალქად, ზედა-
 სოფლად. შეიდეგ იხმარებ: ზემო-ჭვექანა, ქვემო-ჭვექანა.
 შირველი ქიშნავდა მთელ ქართლს, რომელიც ბოდოს
 ზემო-ქართლად და ქვემო-ქართლად დაიყო; მორე
 ქიშნავდა იმერეთს სამეგრელოთურთ ³. — ფარნავაზის
 დროს მოხსენებულნი ოთახნი ცახენი, რომელნიც მოსდ-
 გმიდეს შირსა ქართლისსა, ⁴ როგორც ბროსსეს საფუძ-
 ვლიანად შეუნ. შნავს, არიან ოთახნი საქართველოს შესა-
 ვლნი სკობანი ⁴, რომელთაც თვით სტრაბონი აკვირებს
 და რომელნიც ზენ ამას წინად ურცლად გამოვიკელიკო.
 ქართლის-ცხოვრების თქმულება, ვითამც — ქართული აზ-
 ნაური წარმომდგარაიუს აზონის სახელსაგან, ცრუ-

¹ Ibid 101, 264, 307.

² Ibid 40, 44, 61, 183.

³ Ibid, 42, 64, 65, 71, 204, 248, 301, 311
n 5.

⁴ Ibid., 34 n. 5.

თქუბლქაა. ანღა გამოკულუღღა, რომ ამ სიტყუას ნამ-
 დვილი ფესვი არის სომხური აზნავ-განთქუღღა ² ვაზღუ
 თარქუღღა, აზნავკან-კეთიღღა შობღღა ³. ამინთავანთ
 სიტყუა აზნაური თვით ქართულს სამღათა-წყრიღღს ენაზე
 ქნიშნავს თავისუფღღს ², როგორღღ სომხურს ენაზე
 აზნავი ³.

აქ არ შეიძლება უუარადღებოთ დავტოვოთ ის და-
 მოვიდენუღღობა, რომღღღ სექ რთვეღღოს ფარნავანს
 დროს და შემღღგ ქქონღღა ბერძნებთან და სირიის მე-
 ფეღღებთან. ჩვენ კიღღღ ვიღღით ბერძნების წყაროებღღღამ,
 რომ ძვეღღღღღ ბერძნებს ეშურათ მთელი შავის-ზღვის ზო-
 რღღღი, რომ სექ რთვეღღოს მხრივ იმათ კოლონიებს მე-
 ჯღღღენღღენ ფარნავი, ქურავღღა, დთსუღღრა, ტორიკოსი,
 შატა და სხ ბერძნების ცნობას ამ ს.გ.ანზე ქართლის-
 ცნოკრებღღღ კთანხმეღღა. ვახოთ რ:ს ამოღღღს ის ნამღღვიღღ

¹ S - Mart., Mém. sur l' Arm. II, 200 n. 1.
 L'ist de la Géor II, Introd. et tables, XXIV.

² კახ.ტ. კოღღობ. III, 8.

³ Historia Armeniæ, 313.

სულ ძველად იმას ქართლის-ცხოვრება მოიხსენებს ბევრით ადრე ფარნავაზზე, როდესაც ქართლში იმართებოდა სპარსეთის გავლენის ეპოქიანი. იმსხვე უჩვენებს მის შემდეგ ძველად სპარსეთთან პრიორაში, ქართლის ცხოვრების თქმით, „შეეწიეს ბერძენნი ქართლოსიანთა და მოკლეს ერის-თავი სპარსთა... ხოლო ეგრის წულის ქვემოდ დარჩათ ბერძენთა.“ ფარნავაზმა აზონის დამარცხების შემდეგ „მოსტყვევა სხდევანი სპარსეთისა და დაიპყრა კლარჯეთი... ხოლო ეგრისის წუალს ქვემოდ დარჩათ ბერძენთა, რამეთუ ძვეიდრთა მის ადგილისათა არა იხუბეს გარდგომა ბერძენთა¹. ვარზა-ბატონის დროს, რომელიც მეფობდა მე-IV სუე. გასულს და რომელიც იყო ურწმუნო და მოძულე სუულისა... განუდგეს მის კლარჯნი და მიერთებეს ბერძენთა და და. ბერძენ ბერძენთა თესარისი და უოკლი კლარჯეთი წღვიდგან არსიანთამდე და დარჩა ვარზა:— ბატონს ქართლი, თვინიერ კლარჯეთისა, და ქრუთი და ეგრისი².“ შემოდგომ შემდეგ

¹ ქართლ-ცხოვრ. I, 310

² ძველ, ცხ. 105—106

(408—410) ბერძენთაგან ეპიუბდა კლარჯუოს, სომ-
 ლკართა ქართლისათა ¹.² ვახტანგ გორგასფლანის მეფე-
 ბაში (446-499) რეპოვიდეს ბერძენნი აფხაზეთისა, მას-
 მითუ ბერძენთა ჭკინდა ეგრის წყდს ჭკეპოდ კარბი უო-
 კელი, დაიბურეს ჭკეპოდ ეგრის წყლიდგან ვიდრე ციხე—
 გოჯამდე ²⁴... რდა უყუნ—სცა კეისარმან საზღვარი ქარ-
 თლისანი, ციხე თუსარისი და კლარჯეთი უოკელი, ზღვიდ-
 გან ვიდრე არსიანთამდე და სეკნი, რომელნი მოსდგანან
 ლაღოთა: და გამოვიეთს კეისარმან საზღვარი საბერძენე-
 თისა, ჭკეპსი ზღვის შირსა, რომელ არს აფხაზეთი,
 და ჭრჭვა: რხე ეგრის წყლიდგან ვიდრე მდინარემდე
 მცირის:—საზარეთისა, ესე საზღვარი არს საბერძენეთისა,
 აღექსანდრობადგან, რომელი აწ შენ მოგიღია მკლავითა
 სვენგან. აწ იგი უყუ—მოგვეც, და ოდეს წარიუყანებდე
 ცოლსა შენსა, ასუღსა სვენსა, მამინ მოგვეც მისგან ჭკე-
 ეანა, და დაუწერ: ეგრის—წყედსა და კლახურსა შუა
 ჭკეპნაი ზოგად და სხუი აფხაზეთი უკესცა ვახტანგ

¹ ძეგ. აბ. 107.

² ძეგ. აბ. 112.

ბერძენთა¹ 1. ადარსასეს დროს (919 - 939) ქველად წარიღეს ბერძენთა საზღვარი ქართლისა, ესპერან დაბოლო კლარჯეთისა, ზღვის შირი და შვილნი სტეფანოსისნი დარჩეს კლდეთა შინა კლარჯეთისათა 2.4

ბერძენების თქმულებას რომ არ მოეღწია ჩვენამდე იმათ ვოლონიებზე შავის ზღვის შირად, მაშინაც აქ ქართლის—ცხოვრების ცნობებზე ეჭვი არ შეიძლებაოდა. არ შეიძლებაოდა ამიტომ, რომ აქამომდე დაცული ადგილობრივ ქველი ნანგრევები ქმოწმობენ ქართლის—ცხოვრების ნამბობს. ეს ნანგრევები ჩვენ ამას წინათაც მოვისხენეთ: ისინი არიან გაბნეულნი აფხაზეთში, სამეგრელოში, გურიაში და თვით ზემო—იპერეთში. ისინივე ამტკიცებენ ბერძენების სან—გრძლივს მეფობას შავის ზღვის შირად. კლარჯეთი და მოელი მხარე ევროსის (ეზგურის) წელს ქვემოდ ვიდრე მდინარემდე მცირე—საზარეთისა (ეუბანისა) შეადგენდნენ ზღვის შირ ადგილებს, ბერძენების სამეფობელოს. ვახუშტის თქმით,

1 ქველ. ცხ. 132.
2 ქართ.-ცხ., ცხ. 168.

კლარჯეთს ქსანდრეკდა: ჟაღმოსავლით მთა, რომელი
 კანკლის კლარჯეთისა და ტაოს შუა ზღვაქვე, სემსტრო
 მთა იგი, რომელს სდის მდინარენი და ქმთუნს¹
 სა, დისავლით მთა აზრემ—პასიანს შორის განვლილი
 ზღვაქვე და ჩდილოთ შვი ზღვა. არიან ამით შინა
 თარათობი, ხსიელი, ისშირა, ფონრხა, ბაიბურდი და
 ჭანეთი. უფხობელ არს, რით ეწოდა ხსიელი ესე. გარნა
 საგონებელ არს ღკლარჭნილთა დაკლდოვან—ღრატო—
 ღრიდოვანებისა მიერ და მადლითა მათთავან. რამეთუ
 მთა —ბარი ახლოარებს ესრეთ, ემისა ანუ ნახევარ—ეა-
 მისა ხაკელსა არს თოვლი და ბართა ხარინჯი, თურინ-
 ჯი, ზეთის—ხილი და უოკელნი ნაუოფნი¹. აქედამ ხსანს,
 რომ კლარჯეთს ქსანდრეკდისენ ერთის მხრით მდინარე
 ჭოროხი, მეორეს მხრით შვი ზღვა. არც ქართლოსის
 დროს, არც შემდეგ, როდესაც საქართველო ორჯელ
 დაიუო, ვიდრე ფარნავაზამდე, კლარჯეთი არ არის მოხ-
 სენებული საქართველოს სამფლობელოდ². კლარჯეთის

¹ გ. ხუბტ., ვოგტ., აღ. სქა. გვ. 72.

² გ. ხუბტ., ვოგტ., გვ. 72 Hist. de la Géor., I, p. 39 n. 1.

საზღვრიდამ ეგრისამდე მდებარებს რამოჯნიძე სივრცე,
რომელიც არ არის ბერძნების სელში ნახვევებოქნდელის-
ცხოვრებისაგან, მაგრამ უკუკვლია, ისიც ამით ეცხადება,
ამ სივრცეზე იყო იმათი გოდონია ფაზისი. დროითი
დრომდე ვხედავთ, რომ ბერძნებს თავისი მფლობელობა
შორს შექვეთ საქართველოში, ერთას მხრით არსიანთამ-
დე, რომელიც მდებარეობდა შავშეთისა და ყველის შორის¹,
შორის მხრით ცისე—გუჯამდე (ანუ ქუჯის—ცისემდე),
რომელიც იყო აწინდელი ნაქალაქევი², და ლაღოსა ანუ
ფერსათის მთამდე. როდესაც შემთხვევას პოულობდნენ,
ქართველები, ისინი ყოველთვის ებრძოდნენ ბერძნებს
თავიანთ საზღვრების გამო. ესეც არ უნდა დავივიწყოთ
აქ, რომ ქართველების დამოკიდებულობა ბერძნებთან სა-
ზოგადოდ კეთილი დამოკიდებულობა იყო. ისინი ერთ-
მანეთთან მშვიდობიანათ იყვნენ. ეს სხანს თვით ქარ-
თლის—ცხოვრებიდამ: ბერძნები შემწეობას აძლევდნენ იმათ
მკვლადვე სხარსების წინააღმდეგ; ფარსიანების დროს ეკ-

¹ ვახუშტი, გეოგ. გვ. 94

² Hist de la Géor., I, p 150 n 3.

რისის მცხოვრებნი უარ-ქეთფენ კავშირის მოკვეთას ბუ-
ძნებთან; ვარსა — ბაქანის მეფობაში კლასიკური მკვლარ-
კვებულნი თავიანთ მეფისგან, განუდგებიან იმს და მიუთ-
თვიან ბერძნებს...

ქართლ.-სსხოვრება იტყვის, რომ ვადრე ფარსა-
ვაში აზონს შეეპოდა, იმან „წარავლინსა მოციქულნი
წინაჲ მეფისა ანტიოქოს ასურისტანისა და წარსცა ძღვე-
ნი დიდ-ძალი და აღუთქვა მას მსახურება და ითხოვა
მისგან შეწევნი ბერძენთა ზედა; ხოლო ანტიოქოს შეიწ-
უნარა ძღვენი მიხი და უწოდა შეიღად თვისად და წარ-
მოსცა გვირგვინი და უბრძანა ერისთავთა სომხითისათა,
რათა შეეწოდენ ფარსავას ¹...“ „მოერთნეს ერისთავ-
ნი ანტიოქოსისნი სომხითით ²...“ „სამოც-და-ხუთს წელს
მეფობდა ფარსავას ხუბურად და მსახურება იგი ან-
ტიოქოსს, მეფეს ასურისტანისსა ³...“ ამ გვაროვ და-
მოკიდებულებს თურმე ქჷანდთ ანტიოქიან შემდეგ

¹ ქართლ.-სსხოვრ., გვ. 30.
² „ძეა, გვ. 31.
³ „ძეა, გვ. 32.

ფარნავაზის მოადგილე — მუყეებს, სმურმაცს და მიწვანს: ეს ურმაც ძე ფარნავაზისა და მიწვან ნებრობად მისხურებდნენ მუყესა ასურისტანელთასა * და ჩართვიან ცხოვრების სამდილა სიტყვები. თუ ფარნავაზმა გაანთავისუფლა საქართველო აზონისაგან ასურისტანის მუყის შექმნობით, თუ ანტიოქსივე დაადგა იმას გვარგანი და თუ, როგორც ფარნავაზი, აგრეთვე იმისნი ორნი მოადგილენი მსახურებდნენ ასურისტანის მუყეს, ცხადია, საქართველო იყო სრულიად სარიის ბმანებლობას ქვეშ.

ასურისტანი, ანუ უკედ, სირია ძველად შემდგარი იყო სამის ნაწილით. პირველი ანუ სამდილა სირია მდებარებდა ჩრდილოეთით, მეორე ანუ ფინიკია — შუა — გულად, მესამე ანუ პალესტინა — სამხრეთად. აქ უმთავრეს ქალაქებად ითვლებოდნენ დამასკი, ანტიოქია, ტირი და სიდონი. დასახლებული ს. შიტის გვარ-ტომთაგან სირია იყო თავ და პირველად დაგლევილი რამდენსამე სელსებად, რომელნიც შედამ ერთი მეორეს ებრძოდნენ. სი-

* ძეგლ, გვ. 33, 34.

რამ დაიმონავეს ვერ ასირიის მეფეებმა, მანუგან სპარსეებმა, ბოდოს ალექსანდრე-მაკედონელმა და ალექსანდრეს შემდეგ ის ეპურათ გაუძღვებოთ იმის მოადგილეებს ლომოდონს, ანტიგონს, პტოლომეს და სელევკს ნიკატორს, რომელმაც იმისი პრძოლის შემდეგ (301 წელს ქრ. წინ) ის სრულებით მიითვისა. სელევკმა დააფუძნა ასირიის სამეფო, დაიჭირა მთელი მცირე-აზია, პონტი, სომხეთი, გაავრცელა თავისი სამფლობელო წრდილოეთიდ იაკსარტის მდინარემდე, აღმოსავლეთით ინდოეთამდე. უზირველესი ქალაქები იმის დროს და იმის მოადგილე—სელევკიდების მეფობაში იყო—ანტიოქია და სელევკიას ტიგრის მდინარეზე; დედა—ქალაქად კი ითვლებოდა ანტიოქია. სელევკს შექქონდა უოველს თავის სამფლობელოში ბერძნული განათლება და ზნეობა ¹. სელევკმა გაიზინა კასპიის ზღვაზე ითვისი ტფოტი; ეს ტფოტი მიანდო პეტროკლს, რომელსაც უნდა გამოეკვლია კასპიის ზღვის კიდეები. ახლად—აღმოჩენილს ამ ზღვის ნაწილს დაერქვა სელევკის ზღვა. სელევკს ქქონდა ქაზ-

¹ Шлоссера, Всемирн. ист. III, 1—9.

რი, რომ კასპიის ზღვა და შავი ზღვა შეერთდებოდნენ ერთ-ერთად. ამ შინადაბნაში ის მოკლეს 250 წელს პარსებმა, რომელნიც კასპიის ზღვის სამხრეთ — აღმოსავლეთად ცხოვრობდნენ და 193—190 წელს რომალები დაესხნენ სირიას და დასცეს ისა. 64 წელს ქრისტეს წინადა სირია რომის პროვინციად შეიქნა. პირველ საუკუნეში აქ გაკრეფულა ქრისტეს სარწმუნოება და ანტიოქია მატრიარქის სიტახტო ქადაკად დაიდვა.

ფარნავაზის მეფობის განმავლობაში სირიაში მეფობდნენ სელევკი ნიკატორი და ანტიოქი პირველი. ეს ის დრო იყო, როდესაც სირია უაღმრტებულად ჭეკობდა და შემძლებლობდა. ცხადია, რომ ქართლის-ცხოვრების თქმულება ვითომც ანტიოქოს უბრძანა ერისთავთა სომხითისათა, რათა შეეწოდნენ ფარნავაზსა რომ „ფარნავაზი, სურმაგი და მარდატი მსახურებდნენ მეფესა ახურასტანელისასა“ ნამდვილი შემთხვევა არის. აქ ესეც უნდა მხედველობაში ვიქონიოთ, რომ სელევკიდების დროს დაწყობილი დამოკიდებულობა როგორც სომხეთში, აგრეთვე საქართველოში ზეგნ არ ვიციით რა გვარი იყო, ამასე ტაქტიკით არა გვაქვს. ამას ვი ვერ უარ-ვეყოფით.

რომ თუმც, პოლიტიკურა როლი სირიას დიდ-სახს არა
ქონია, მაგრამ იმის სწავლა—ხელოვნებას ვაჩვენებ უმთ-
ქმედნია: სომხეთ-ზედაც და საქართველო-ზედაც. ამან გვი-
მოაწმებს შემდეგის დროების-ორითვე საბუთებია. ზევ ვი-
ცით, მაგალითებრ, რომ ვიდრე წმინდა მესრობია სომ-
ხურს ანაზს შემოიღებდა, სომხეთში მიღებული იყო
სირიული ანაზი; რომ გრიგოლ განმანათლებელის მოად-
გიდენი, მე-IV საუკუნის დამდეგიდამ მე-V საუკუნეს
გასვლამდე იყვნენ სირიულნი; რომ ქრისტიანობა სომ-
ხეთში გაავრცელეს სირიულებმა; რომ იმათვე დააფუძ-
ნეს აქ მონასტრები და სკებისკომპოზი ტაძრები. თან-
და-შირველად თვით ბიბლია სომხეთში სირიულ ენაზე
იხმარებოდა, წირვა-ლოცვა ამ ენაზედვე იყო, თუმცა
ხალხს სირიული არ ესმოდა ¹. ზევ ვიციით, რომ ვიდ-
რე საქართველოში საქათალიკოზი დაწესდებოდა, მე-V
საუკ. გასულს, ვახტანგ გურგასენის დროს, ქართული
ეკლესია შეადგინდა ანტიოქიის ანუ სირიის სამწყვლის და

¹ S—Mart Mém. sur l' Arm. I, 10—12, 303—306. — Lebeau, Histoire du Bas—Emp., V, 318—320.

ამ სამწყსოს განაკება მღვდელთ — მთავარ^თ რომელნიც
 ანტიოქიის მატრიარქისაგან ამოირჩეოდა და კამბოჯ^{ში}
 ნებოდა აქ¹. ვიციით აგრეთვე, ვინ იყვნენ ისინი — მათგან
 ნი მამანი, რომელნიც ფარსმან მეფის დროს, მე-VI
 საუკუნეში, შემოვიდნენ საქართველოში, დაემყარნენ სხვა
 და სხვა ადგილებში: დაარსეს მონასტრები და უდაბნოე-
 ბა და გაავრცელეს ქრისტიანული აღსარება: ისინი იყვნენ სი-
 რიელები². იმათვე დასაფუძნეს საქართველოში ქართონი-
 კონი 532 წლოვანი³.

ფარსავანის შემდეგ დაჟდა მეფედ იმისი შვილი
 საურმაგი. ქართლის ერისთავებმა განიზრახეს იმისი სი-
 ვდილი, არადგანაც — სთქვეს იმათ — არა კეთილ არს ზეგნ-
 და, რათამცა ვეძსასურეთ ნათესავსა ჩვენსა.⁴ საურმაგი
 ფარულად განივლტო ღურმეკეთს, დედის ძმებთან. თან
 ექვანდა დედა, ღურმეკელი, ნათესავი კაცკაზისა. ამან

¹ Hist. de la Géor. I, 192 n. 2; II, 2 — livr , 432.

² ibid , I, 202 — 216, Addit. et Eclaircis., 125 — 132

³ Bullet. de l' Acad , XXII, 464, 471.

რომთა იგი აზნაურნი მივიდეს დურბუკეთსკუ და რქუეს
საურმაგს: „დიდი კეთილი ღვას ჩვენზედა მამისა შენისა,
ამისთვის ვართ ჩვენ მტკიცე ერთგულნი“ — შენსა და
საურმაგი კზრასა თავისს მამის დის წულს, ოსეთის მე-
ფეს, შემოიკრიბა დურბუკეთი, დაიძურა ქართლი, მოს-
რსა განდგომილნი, რომელთა შეუნდო, ხოლო დაამდ ბ-
ღსა ქართლოსიანნი, წარწინებულ ჭეკსა აზნაურნი, გა-
ნამრავლნი დურბუგნი, ნათესავნი კაკაზისნი, რომელნი-
ცა ტყუენასა მას ხაზართასა უოკელნიცა მშვიდობით
დარწობილ იყვნეს, სიმაგრისაგან ქვეუნიცა და ვერღარა
უტყდა დურბუკეთი, საურმაგმა წარმოიყვანა უოკელთა
კაკაზსა ნათესავთა ნახევარნი და რომელნიცა მათგანი
წარწინებულ ჭეკსა და სხვანი დასხნა მთიულეთს, დი-
დოეთიღვან ვიდრე კვრისამდე, რომელ არს სკანეთი, და
ესენი დაიძურნა მისანდობელად თავისად დედულნი და
დაჟდა მცხეთოს და უმატა უოკელთა სიმაგრეთა მცხეთო-
სათა და ქართლისათა, და მან შექმნა ორნი კრძნი, აი-
ნანს და დანანს და ამართნა გზასა ზედა მცხეთისასა,
და მსახურებდა იგი მეფესა ასურასტანისასა.“ საურმაგს
ჭეკინდა ცოლად სმარსი, პარდაკელის ერისთავის ასული,

რომელმაც შობა მსოფლოდ ორი ქალი: ერთს იმბოტასს
შუელდა ქუჩის შილი, მეორეს მირვან სპარსისა¹ მწვენი
როთიდის შთამომავალი, და თვით სურმაგის ცოდის
ნათესავი. სამურმაგმა იშვილა მირვანი და მისცა იმას ქა-
ლაქი გაჩიანი და საერისთავო სამშვილდისა, რომელიც
შეადგენდა ფარსხაჲს დაუოფით მეოთხე საერისთავოს,
რომლის დედა—ცისე სახელ-იწოდებოდა სამშვილდედეკ
ანუ ორბუთად და მდებარებდა ქციის მდინარეზე. ამსაე-
რისთავოს შეადგენდნენ—შემდეგში საპარათი:ნო, დბ:-
ნის -სევი, სევირეთი, თრიალეთი, უწილი გაჩიოსი, გარ-
დაპასს ზეკითი; ამან გაჩიოს, ქემან ქართლოსისძან აღა-
შენა ქალაქი გაჩიანი, ანუ სანადირა —ქალაქი.“ სამშვილ-
დას საერისთავოს ქსაზღვრავდა: მდინარე სევირეთი ანუ
მაშვირის ვადრე შთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბო-
ცა¹. როგორც ამას წინად ზეენ მოვიხსენეთ, ორბუთით
სახელ—იწოდა თურქების კოლონიას ორბუღიანებად...

სურმაგა მოკვდა და 162 წელს დაჯდა ტახტზე
სუბროთიდი მირვანი. მირვანი იყო, იტყვის ქართლის-

¹ ვახუშტი, გეოგრაფია, 166, 178—List de la
Géor., I, p. 22, n 5.

ცხოვრობენ, ტანით სრული, მშვენიერი, ძლიერი, მხე და
 კელი. იმის შეფობაში დურძუკთ დივინიკეს სივერდ-
 ღი ფარნაკისა და სურამციისა, კარდამიფაღუს, დურ-
 ძეკოს მუღენი, გაუკროდნეს ჭრთაღეთს მყოფთ კაკ-
 კაზანთ, მოსტეკანეს კახეთი და ბაზაღეთი, მდებარე
 კაკაზის მთის გულში, ქსნის — ხევის საზღვრად ¹.
 დურძუკნი იყვნენ წინა — მარნი აწინდელის ქრისტებისა,
 ინგუშებისა და დღიღველებისა, რომელნიც ერთს ხათუ-
 სობას შედგენენ და სურბობენ ერთს ენაზე. იმათი
 ენი, ამტვიცებენ, თუმა განსხვავდება სხვა კაკაზიელთ
 ენაში, მაგრამ დადავ ემსგავსება ლეკების ენას, მკრად-
 რე უზი — უმუკურს და აყარულს ². ქრისტებივე არიან
 ის თუშნი, რომელნიც წოკელებად იწოდებიან. დურძუკ-
 ნი ცხოვრობდნენ იქვე, სადაც ახლა ცხოვრობენ ინგუშ-
 ნი და დღიღველნი ³. დურძუკთ შირველ წინა-მარად

¹ გუბუტა, გეოგ., 220.

² Klaproth Voyage au Mont Caucase, t II, p 45 351. 354.

³ Wakhouch, Description géogr de la Géor. n 454 — 458. ამასვე Carte générale des pays იხილეთ.

ქართლის-ცხოვრება უზენებს თარგამოსს. ის იტყვის:
 ზღვრბუკი მე ტარკთისა უწარწინებულეს რქვან მჭაღვრას
 შორის კაკვაზისთა, მიკიდა და დაუდა ^{სამხრეთისა მისა}
 მთისასა, უწადა სასული თვისი ღურბუკითი. * როდესაც
 თარგამოსიანნი საზართ ებძოდნენ, მაშინ ღურბუკიც
 ქშელოდნენ იმით ¹. ღურბუკნი იყვნენ გამოწენილნი და
 ლიური ტომი კაკვაზაელთ ტომებში; ფარწავაზ მკევეს
 ჭეკანდა ცოლი ღურბუკელთა, დადა საურმაგ მუფისა...
 შემდეგ ღურბუკელთ აშღისა მირვან მკევემ მოუწადა
 უკვლთა კრისთავთა ქართლისთა, შემოკრიბნა უკველ-
 ნი სძანი, მხედარნი და ჭკვითინი; უკველნი კაკვაზიანნი
 იყვნეს სარწმუნოდ მოწმილებსა ზედა მირვანისასა. შე-
 მოკრიბნა ესე უკველნი და წარკმართა ღურბუკთს, შეკ-
 რნეს ღურბუკნიცა და დაუდგეს სამეგრეთა ზედა კარდა-
 სავალთა გზასა... იქმნა ბრძოლა ძლიერი... და მოსწედა
 მარტნითვე ურიცხვი. უკანასკნელ იძლიერეს ღურბუკნი და
 ივლტოდეს... და შეკიდა მირვან ღურბუკეთს და მოა-
 თხრა ღურბუკითი და ჭართალი და შეაბნა კარნი ჭკვი-

¹ გაბუც., გვ. 220.

კირითა და უწოდა სახელად დარუბად.... შეიუფარეს იგი
უოკელთა მკვიდრთა ქართლისათა და მსხვერუბდუ ოკი
მეფესა ასურისტანელთას. მას უამსა შინა შეიყუ მტხმ
სომხითს, რომელსა ერქვა არშაკ. უწრახა მირვანს არშაკ
და მისცა ასული თვისი ძესა არშაკისასა, არშაკს. მოკედა
მირვან და მეფე იქმნა მის წილ ძე მისი ფარანჯომ.“
(112 წელს).

ამან ფარანჯომ უმტა უოკელთა ციხე-ქლაქთა შე-
ნება, და შექმნა კერში სახელით ზადუნ. ამისა შემდე-
გად შეიუფარა სჯული სმარსთა, ცეცხლისა მსახურება,
მოიყვანა სმარსუთით ცეცხლის-მსახურნი და მოგანი და
დასხნეს იგინი მცხეთას, ადგილსა მას, რომელსა აწ
ქქიან მოგეთა, და იწყო ცხადად გამობა კერშითა; ამის-
თვის მოიძულეს იგი მკვიდრთა ქართლისათა, რამეთუ
დიდი სასოება აქვდათ კერშით მიძართ. მაშინ შეითქვნეს
ერისთავნი ქართლისანი უმრავლესნი და წარავლანეს მო-
ციქული წინაშე სომეხთა მეფისა და ქრქვეს: უმეფე ზეუ-
ნი გარდახდა სჯულთა მამათა ზვენთასა, არღარა მსახუ-
რებს ღმერთთა მშერობელთა ქართლისათა. შემოიღო
სჯული მამული და დაუტოვა სჯული დედული. აწ არღა-

რა ღირს არს იგი მეფედ ხუნად. მოგაკნ ქუ შენი არმა-
 კი, რამელსა უზის ცოლად ნათესავი ფარნავაზისა
 მეფეთა ხუნთა. გვაშველუ ძალი შენი და ზნობისა სხუთა
 ნაჯობ შემომღებელი ახლისა სუფლისა, და იფას მეფედ
 ხუნდა ქუ შენი არმაკი და დედოფლად ხუნდა ცოლი
 მისი, შეიღი მეფეთა. მაშინ სთნდა სომეხთი მეფესა
 განზრახვა ესე ... და იგი ყოველითა ძალითა მისითა წა-
 რემაძრთა ქართლს. ხოლო ფარნავაზ მეფემან მოუწოდა
 სპარსთა, შემოკრიბნა ქართველნიცა. ხოლო კრისთაჲნი
 ქართლისანი, კანდგომილნი მოეგებნეს სომეხთა მეფესა
 ტაშირს, და მუნ შეკრიბნა სიმარჯლე სომეხთა და ქარ-
 თველთა. იქნა მათ შორის ტაშირს პრძოლა ძლიერი,
 მოხწყდა ორგნითვე ურიცხვი. იძღია და მოიკლა ფარნა-
 ვაზი, და მოსრინეს სძა მისი, ხოლო ქუ ფარნავაზისა
 მარჯან წელიწადისა ერთისა ურმა წარიყვანა მამა-მძემკმან
 მისმან და ილტოდა სპარსეთს.“

ხოლო სომეხთა მეფემან მოსცა ქუ თვისი არმაკი
 (93 წელს) და დაიპურა უოკელი ქართლი და მეფობდა
 ნუბურად, და უმ.ტა უოკელთა სიმარჯეთა ქართლისთა
 და უმეტეს მოამტკიცნეს ზღუდნი ვაჟახეთს, ქალაქსა

წყნდას. მოკვდა არშაკ და ჰეყე იქმნა ქე მახი არსუკ
(181 წელს) ^{1,2}

ასე დაშურდა საქართველოში დინასტიის არსებობა. მას ანუ არშაკიანებისა, არშაკიანები აღმოჩნდნენ პირველად პარტიაში, შემდეგ გაკრწელდნენ სომხეთში და სომხეთიდან საქართველოში. ერთ დროს არშაკიანები ისე ძლიერია იყვნენ და ისეთ როლს თამაშობდნენ მსოფლიო ისტორიაში, რომ არ შეიძლება არ შევხვეთ იმათზე ... გასაოცარია სხვათაგანს წარმოგვიდგენს ის ეპოქა, რომელსაც წვეს შევხებით. ალექსანდრე მაკედონელის ტახტზე ახალიდამ 336 წელს ქრისტეს წინა, ვიდრე 65 წლამდე ქრისტეს შემდეგ, როდესაც რომაელებმა დაიჭირეს აზია, სულ თანა სუეენომ გაიარა. ამ მოკლე ვაჟს აზიის პოლიტიკური მდგომარეობა რამდენჯერმე შეიცვალა. ალექსანდრეს საცოცხლეში დაფუძნდა დიდი მაკედონიის იმპერია, რომელსაც ჩანთქო სძარსეთი, ინდოეთი და მცირე აზია; მოკვდა ალექსანდრე და ეს იმპერია ხაშადა. აღუვება სელევკიდების სამეფოებო

¹ ქროლის ცხოვრება გვ. 33—35.

სიზარს; სიზარს დაქვეარს თითქმის მთელი მკერდისა
იმპერია. დაეცა სიზარს და გაძლიერდა მარტინის¹ მარტინის
ბის სკლში. ამან თავისი მხრით დაამხია სიზარს და დაი-
ჭირა იმისა ადგილს. ამ დროს განმეულობაში ერთხანს
თვით სომხეთამც აღმოჩინა თავისი ძალი. მას უკან გა-
ძლიერდა დიდი მიდრინდატის დროს მონტის სამეფო-
ბელთა, რომელიც კია ხანი რომის ძლას ებრძოდა და
დასასრულ რომმა დასცა მონტი და გაუზრცელა თავისი
საზღვრები. არ ვიცით ნამდვილად რომლის სათესავის
ფესვიდამ მომდინარეობდა მარტიულების ტომი, რომელ-
საც არმაჯიელები ეკუთხოვნენ. ზოგნი იტყვიან, ვითომც
მარტიულები შეადგენდნენ ინდო-კროშიის ანუ სპარსის
პტოს, ზოგნი — თურახის ანუ თურქების მოდგმას¹.
მარტიულები ცხოვრობდნენ კასპიის ზღვის სამხრეთ-
აღმოსავლეთად. იმათი მხარე, რომელსაც ახლა აღმო-
სავლეთის ტომი უწოდებენ არაგ-ბეგს, შეადგენდა
ხრავს და უწელო ადგილს, აქა-იქ უტეო — მთიანს.
მარტიულები სისათით იყვნენ თავსედი, პტაგებელი,

¹ Malcolm, Hist. de la Perse, I, 362 — 363;
Илаоссепа Всемип. нер. I, стр. 121.

კალენი ვაქვანია, ერთი მეორესთან შედამ შეთანხმება.
ისინი ცხოვრობდნენ განაღვივებით, უკუბრუნდნენ მო-
ძრობდნენ, შინა ბარობდნენ. შარტიელნი მხოლოდ მაშინ
შემოვირებდნენ თავს, როდესაც ხაზიგადო განსცდელს
რახმე შეევახებოდნენ. შარტიელებმა უფრო მაშინ აღმო-
ჩინეს თავისი ძალი, როდესაც სელეკციების სამეფო
სახესტაში შეკვდა 2 1/2 საუკუნის წინ ქრისტეს მო-
ბამდე შარტიის მეფემ არშაკმა განდევნა შარტიიდან სე-
ლეკციები. როდესაც სირიის მეფე ანტიოქია შარტიელ
მოკლულ აქნა და სირია აირია, მაშინ სელეკციების
ძალი სრულებით დაეცა და ბარტიის სამეფო დაშემარდა.
არშაკებმა დაიჭირეს ვრცელი ადგილი, ეჭრატის მდი-
ნარიიდან ისდის მდინარემდე, ესე იგი: მესოპოტამია,
ბაბილონია, მიდია, ადამიქდაგანი, სუზიანა, სმარსკთი,
ქარგინა და უამბანია. შარტიის თავის მხრით დაემთო მხო-
ლოდ მე-III საუკუნეში ქრისტეს მობის შემდეგ, რო-
დესაც როგორც ამის თავის ადგილს ვუზენებთ, სმარ-
სკთში გაძლიერდა ასალი დინასტია, ესე იგი დინასტია
სასანიდებისა. ეჭრატადამ ვიდრე ინდოეთამდე არშაკი-
ებმა აღმოფხურეს კვალი პერსიულის განათლებისა.

ანშიკიდეზი მიტრიდატ პირველის მეუღის დროს (130 წ. წინ) ცხოვრობდნენ სამთ. რ. ქ. ქარაგონსა და სხვა სხვა ადგილს, მომეტებულად მისი ქალაქში ებატანაში¹. მიტრიდატ პირველმა დაიპყრო თეოს სომხეთი და 149 წელს მეფედ აქ დასვა თავისი უმცროსი ძმა ვაქარშაგი პირველი, რომელმაც დაიფუძნა სომხეთის ანშიკიდეზის დინასტია. დედა-ქალაქად ვაქარშაგმა ამირსია ქალაქი ნიზიბი ანუ მეცდენი ჩრდილო მესოპოტამიაში. ეს ვაქარშაგი დიდად განთქმულად სომხის ისტორიაში. იმან დაიპყრო პონტის ქალღა და ლაზისტანია, მაკედონელის მოკავშირენი, მთიან-ტყეანია ტაიგია, ანუ ქრთველებს თათის-ყარი იმან დააწესა სწავებულად როს გასატარებლად და სხვადასხვა ადგილად; შემოიყვანა თავის ბძინებობას ქვემ კავკასიის ტომია და დასდო იმათ სარგია; დანაშნა თავისი მოადგილეები ადრეანში ანუ ზღბინიაში, გუგარეში ანუ ხენ სომხეთში, გუგარელნი, მოხე ქორენელის სატყეათ, მომდინარებენ ამ

---

¹ Ilaccera Bc., act., 25—27. Chevalier Chardin, Voyage en Perse, II., 369—370.

მარტოცაგან, რომელიც დარების მოადგილე იყო და
 რომელიც ალექსანდრე მაკედონელს დაედგინა მისი
 დანახობის მიერ დატყვევებულთ იბერიელთ განსუღ-
 ვაქარშავის სახარკებლოდ ისე არავის უღვაწია, როგორც
 ილიაშა „შეხილვი“ და ბრესნაჲ შამშუ ბაგრატი. ბაგრა-
 ტი იყო ურიათიკანი, მოსეს სუფლის აღმსარებელი. ის
 პირველი მიემხრო ვაქარშავს, ამისთვის მიღებულ იქმნა
 სასახლეში, და სამსახურისა შებრ დაიფილდოვა. ის შე-
 იქმნა მეფის მოადგილედ და თერთმეტი ათასის ჯარის
 წინამძღოლად სომხეთის დასავლეთს საზღვრებში, იქ
 სადაც, მოსეს სიტყვით, სომხური ენა აღარ ისმოდა.
 ბაგრატი სსკა უმადესა ღირსებაც მიენიჭა: ის განდა-
 ასმეტა ანუ სმათა უფროსია; მხოლოდ იმას შეკდლო
 მკვეიდრობით გვირგვინის დადგენა მეფის თავზე; მხო-
 ლოდ ბაგრატი ჭჭინდა ნება სასახლეში წარდგენის დროს
 შესურტყა ხარტყელი სამ რიგის მარგალიტით მორ-
 თულა. თვით შინაგანა სომხეთის წეობილეს ვაქარშავსა
 თურმე დაწყო. იმან დახდო კანონად, რომ ერთ-ერთი
 მეფის შვილი იმუაფებოდეს მეფესთან მკვეიდრობის
 მისღებდ და დან. შთენი ვაყები და ჭაღები ვი ცხოვრ-

რობდნენ გვარის სუფილს მამულში. ვაჭარმაგმა იმისა
 არმეიარის ქალაქში ტახარი და აქ აღმართაჲს ქუჩაჲში
 შხისა, მოუარისა და თუ ს წინა-მართაჲს ქუჩაჲში
 ხურთ მაგო დადი ბიტვი და შქტიღს იჯინი ბირველ
 გვართ რიგში; დადგინა მსაჯულნი სსახლეში, ქალაქებ-
 ში და სოფლებში; სამკეო ზღაღსთვის დაბუჯა რიგა
 შემოსვლისა და გასვლისა, სადღესასწაულ და დღეებისა და
 სადამობისა. იმნ განაქს ოთხგვარი სპა სსახლს
 დასაწყულად. ეს სპანი იყენს შემდგარნი შეარბულელთ
 შართაგან, რომელნიც ქოსისგან მომდინარეობდნენ და
 საშვილიშვილოდ ჭფრობდნენ სოფლებს და დაბებს. არ
 ვიციო, ამოიბს მოსკ, ამოიხთცაო თუ არა ძველი შთა-
 მომავლობა, ანუ ამლილობის გამო ამოწყვეტულ იქნა
 და ამ სპათა ნაცვლად შესდგნენ სხვანი სსახლის სპანი.
 ეს კი დარწმუნებით შემოდინან ვოჭაო, რომ ბირველნი
 სპათა რიგნი მომდინარეობდნენო შევევების სახლიდამ,
 მსგავსად იბერიულთ სევე-წულთა¹. ეს სევე-წულნი
 თვით ქართლის-ცხოვრებაშიაც იხსენიებან¹.

ვაჭარმაგმა იმეო 22 წელი და შიმდგა გამოედა
 იმისი შვილი არშეი, ბირველი, რომელიც ცამეტის წლის

¹ Necropia Armenii 79—87. Hist. de la Géor.
 t. I, p. 159, 228, 430 და n. 3.

განმკვლობაში ისე განითქვა, როგორც ვაჭარმაგა, იმან
დაამშვიდა მრავალნი ტომნი კავკასიისანი, რომელნიც
უკუბრუნ განთავისუფლებას სომხეთის მეფის მხარეს
ბისაგან. შეძევ არშაგისა დაედა მეფედ ძე არშაგისა
არდაშუზი ზირველი. ამ არდაშუზის ძე იყო ის არშაგი,
რომელიც ქართველებს გამოხთხოვს თავიანთ მეფედ და
რომელმაც დააფუძნა საქართველოში არშაკიდების
დინასტია. თუ დასაჯერებელია ვისთვისმე სომხის ისტორიის
თქმულება, არდაშუზმა დაიმონა მთელი მცირე
აზია, განუღო ეკის ზღვა და შევიდა უარით საბერძ-
ნეთში. აქ ის მოიკლა თავისავე კაცისაგან. არდაშუზმა
დასტოვა მცირე წლოვანი შვილი ტიგრანნი მეორე, რომელიც
რომდენიმე დრო ზარდაყლების ბასილებობას ჰქეძ
იქოფებოდა. ტიგრანმა ძალი მოიპოვა თავისუფლება,
იმის დროს სომხეთმა დაიწირა ადგილი უზირველესის
აზიის სსხელმწიფოების რიცხვში. ტიგრანმა დაიშენა
სირია და მრავალი თემი მცირე აზიისა, დაეცა არშაკი-
დების შტოს, რომელიც სპარსეთში მეფობდა. მესომო-
ტამია, ადიაბენი და ადარბეიჯანნი იმის სულში წაგვიდ-
ნენ. იმან სპარსების მეფეების შეძევ ზირველმა მიითვი-
სა ტიტული: მეფეთ-მეფე. გაამეუბნულმა თავის ძლე-
ვაწარმატებით ტიგრანმა მიჭკრმა პონტის მეფეს

მიტრიატს, როდესაც მიტრიატი რომაელებს ეპი-
მოდა¹.

ერ. 1935520

2035519023

რომაელნი პირველად გაუჩინეს მცირე აზიის სანჯიქში და
სიზიის მესოეთე მეთის ანტიოქიის დროს, რომელიც ჭყელობდა
მომეტებულ ნაწილს მცირე-აზიისას ინდიდამ სქელთა-
შუა ზღვაში. ამ ყმად დარს-შესანიშნავს სამთავროებს
მცირე-აზიისას შუადგენდნენ: ბითინია, მადლიგონია, ზონ-
ტა, პერგამი, გალატია, დასხლებული ასლად მოსუელის
ინდო-კროშიულის ასე ტეტონურის ტომისაგან, კამბა-
დოკია და სხვ. შემოხვევა შემოსევისა მცირე-აზიაში
რომაელებს თვით ანტიოქია მისცა. ანტიოქია ცდილობდა,
რომ ეკვიპტის მცირე წლოვანის მეთის პტოლომე ეპი-
ფანისთვის აეცილებინა რომაელების გამტეობა და თავი-
სი გაკლენა გაკრცელებისა ეკვიპტზე. რომაელები და
ანტიოქია შიბრძოლენ. რომაელებმა სიდაეს 190 წელს
ქრისტეს წინად და ანტიოქეს სამთავროებს ნაწილი მცირე-
აზიის, რომელიც ტავრის მთას იქით მდებარებდა. კიდ-

¹ S-Martin, Mém sur l' Arménie, I, 290 — 292.
Илаоцепа Весир. нер IV, 26

რე რომის კომმისარუბი დაბოლოებდნენ მს. სეპტიმიუს-ს-
 ტოქიანს კახელი მხლი თავის ვაჩით შეეფიცა მადრი-
 აზიის შუა-გულში და აქ შეეპა ანტოქის მადრი-
 გალატებს¹. აქ რომელუბა შეეფიცნენ ზონტას შეფეს
 მიტრიდატ შეეფესეს.

ზონტს ქსაზკრავდა: წაღლოეთით ზონტის ზღვა,
 აღმასავლოეთით საქართველოს შირი და სომხეთი, დასავ-
 ლეთით-მ. ფრაგონია, სამხრეთით-კაპადოკია. ზონტში
 მდებარებდნენ სხვათა შორის ბერძნის ქალქები ამასია,
 ტრამპასონი, კერასენი, თესის-ეური და ნოკკასრია.
 ზონტში ცხოვრობდნენ სხვა და სხვა ტომნი. ზონტის
 შეფეპი თავიანთ შთამომავლობას აწარმოებდნენ სპირ-
 სეთის შეფის კარასისავან და უფრო მიტრიდატებ:დ
 იწოდებოდნენ. ისინი თავდ. მარკ დად სპირსეთ. ს ბძ-
 ნებლობას ჭეშ იყენენ და იმის სხავტრ. შობს შეადგინდნენ.
 მიტრიდატებმა დაავკეს ბერძნული ქალქები და თავის
 ს. მადრი-ბელოში გაკრტლეს ბერძნული განთლება და
 ყოფი-ცხოვრება, დაიმოსკეს ადგილობრივნი შობის ტომ-
 ნი—ტიბარენნი, სელაზნი, და სს. მე-II ს-უფენის დამდეკ
 ქრისტეს წინ:დ ფარსავ ბარკველან, შეიღმა მიტრიდატ

¹ V. de S—Mart. Hist. des décauv., II, 348, 351—354.

მოკლესამ, დაძურა აღუკვეთელი და მტრად დასწ-
 ლებული ბერძნის ქალაქი სანოძა, რომელიც ვაჭარ
 ქალაქად დაწესდა. სანოძის ფლოტა მიტრიადიტის
 შეისაკუთრეს. სანოძა იმით სულში უფრო აღევ-
 და და შეიმეო სსჯა და სსჯა ანტიკტეკტურის ნაწარმოე-
 ბით. მონტის სამეფო უაღრესად გასდიურდა I სუეუნის
 დამდეგ პრისტის წინ ფარსუკ მიტრიადის შეიღის-შეიღის
 მიტრიადიტ დიდის დროს¹. მიტრიადიტი უამბ რომე-
 ლებს ოც-და-ათი წელი. სულდა, ლეუელი და მომეკი
 ერთა მკორის შემდეგ ებრძოდნენ იმას რომის ძლით
 და იუმეა მიტრიადიტი რამდენჯერმე იღია, მაგრამ მინც
 არს ჭკარტავდა თავის ხსნიათის ძილას და ასოვანებს.
 ამისა მიკინგარე სიძულელი რომელუბთადმა ძლივის შემ-
 დეგ უფრო აღვიძებდა იმის კერვისს და აღვიკრებდა
 იმასის დონის-შეუბის წყაროს. მიტრიადიტის მოკვში-
 რჩი იუვხენ; ამისა სიძე, სომსთის მკვე ტავრანო, იბე-
 რის მკვე ანმივის შეიღი არტავა, რომელუბის ორ-
 ტგოსი და აღვინიის ორსესი. იმ დროს მიტრიადიტს
 ეძრა კოდსიდა, სიღამც იმის გამოჭქონდა თავის ფლო-

¹ Шаоссера, Всемирн. ист. III, 12 — 13.

ტისთვის სახმარო ხე—ტყე და რომლის შიშველებს
 ჭეკნდა თავისი ერთგულნი კაცნი. იმათ შორის
 ნაუბ: სტრინონის ბაბი მოაჭარნა. მატრადატს
 და აგრეთვე უმეტეს ნაწადს აფხაზეთისას და ნურსუ-
 ზეთისას. ამასვე ექვემდებარებოდა ბოჭორი, რომელიც
 ამის დუთოთ აფრიალად შესამქმ, რადგანაც აფრიალად
 კურ შესაღო ბოჭორის შესაგარება, რადგანაც ამის სკო-
 თები დასსსსს. მატრადატს დაამშვიდა სკოთება. საშის
 ხან-განადივმა შესრმოადებამ რომელეთთან არ მასცა
 მატრადატს წარმოტება. 65 წელს მატრადატა კადე
 შეუდგა ბოჭორის და კადე იღო: ექ ამის დაქარებამ
 10,000 კაცი და თვით მცირე ჯარით განადტო და
 მ. შესრთა თავის ხიძეს ტიგრანს. ტიგრანმა ის არ შეიწ-
 ყარა. მაშინ მატრადატა უჭარტის კადივამ გაემგზავრა
 კოდხიდასკურ, რომელსაც განაგებდა ათლი. ექ ამის
 დაქლო წამთარა დობსეურამა, საიდანაც ბოჭორმა გას-
 ვდა განაზრახა. ბომშეი შევიდა კოდხიდაში, მაგრამ
 მატრადატს ვერა სდია გზას შ.შ.ს კამო და დარბა
 ადგილობრავ. ბომშეიმ დაქსაყა მატრადატის მოკავში-
 რენი. ათლი დიჭირა და კოდხიდას გამეკედ არისტარ-
 გი დასო. ამ დროს იბერიის მეფემ არტაგმა და აღბ-
 ნაის მეფემ თრაქსიმა შეკრბეს 75,000 ჯარი მტკვრის

მარ.დ. ეს ცნობა მიიღო პომპეიმ, როდესაც ის სან-
 ნაჯტუბას ექსპედიციას და ოქროს რენის ძეგლებს
 მოძიებაში იყო. პომპეიმ სწრაფად მიქმართა ^{პომპეის} ~~სანაძის~~.
 ამ ვიციით რა გზას დაადგა ისა, ვიციით მხოლოდ, რომ
 პომპეიმ გასართა ხიდი მტკვარზე ვადრე მეფეის შუბ-
 მოდა. შემსიებულნი მჭვრა შეეფარდნენ ტყის; პომპეიმ
 შემოანტყა იმით ჯარი, მისცა ციხელი ტყის და ამოჭ-
 სობა ვანც კი ხელში წაუფრიადა. მეფეები დამარცხდნენ
 და მიეცნენ პომპეის, რომელმაც იმით წართვა დიდი
 სარჯი ამხარჯობით. რომელუების ჯარი დაბრუნდა
 დიდ-ძლის ტყეებით დატვირთულა ¹ მატრადატის შვი-
 ლი ფარნაც რომელუებს დაემოსია; და რომის მოწყდე-
 ბით პოსტარის შეფლობელი შეიქნა ² პოსტო, პოსტო
 დახწილი ვიდეიის რომის პრევიანტობად შეარჩენეს.
 ეს იყო 65 წელს. ამ ცარადვე შეცვალა სკე გლა-
 ტისა 25 და გამბადოვისა 17 წელს ³.

პომპეის ცხოვრება და მოქმედება როგორც მცო-
 რეანობაში, აგრეთვე იმის ვართუ აღწერილია ზღუკარ-

¹ Dubois, Voyage II, 44-47.
² Illaccepa, Recomp. necr. IV, 35, 36.
³ Hist des decouv, II, 362, 363.

წინააღმდეგ, რომელიც 48 წელს ქრისტეს შობის წინ იშვა. როგორც ამ სკოლების დირექტორებმა აღნიშნულნი არიან, რომლებიც მკვლევარს მიმართეს მისი მისიონერული საქმიანობის და სქარსკვლაობის, ამასობა სვეს მხოლოდ იმის მიუხედავად შეათხვედნის უფრადლებას. სვე: მხარესზე მღვტარის თვისი ცნობა გამოუგონებია თუთყანეს წინაღობიდან, რომელიც მიმშეის თურმე დატყუებოდა ¹ ამ არ შეიძლება არ შეეძგრო ერთ ფაქტზე. როგორც მღვტარის, აგრეთვე სხვა რომელეების დროის მწერლები, რომელნიც სვეს მხარეს შეეხებიან, თითქმის უკვლახი ბერძნული იყვნენ. უკეთესი იმისა არიან: სხიბნუსა და სტრახონი, რომელნიც ქვეყნადნი ქრისტეს წინად უკანასკნელის სკოლების გახუდის და შირკელის სკოლების დამდგის და რომელნიც გამოგვიყეს: შირკელის აღწერა პონტის ზღვას შირისა ფ. შიდაშ ბოსტორანში ², შიორემ — მთელი სურათი გვეზისა და იმის ტომებისა; ქრისტეს შემდეგ მწერადნი — II-სა სკოლებისა აშშინი, VI-სა შირკოპია იყვნენ აგრეთვე ბერძნული. მკვლხ ავტორებში

¹ Lebeau, Hist. du B—Emp, III, 381, n. 2.

² Hist. des decouv., II, 368.

დას-სახსოვარი წყნთვის რომელთ შერადლთგანა არის
 მხოლოდ ტატიო, უკეთესი და განვითარებული ნიჭი
 იმთ ისტორიკოსებში, ის ცხოვრობდა I საუკუნის სასუ-
 ვარს ქრისტეს. მოხამდე და იმან გადმოგვცა რამდენიმე
 სურათი წიგნს მხარეზე.

როგორც ვიხსენებ, მიტრიადატა მომხვიამ სამუდამოდ
 დასცა და გაემგზავრა სომხეთისკენ თავის საძიებთან
 ტავრანთან. ტავრანმა არა თუ არ შეიწყინა ის, არა
 ტაღარტან¹ დაუნიშნა ვიდრედ ვინც მიტრიადატს მოჰ-
 კლავდა და იმას თავს იმას წარუდგენდა. ეს იყო
 მიწეზი, პლუტარხის სიტყვით, რომ პედ-გრუღმა მიტ-
 რიადატმა ეჭრატის მდინარის სათავე გაიარა და სასწა-
 როდ მიტრიადატს გოლხიდას. მომხვი შევიდა სომხეთში;
 აქ ის მიიწვია ტავრან-მეფის შეიღმა ემაწვიღმა ტავ-
 რანმა და თუითონც მიეცა იმას არაქსის მდინარეზე.
 არაქს, ამჟამს პლუტარხი, იქვე აქვს თავისი სათავე, საი-
 დამდე ეჭრატის გამომდინარებს, თუმცა ის აღმოსავლეთის
 მხრივ მიემართება და კასპიის ზღვაში ჩადის. ტავრან-

¹ თუთა ტაღარტა შედგენდა ჩვენთვის 135 უკან
 თუთა უფლს.

მეფემ თავის დედა-ქალაქის კარი რომაელების წინააღმდეგ
და ზომბეის მიტმართა თავის დასაცავად. მან
საგ ის რომაელების სანგარს მიუხილოვდა ცხენის, მ-
შინ დიკტორებმა უბძინეს იმის, რომ ცხენი იმ კადმომ-
ხტარიყო, რადგანაც აქამომდე მკვლელი ირ უოფილია,
რომ მხედარს ვისეს გაუბედროსო იმათ ბანაკში შესულა.
ტიგრანის ბძინესას დიტმორნილდა. გარდა ამისა იმის მოიხ-
სნა სმელი და გადასტა დიკტორებს. წარუდგა რა ზომ-
ბეის იმან ბისდა გვირგვინი, დასდო ზომბეის ფეხ-ქვეშ,
დაქმნო დედა-მამას და მიიწია ზომბეის მუსღზე სამ-
ბორბდ. ზომბემ ის წამოაყენა და თავის კარავში მიიწ-
ვია. ზომბეა ტიგრანს დიტმორდა ისეც იმ ადგილებს, რაც
იმას აქამომდე სტერიყო, თვით შვილს დაუნაშნა სოფე-
ნის სამფლობელო, მაგრამ ამასთანავე მოხიბოვა სუთი
ათასი ტალანტი (თითქმის ცხრა მილიონ სპეკარი მანე-
თი თეთრი). დამშვიდებულმა ტიგრანმა მიიღო ეს ბძ-
ნება და გარდა ამისა აღუთქვა თვითოეულს იმის ჯარის
კაცს თუბანსე მუტი, თვითოეულს ცხტურიოსის ოც-და-
ორ თუბან სპეკარი, თვითოეულს ტრიბუნს თვითო ტა-
ლანტი. უბაწვილი ტიგრანი არ დარჩა კმეოფილი. რა-
დგანაც ზომბემ მამ-შვილი საუნბეზე მიიწვია, იმან უბა-

სუნა: არც შენა ხარო სჭირო და არც შენა მოსწავლ-
ბოა, მომშვიდ ის შეპოარკ-ღებინა და თავისი ცხოველ-
ყოფიდანაა. ¹ თვით იბერის მეცემ მამროსა მოსწავლ-
შიაქი იქნის სწოლი და სხედამა ტომისათვის თავის
ერთგულობას სანად ².

„მომშვიდ და ტოვა — განუკმობს მე უტარხი — თუ-
რინაუხი სომხეთის მცველად და თვითონ მატრიარქის
კვასი შეუდგა. ამისი გზა კადიოდა იმ ცოტით სიმუდელ,
რომდენიც კავკასიის გარემოთა ცხოვრობდნენ. იმით მო-
რის უფრო შეძლენი არიან აღბანკლნი და იბერნი.
იბერნი ჭყდლობენ მთელს სივრცეს მოსხის მთებამდე და
შონტამდე; აღბანკლნი მკვიდრობენ აღმოსუდეთად და
კახიის ზღვის მხრივ. აღბანკლებს ჟერ მისცეს გზა, რომე-
ლიც მომშვიდ იმით მოსთხოვს, შემდეგცა, სამთარბი რომ
აქ იმცხი ვარა შეუყენა, ბარბროსებმა ისარგებლეს იმ შე-
მოსუკვეით, როდესაც რომელემა სიტუწნალო დღეობას
უქმობდნენ. აღბანკლნი იყვნენ 40 :თასს კაცამდე. იმით

¹ Plutarque, Vie des hommes illustres, trad.
par Alexis Pierron. Paris, 1858, III, 155—157.

² Ibid., 161.

განკლეს კიანუსი (კარუსი ანუ მტკვარი), რომელსაც
სათაკე აქვს იბერიის მთებში და რომელიც ეკრთებს თუ
ანა სომხეთიდან მომდინარე არაქს, თორემ მტკვარს შესაძლ
თავით ჩადის კასპიის ზღვაში. ზოგნი იტყვიან, კითხვ
კარუსს არ უერთდებოდეს არაქსი, რომ არაქსი ცალკე
მომდინარეობდეს კიანუსის მახლობლად და ცალკე იმავე
ზღვაში ჩადიოდეს. პომპეის შექმლო მტრისთვის გასაგა
ლი შეეკრა; მაგრამ იმან მისცა გზა, მასუყან ის უნებ
დაეცა აღბანელებს და გაუანტა ისინი დიდის ზიანით.
აღბანიის მეფემ მოციქულების შირით პომპეის შენდობა
მოსთხოვა; პომპეიმ მიიღო თხოვნა და შეძგებ მიჰმარ
თა იბერიელებს, რომელნიც ისე მრავალნი იყვნენ, რომ
გორც აღბანელნი, თუმცა ამ უკანასკნელთ ასოვანებით
აღუმატებოდნენ. იბერით დიდი სურვილი ჰქონდათ მიტ
რადატისთვის სამსახური მიეცოთ და პომპეი განუდევნათ.
იბერნი არას დროს არ უთვლიდნენ არც მიდიელების და
არც სპარსების ჰეგემონდომნი; თვით მაკედონიის იმპე
რიას ანა ჰქონია იმათზე ბძანებლობა.... პომპეიმ სძლია
იმათ დიდს ომში, მოუვლა ცხრა ათასი კაცი და ათი
ათასზე მომატებული დასტყვევა. შეძგებ ის იბერიიდან

მწრთელ გავიდა კოლხიდაში, სადაც ჭაწის სარტყის
მხლობდად იმის შეუერთდა სირკილიუსი ^{მარჯვენა}
ტით, რომელთაც ის პონტის ზღვას იცავდა.

„დევნა მიტრიდატისა, რომელიც ბოსფორისა და
მეოტიდის ტბის ტომებს შეეჯარდა, დიდ დამბრკო-
ლებელი საქმე იყო. ამასთანავე ზომბეის აცნობეს, რომ
აღბანელნი ხელახლად აიშაღწინო. ის დაბრუნდა და კი-
დეკ გავიდა კირხუსს, თუმცა მომეტებულის ბრკოლვით
და შიშით: აქ ბარბაროსებს ნაპირები დიდად თურმე
გაქმცრებისათ; გაღმა მდინარისა დიდი გზა თურმე იყო;
გასავალი სრიაკს და უწყალო მხარეში. ზომბეიმ გააშუ-
ბინა ათი-ათასი ტიგა და ჯარი გაიყვანა პირის-პირ
მტკვრისა, რომელიც საბრძოლად იდგა აბასის წელის კი-
დეზე. აღბანელებს ჭყვანდათ აქ 60 ათასი ქვეითი ჯარი,
12 ათასი ცხენოსანი. მაგრამ ისინი რუდად იყვნენ შე-
არადებულნი; მომეტებული იმთავანი პირუტყვის ტუ-
ვით იყო მოხილი. იმათ შესწებლობდა მეფის ძმა სახელად
კოსისი. ასტყდა თუ არა ბრძოლა კოლხისი მწრთელ
მიივლტო ზომბეისთან და მიასაღა იმას ისარი, რომე-
ლიც მხოლოდ შეესო იმის ჯავშანს. ზომბეიმ თავის

მსიით სტეორგნა კოსიხს ისარი და მოკლა ისა. ამის-
 ბენ, ვითომც ამაზონები წამოსუდიყენენ რომ მთავრად,
 რომელიც თერმოლონის მდინარის მახლობლად მდებარე-
 რებს და პარპაროსების წვობაში იბრძოდნენ. მართლაც
 და როდესაც ბრძოლის შედეგ რომელიცმა მკვდრები
 გარდაცვალეს, იმათ გვამებზე ჭპოკეს ამაზონების ფარები
 და ფეს-საცმელები; მაგრამ არ შეუნიშნავთ კა არც ერთის
 დედა-კაცის გვამი. ამაზონები მკვდრობენ გაგვასის მსა-
 რეში, რომელიც ჭირკანის დასცქერის. ისინი არ არიან
 აღსანივლების მოსაზღვრენი, რადგანაც იმათ ჭეოფენ
 ბატიები და ლეგები; ისინი უოკელ-წლივ თარის თვის გან-
 მავლობაში უერთდებიან ამ ორ ტომს თერმოლონის ნა-
 პირზე; ვადის გასვლის შემდეგ ისინი შედიან ისევ თა-
 ვიანთ ქვეყანაში, სადაც სრულებით მარტო ცხოვრობენ
 და აქ არავითარი დამოკიდებულება არა არის რა იმათსა
 და მამა-კაცებს შორის.⁴

ამ ბრძოლის შემდეგ მომხდომ მიჭმართა ჭირკანის-
 ბენ და კასპიის ზღვისკენ. იმან დაჭეო გზაზე მხოლოდ
 სამი დღე; მაგრამ აქ ის მიაწუდა მრავალ-მალს მხამიან

გველებს¹, რომელიც ამ მხარეებში იბოებაან. ამისგან
 ის ისევ უკუ-იქცა და მცირე-სომხეთში შევიდა. მისი
 სოცარი იუა ზომშეის ტრიუმფი იმის შესვლის დროს
 რომში. მთელი რომი შეიძრა და სადღესასწაულოდ შეი-
 მოსა. ზომშეის წინ მიქქიანდათ თქმები, რომლებშიაც
 იხსენებოდა ძვეული ქვეყნები, მონტი, სომხეთი, კამპა-
 დოკია, მატლაგონია, მიდია, კოლხიდა, იბერია, ალბანია,
 სირია, კილიკია, მესოპოტამია, ფინიკია, პალესტინა,
 ურთისტანია, არაბისტანია.... მოიხსენებოდა აგრეთვე, რომ
 ამ ქვეყნებში ზომშეიმ აიღო 1000 ციხე-სიმაგრე და 300
 ქალაქამდე, მოუღოთ ზღვის მეკობრებს 800 ტყმა და
 გააშენაო 39 ქალაქი, დაცლილი მცხოვრებთაგან. ამას-
 თანავე თქმები ამბობდნენ, რომ საზოგადო შემოსა-
 ვადი, რომელიც ზომშეის წინაჲ შეადგენდა 50 მილიონს
 დრაქმას, იმის ძველ-მოსილის მოქმედებით აღვიდაო 80
 მილიონამდე და 500 დრაქმამდე; რომ გარდა ამისა იმან

¹ ეს ადგილი უნდა იყოს პულჩი, რომელიც აქამომდე მრავალი
 მხ. შიან. გველ. უც.ს (Броневскаго Новѣшнiя извѣстiя
 о Кавказѣ. II, 272—275)

² Plutarque .. III, 157—159.

შეჭმუტათ რომის საზინახ მოჭკვილის ფულით—²⁰უ
 თქროსა და ვერცხლის ნივთიერებით—²¹რ
 ღანტი. ტუენი, რომელნიც ტრიუმფს შეადგენდნენ,
 იყვნენ: მეკობართ უფროსთ კარდა, სამხუთის მეფის
 ტიგრანის შვილი თავის ცოლით და ქალით, ზოზიმე,
 მოსუფას ტიგრანის ცოლი, ურბების მეფე არისტობული,
 მიტრიდატის და ჭ სუთი შვილი, სკითების დედა-განა,
 და ამანათები აღბანელებისა, იბერ-ელეებისა და კომმაგენის
 მეფისა ¹.

აქ სტატის შესახებლად საჭიროდ ვხდით ორ-ოდე
 სატყუან დაუერთთ. ჩვენ შემოდ მოვისხენეთ, რომ სულ
 ძველად ჩვენის ქვეყნის სახელ-წოდება იბერია არ იხმა-
 რებოდა არც უცხო-ტომთაგან, არც ჩვენ წინა-მართაგან.
 ის იხსენება მხოლოდ იმ დროდამ, როდესაც რომაელები
 შემოვიდნენ ჩვენს მხარეში მიტრიდატთან საბრძოლვე-
 ლად. საკუთრივ ამ დროდამ იხმარება ის საზოგადოდ
 როგორც რომაელებისაგან, აგრეთვე ბერძნებისაგან.
 სწახსო, ამბობს ვიანე სენ-მარტენი, რომ რომაელებმა
 ჭბოვეს იბერია თვით საქართველოში და აქედამ გაარცე-

¹ Plutarque... III 169—170.

ღეს იმის გარეთ¹. ზომიერად დროდაძვე შეიძინეს იმით
 დაწვრთვებით ცნობა იმ დიდ საღებ-მიცემობაზე, რომელიც
 რომელიც ინდოეთიდან კასპიის ზღვით პარტის ზღვის
 მხარეს მიხდებდა. დასრულა თუ არა თავისი ომიანობა
 ზომიერად წარგზავნა სხვა და სხვა მხარეს მცოდნენი და
 გამოცდილნი პარნი, რომელთაც უნდა შეეგროვებინათ
 ამ საგნის შესახები ფაქტები. ხედავს გზა შემოდ აღწე-
 რილი გვაქვს, ამისთვის იმაზე სიტუაციას აღარ გავაგრძე-
 ლებთ; მხოლოდ დაეურთავთ, რომ ჰდინის თქმით, (ცხოვ-
 რობდა პარუელს საუკ. ქრისტეს შემდეგ.), ინდოეთის
 სავაჭრო, რომელიც ვითომც ნაკებით მიდიოდა სურთიმდე
 ანუ სურამიმდე, სურამიდან აქლემებით და ცხენებით გა-
 დადიოდა სარამანიმდე, საიდანაც ისევ ნაკებით მიემგზავ-
 რებოდა ზღვამდე.... ჰდინი ამბობს აგრეთვე, რომ რო-
 მიელების აღებ-მიცემობა სარამანში ვაჭრებს ავიდდობე-
 დათ ასის სარგებლით ასზე, მიგრამ ჩივის, რომ ეს

¹ Recherche... 63, 64.

აღეს-მიცემობა მეტად ახიფავდით აქოქროსად: აქოქროსად,
ასე რომ უკუღ-წდით რომა ის მიღობს, სხვაგვარად¹
ქვეყნადო სარამბა².

20320190333

1449 ✓

¹ 22¹/₂ მილიონ ფანსკ. ფანსკო მუდგენს 5 მიუღს.

² Броневскаго Новѣйша изв. о Кавказѣ I, 223-241.

კარა "თუჩილი" 1877 & 1878 წწ.